

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

11

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

11

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2019

УДК 94(477)"1945/2018"(075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 №472)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл.
загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О Мартинюк. — Харків :
Вид-во «Ранок», 2019. — 288 с. : іл.

ISBN 978-617-09-5215-8

УДК 94(477)"1945/2018"(075.3)

Інтернет-підтримка
Електронні матеріали
до підручника

ISBN 978-617-09-5215-8

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2019
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2019

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

В 11 класі ви завершуєте вивчення курсу **історії України**. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Увесь матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить параграфи за темами, що, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. У тексті ви побачите виділені слова й дати. Звертайте на них особливу увагу й намагайтеся запам'ятати. Історія України, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Для цього на полях розміщені визначення всіх важливих понять і термінів. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Таблиці та схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа наведено **висновки**, які допоможуть вам визначити розглянуті в тексті провідні ідеї. Після них подано **запитання і завдання**, спрямовані на формування різних умінь та навичок. Звертайте увагу на умовні позначення, розташовані поряд. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

У кінці підручника ви знайдете **додатки**: хронологічну таблицю з датами основних подій, словник основних термінів, плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою.

Підручник супроводжує електронний освітній ресурс, який містить **тестові завдання**, що виконуються в режимі онлайн. Це дозволить вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного оцінювання.

Система символів, що супроводжують окремі рубрики, полегшить вашу роботу з підручником.

▶▶ **Пригадайте** — запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

Цікаві факти — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

— **Словник** — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.

Документи розповідають — тут наведені фрагменти історичних джерел та завдання до них.

Висновки — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у параграфі.

Запитання і завдання — ця рубрика містить запитання й завдання до параграфів, розподілені на чотири групи:

- ◆ *Перевірте, як ви запам'ятали* — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.
- ▲ *Подумайте і дайте відповідь* — запитання цієї рубрики дадуть вам змогу осмислити прочитане.
- ✦ *Виконайте завдання* — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).
- ★ *Творче завдання* — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що слід виконувати за допомогою ресурсів Інтернету та додаткової літератури за вказівкою вчителя/вчительки. Також ці завдання призначені для учнів/учениць, що прагнуть поглибити свої знання.

Із повагою, автори

§ 1. Вступ

- ▶ **1.** Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події першого періоду Новітньої історії України ви вважаєте найважливішими? Поясніть, чому. **3.** Порівняйте основні тенденції розвитку України та країн Заходу в 1914—1945 рр. **4.** Укажіть основні наслідки Другої світової війни для України. **5. Обговоріть у парах*.** Якими є уроки вітчизняної історії 1914—1945 рр.? **6. Обговоріть у малих групах.** Чому спроба відновити українську державність у 1914—1945 рр. зазнала поразки?

1 **Другий період Новітньої історії України.** Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на **історичні періоди** — етапи її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Вони характеризуються певними подіями, історичними процесами, діяльністю видатних особистостей тощо.

Періодизація історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
		I період	II період	I період	II період
Близько 1 млн років тому — V ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	Кінець XVIII ст. — 1914 р.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

Структура другого періоду Новітньої історії України (1945 р. — початок XXI ст.)

Хронологічні межі	Назва
1945 р. — перша половина 1950-х рр.	Україна в перші післявоєнні роки
Друга половина 1950 — середина 1960-х рр.	Україна в умовах десталінізації
Друга половина 1960-х рр. — 1985 р.	Україна в період загострення кризи радянської системи
1985—1991 рр.	Відновлення незалежності України
1991—2005 рр.	Становлення України як незалежної держави
2005 р. — до сьогодні	Творення нової України

- ? **1.** Назвіть хронологічні межі другого періоду Новітньої історії України. **2.** Із яких етапів він складається? **3. Обговоріть у парах.** Чому в міру наближення до сучасності періоди історії України охоплюють менший проміжок часу?

* Тут і далі результати обговорення завдань у парах або малих групах презентуються класу.

У попередніх класах ви ознайомилися з Давньою, Середньовічною, Новою та першим періодом **Новітньої історії** України. Цього навчального року ви продовжите вивчення Новітньої історії України.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, процеси і явища другого періоду Новітньої історії України. Ключовими його подіями є розвиток українського національно-визвольного руху, дисидентський рух, «шістдесятництво», праця народу в різних галузях господарства, здобутки української культури, досягнення українського спорту, відновлення незалежності України, становлення України як незалежної держави й творення нової України в сучасних умовах.

На початку другого періоду Новітньої історії більшу частину українських земель було об'єднано в межах УРСР, яка була складовою Радянського Союзу. Україна стала однією з країн — засновників Організації Об'єднаних Націй (ООН) та увійшла до складу цієї організації, долучившись, хоч на той час і формально, до світового співтовариства. Проте ці здобутки були затьмарені тим, що українству довелося пережити нові трагедії: труднощі післявоєнної відбудови, масовий штучний голод 1946—1947 рр., тривале збройне протистояння на західноукраїнських землях, нові репресії, депортації, нищення Української греко-католицької церкви тощо.

Загоївши рани війни, УРСР від середини 1950-х рр. збільшила темпи свого розвитку, зріс життєвий рівень населення. Нове радянське керівництво на чолі з **Микитою Хрущовим** дещо лібералізувало тоталітарний режим у СРСР. Він позбувся деяких одіозних проявів — масових репресій, свавілля каральних органів тощо. Було реабілітовано мільйони незаконно засуджених людей. Керівництво країни ініціювало реформування економіки та соціальної сфери. У суспільстві почали ширитися надії на краще життя, які підживлювалися обіцянками Комуністичної партії (КПРС, до 1952 р. — ВКП(б)) побудувати комунізм упродовж найближчих 20 років. На тлі цих процесів відбулося нове піднесення української культури, зумовлене діяльністю «шістдесятників». Національно-визвольний рух набув нових форм. Його учасники відмовилися від збройних форм боротьби й зосередилися на критиці радянської системи та моральному опорі.

У період загострення кризи радянської системи Україна, як й інші республіки СРСР, постала

Радянський агітаційний плакат

? Визначте мету появи наведеного плаката.

перед економічними та соціальними проблемами. Стрімко наростало технологічне відставання від провідних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, влада посилила ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні обернувся тотальним зросійщенням і фактичним нищенням української культури. Відкритий опір системі чинили лише **дисиденти** («незгодні»), які зазнавали жорстоких переслідувань і покарань за свою діяльність.

Так довго тривати не могло. Криза призвела до усвідомлення владою необхідності змін. Нове партійне керівництво на чолі з **Михайлом Горбачовим** започаткувало політику «**перебудови**». У перші її роки Україні довелося пережити ще одну трагедію — Чорнобильську катастрофу, наслідки якої відчутні й сьогодні. Вона призвела до наростання суспільної активності в Україні. А політика «**гласності**» й «**широкої демократії**», як їх називала радянська влада, стала поштовхом до розгортання нового етапу українського національно-визвольного руху, що завершився **24 серпня 1991 р.** проголошенням незалежності України. Від цього часу триває становлення нової України. Було сформовано нову законодавчу базу і державні інституції. Відбулася трансформація суспільства, поява нових партій, політичних сил і громадських організацій. Відповідно до викликів часу визначався і коригувався політичний курс України. Важким, але необхідним став процес затвердження верховенства закону в усіх сферах життя та забезпечення непорушності прав людини згідно з європейськими стандартами.

2 Загальні тенденції світового розвитку другого періоду Новітньої історії.

У світовій історії 1945 р. — початку ХХІ ст. було багато важливих подій і явищ. У провідних країнах світу в цей час розпочався перехід від індустріального до **постіндустріального суспільства**. В економіці післявоєнне піднесення сприяло успішній відбудові господарства. Далі розвиток історії мав циклічний характер.

У політичній сфері післявоєнного облаштування світу встановилася біполярна (двополюсна) модель. Розгорнулося протистояння США та СРСР. Світ увійшов у період «**холодної війни**».

У внутрішньополітичному житті країн Заходу головними стали подальший розвиток демократичних традицій (гарантування **прав і свобод людини**) і становлення форми державної організації, яку називали «**державою**

Постіндустріальне суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку (постійне технічне вдосконалення) із високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, конкуренцією в усіх видах економічної та іншої діяльності, а також більш високою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві.

Права і свободи людини — соціальні можливості людини, обумовлені економічними й культурними чинниками життя суспільства та законодавчо закріплені державою.

Воєнний злочин — поняття в міжнародному праві, яке об'єднує групу серйозних порушень правил ведення бойових дій та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняють умисно або через грубу неохережність.

Злочини проти людства — найбільш ненависні злочини, що мають серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію людської особистості (за визначенням у пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду). До них належать убивства, масове знищення людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва на базі перетворення науки на провідний чинник виробництва, у результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне.

Глобальні проблеми людства — комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу, характеризуються динамізмом і потребують для свого вирішення колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, хвороби тощо). Від їх вирішення залежать подальший розвиток людства й збереження цивілізації.

добробуту». У країнах, які під тиском СРСР обрали соціалістичний шлях розвитку, примусово було встановлено комуністичні режими, які за темпами соціально-економічного розвитку суттєво поступалися країнам Заходу. Політичне життя країн «соціалістичного табору» мало тоталітарний характер. Поступове загострення кризи комуністичних режимів призвело до того, що наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. вони зазнали краху.

Важливою складовою післявоєнної світової історії стало покарання людей, які в роки Другої світової війни вчинили **воєнні злочини та злочини проти людства**. Після завершення Другої світової війни за рішеннями Нюрнберзького (1945—1946 рр.) та Токійського (1946—1948 рр.) процесів воєнних злочинців Німеччини та Японії було засуджено.

Характерними рисами світового розвитку в другий період Новітньої історії стали розгортання **науково-технічної революції (НТР)**, дедалі більша глобалізація світу та виникнення **глобальних проблем людства**.

3 Уроки Другої світової війни. Війна в історичній пам'яті українства.

Друга світова війна тривала шість років і стала найбільш масовою та кривавою в історії людства. Європа була в ній основним театром воєнних дій, де вирішувалася доля війни. Україна була однією з країн, де точилися активні бойові дії, які сучасні історики визначають як **німецько-радянська війна**.

Друга світова війна стала однією з найтрагічніших подій в історії людства. Цінність історії полягає в тому, що події, які відбулися в минулому, можуть навчити нащадків не повторювати їх у майбутньому. Проте для того, щоб історія могла навчити, необхідно вміти аналізувати її уроки й робити з них відповідні висновки.

Монумент «Батьківщина-Мати».
Національний музей історії України
у Другій світовій війні. Київ

Пам'ятник героям УПА.
Сколе (Львівська обл.)

Серед уроків, які надала людству Друга світова війна, доцільно звернути увагу на такі:

- ▶ Неможливо побудувати міцний і тривалий мир, принижуючи якісь народи та ігноруючи їхню волю.

- ▶ Проти війни потрібно боротися всім разом, об'єднавши зусилля. Сподівання на те, що можна гарантувати безпеку лише собі за рахунок інших, марні.

- ▶ Крайні форми націоналізму (шовінізм, нацизм, фашизм), на відміну від конструктивного націоналізму, який є основою національно-визвольних рухів, — небезпечна для суспільства ідеологія, як і радикальні рухи. Демократичні держави мають вживати випереджальних запобіжних заходів, щоб ці ідеї не стали державною політикою.

- ▶ Національна ідея належить до важливих чинників суспільного розвитку. Її слід поважати, зважати на неї, інакше її носії можуть силою захищати свої національні інтереси, що ігноруються. Результати такої боротьби важко передбачити.

- ▶ Український національний рух у роки Другої світової війни не мав достатньо сил для перемоги. В умовах тоталітаризму, однопартійності та відсутності демократії, а також переслідування учасників руху як злочинців проголошена мета — побудова незалежної соборної Української держави — не могла бути реалізована.

- ▶ Для перемоги народу необхідна спільна політична мета, тоді він перетворюється на **політичну націю**. Проте за існування радянського тоталітарного режиму це було неможливо.

- ▶ Політика має відповідати загальнолюдським моральним принципам.

Політична нація — суверенна спільнота громадян певної держави незалежно від етнічного походження.

Після завершення Другої світової війни політична карта Європи зазнала суттєвих змін. Для України значення цієї події полягало в тому, що більша частина українських етнічних земель увійшла до складу Української РСР.

У передвоєнні та воєнні роки українське питання набуло значного розголосу. Спочатку світ дізнався про створення Карпатської України, а в роки війни — про діяльність і боротьбу ОУН та УПА.

Друга світова війна забрала життя понад 50 млн осіб. Україна — друга країна у світі після Німеччини за кількістю людських втрат. Матеріальні збитки УРСР у цінах 1941 р. склали 1,3 трлн руб. В Україні було спалено й зруйновано 715 міст і містечок, понад 28 тис. сіл. Було втрачено величезну кількість культурних цінностей.

Друга світова війна, як й інші події ХХ ст., вплинула на життя всього населення України. Кожна українська сім'я пам'ятає своїх рідних, які захищали Батьківщину.

В історичній пам'яті українського народу Друга світова війна назавжди залишиться як період тяжких випробувань, загальнонародна трагедія і людський подвиг. Проявами цієї пам'яті в сучасній Украї-

ні є щорічні вшанування представниками різних поколінь пам'яті загиблих у війні. Місцем дбайливої турботи українського народу є меморіали жертвам війни, місця битв і поховань тих, хто не пережив роки воєнного лихоліття. Існує думка, що війну мож-

Історична пам'ять — сукупність історичних повідомлень, міфів, суб'єктивних вражень про події минулого, які передаються народом від покоління до покоління.

на вважати завершеною тоді, коли знайдено й поховано всіх загиблих у ній. Сьогодні загони добровольців продовжують наполегливі пошуки останків воїнів у місцях, де в роки війни на території України відбувалися бої.

Із виступу новообраного Президента України В. Зеленського 9 травня 2019 р.

Сьогодні 9 травня. Це наш День Подяки. Подяки за те, що нелюдська ідеологія нацизму назавжди пішла в минуле. Подяка тим, хто боровся з нацизмом і переміг. Просто вдячності всім — за можливість народитися і жити. Війна торкнулася кожної української сім'ї. Внесок українців у перемогу величезний... Пам'ятаємо тих, хто загинув. І шануємо тих, хто ще живий, їх залишилося дуже мало. Із Днем Перемоги над нацизмом!

1. Обговоріть у парах. Чому, на вашу думку, В. Зеленський називає День Перемоги у Другій світовій війні Днем Подяки? **2.** Як війна торкнулася ваших сімей?

4 Населення і територія УРСР. Втрати населення України за роки Другої світової війни військовими й цивільними становили 16,7 % довоєнних показників. Лише наприкінці 1950-х рр. були досягнуті довоєнні показники кількості населення. Відповідно до перепису 1959 р. в республіці проживало 41,9 млн осіб, що було на 1 % більше, ніж у 1939 р. При цьому темпи зростання кількості населення суттєво відрізнялися за регіонами. У Києві кількість жителів збільшилася майже на 30 %, на сході — більш ніж на 17 %, у південних областях — на 4 %. У західних областях вона зменшилася на 12 %.

Середня тривалість життя населення республіки порівняно з довоєнним періодом поступово зростала. У 1950 р. вона становила 61 рік для чоловіків і 69 років для жінок. На початок 1960-х рр. середня тривалість життя чоловіків і жінок в Україні досягла 71,5 року, що відповідало тогочасному рівню розвинених країн світу.

Упродовж трьох десятиліть після закінчення Другої світової війни в Україні спостерігався міграційний приріст населення. До середини 1970-х рр. кількість прибулих до республіки в середньому на 500 тис. осіб за рік перевищувала кількість тих, хто залишав Україну. Це суттєво вплинуло на національний склад населення республіки.

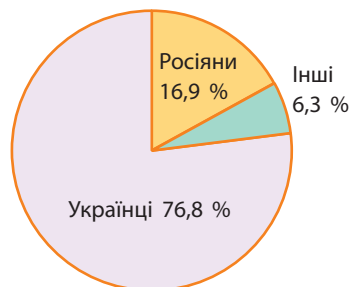
УРСР мала один із найвищих у складі СРСР показників рівня урбанізації населення. Станом на 1959 р. міське населення становило понад 45 % від його загальної кількості. На початок 1960-х рр. кількість міського населення республіки вперше в її історії перевищила показники кількості сільського. Це свідчило про те, що навіть за несприятливих умов панування радянської моделі розвитку Україна стала індустріально-аграрною державою.

За даними перепису 1959 р., найбільшим містом України з населенням 1,1 млн осіб був Київ. До п'ятірки найбільших за кількістю населення міст входили Харків, Сталіно (зараз Донецьк), Одеса та Дніпропетровськ (зараз Дніпро).

За національним складом у 1959 р. українці становили понад 76 % населення. Найбільшою національною меншиною були росіяни (близько 17 % населення).

Територія УРСР після війни становила 576,6 тис. км². Лінію західного кордону республіки у складі СРСР було визначено угодами з Польщею, Чехословаччиною та Румунією, що узаконили домовленості Й. Сталіна з лідерами США та Великої Британії, про зміст яких ви дізнаєтеся

Національний склад населення УРСР (за переписом 1959 р.)

? Яким був національний склад населення республіки в 1959 р.?

в наступному параграфі. Після приєднання радянським режимом до України в 1954 р. Криму територія УРСР залишалася незмінною.

! **Висновки.** Цього року вивченням другого періоду Новітньої історії України ви завершите розгляд систематичного курсу її минулого.

▶ Цей період вітчизняної історії містить чимало важливих подій, однак найбільш знаковою серед них стало здобуття незалежності України та її розвиток як суверенної держави.

? **Запитання і завдання**

1. Назвіть хронологічні межі другого періоду Новітньої історії України.
2. На які етапи поділяється другий період Новітньої історії України?
3. Які ключові події можна виділити в історії України цього періоду?
4. Коли було проголошено незалежність України?
5. Наведіть приклади прояву науково-технічної революції та глобальних проблем людства за матеріалами вивчення інших навчальних дисциплін.
6. Укажіть кількість населення республіки в 1950 р.
7. Дайте коротку характеристику другого періоду Новітньої історії України.
8. Якими були загальні тенденції розвитку тогочасної світової історії?
9. Назвіть та прокоментуйте уроки Другої світової війни для України. Які з них ви вважаєте найважливішими? Чому?
10. Порівняйте територію та населення України на початку першого періоду та початку другого періоду Новітньої історії України.
11. Покажіть на карті атласу територію України станом на 1945 р. та назвіть держави, які були її сусідами.
12. **Робота в малих групах.** Визначте уроки Другої світової війни, які для України стали найважливішими. Обґрунтуйте свою відповідь.
13. Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їх зміст, наводячи факти з підручника. (Надалі таку вправу доцільно виконувати після опрацювання кожного параграфа з метою самоперевірки.)
14. Підготуйте навчальний проект на тему «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне й відмінне».

Як підготувати навчальний проект

Навчальний проект — самостійне ґрунтовне вивчення певної проблеми з наступною презентацією результатів своєї роботи.

1. Підготовка до роботи над проектом.
2. Вибір теми.
3. Визначення мети й завдань проекту.
4. Пошук інформації різними способами.
5. Виконання завдань проекту.
6. Підготовка до захисту проекту.
7. Презентація (захист) проекту.
8. Аналіз результатів проектної роботи.

§ 2. Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР

- 1. Якою була територія УРСР напередодні Другої світової війни? 2. Як змінилася територія УРСР у перший період Другої світової війни? 3. Назвіть особливості політики влади Польщі на українських землях у передвоєнний період. 4. Коли утворилася ООН? 5. За курсом економічної та соціальної географії пригадайте, чим різняться поняття «країна», «держава», «залежна територія».

1 **Адміністративно-територіальні зміни.** Друга світова війна спричинила значні територіальні зміни України.

Питання про західний кордон СРСР, а відповідно, й України актуалізувалося під час завершальних операцій Другої світової війни в Європі. Його активно обговорювали під час Тегеранської (1943 р.), Кримської (Ялтинської, 1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій глав держав антигітлерівської коаліції.

Остаточні післявоєнні кордони УРСР сформувалися в процесі територіальних узгоджень між УРСР і Польщею, СРСР і Польщею, СРСР і Чехословаччиною, СРСР і Румунією та юридичного закріплення у складі республіки земель, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр. Особливо складним і тривалим було врегулювання територіальних питань із Польщею та Чехословаччиною. На цей процес суттєво вплинуло міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР закріпитися у Східній Європі.

Першим кроком на шляху до остаточного визначення кордону з Польщею стала Люблінська угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від **9 вересня 1944 р.** Відповідно до цього документа частину українських земель (частина Підляшшя і Холмщини, Надсяння, Лемківщина), де проживало майже 800 тис. українців, передали Польщі, хоча ще влітку 1944 р. було складено карту майбутньої Холмської області УРСР. У такий спосіб сталінське керівництво намагалося підтримати прорадянський польський уряд і зменшити негативне ставлення польської громадськості до СРСР через агресію в 1939 р.

Крім того, угода передбачала **обмін населенням**: українці переселялися на територію УРСР, а поляки — на територію майбутньої Польщі. Переселення мало відбутися добровільно. Проте пізніше воно набуло примусового характеру. Відповідно до міжнародного міграційного права цей процес називають **репатріацією**, а його учасників — **репатріантами**.

Обмін населенням — взаємне добровільне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

Репатріація — повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися за її межами, та поновлення в громадянських правах. Термін має особливий політичний зміст, коли його застосовують щодо повернення політемігрантів до країни походження.

Репатріант — особа, яка через економічні, соціальні або особисті причини добровільно переселяється до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання.

Особливістю цієї угоди було те, що її підписували представники УРСР, а не СРСР, як в інших подібних випадках. У такий спосіб уряд СРСР подавав ці події як спільне бажання двох народів, а сам залишався осторонь і в разі міжнародних конфліктів міг заявити, що не має до цього відношення.

У більшості випадків переселення виявилось недобровільним і затяглося до березня 1947 р., а не до 1 лютого 1945 р., як передбачалося. Опір чинили як поляки, так і українці. За

офіційною статистикою, до Польщі до жовтня 1946 р. було переселено 812 688 поляків, а до УРСР до березня 1947 р. — 472 635 українців.

Територіальне розмежування між СРСР і Польщею було закріплене Договором про радянсько-польський державний кордон від **16 серпня 1945 р.** Відповідно до цього документа кордон встановлювався по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5—8 км, а на окремих ділянках — на 17 км (район Немирів—Ялівка) і навіть 30 км (район р. Солокії і м. Крилів).

Процес українсько-польських територіальних домовленостей завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, у результаті якого до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристинополя (згодом перейменували на Червоноград), а до Польщі відійшли території навколо м. Нижні Устрики Дрогобицької області.

На завершальному етапі Другої світової війни, коли радянські війська наблизилися до кордонів Чехословаччини, постало питання про подальшу долю Закарпатської України. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша та Договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Чехословаччиною та СРСР (12 грудня 1943 р.) питання про Закарпатську Україну вирішилося на користь Чехословаччини.

У **травні 1944 р.** в Лондоні між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про відносини між чехословацькою владою і союзними (радянськими) військами на визволеній території. Угода передбачала, що головнокомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення воєнних дій. На решті території влада здійснюватиметься чехословацькою адміністрацією. Проте після вступу радянських військ на територію Закарпатської України ситуація змінилася. Радянське керівництво почало розглядати цей регіон як важливий стратегічний

плацдарм для посилення свого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей радянське керівництво використало місцевий антинацистський і національно-визвольний рухи населення.

Для узаконення радянської окупації Закарпаття **26 листопада 1944 р.** в м. Мукачеве за підтримки нової влади було скликано так званий **З'їзд Народних комітетів Закарпатської України**. На з'їзді ухвалили Маніфест про приєднання краю до Радянської України, обрали Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України й сформувавши прорадянський уряд. Досить швидко були створені органи радянської влади Закарпатської України: суд, прокуратура, збройні сили, органи управління на місцях тощо.

Зі статті заступника директора Державного архіву Закарпатської області М. Марканича «Довга дорога до злуки»

Завершення процесу возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі знаменувало закінчення цілої епохи боротьби за єдність українського народу та стало доленосним актом надзвичайної ваги в історії України.

Незважаючи на те, що возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною відбулося в специфічних умовах Другої світової війни, панівного становища Радянського Союзу під час вступу його військ на територію Східної Європи і поєднувалося з рознузданою радянською пропагандою та переслідуванням провідників Карпатської України, які заклали підвалини цього єднання, мусимо вкотре визнати, що наші попередники вдало використали історичний момент... У разі упущення в 1944—1945 рр. наданої історією можливості воно могло відбутися хіба що через тисячу років.

Обговоріть у групах. Чи поділяєте ви твердження автора, що «наші попередники вдало використали історичний момент»? Поясніть свою думку.

Події в Закарпатті непокоїли уряд Чехословаччини. Міністр закордонних справ ЧСР Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано СРСР, бо «Росію не можна пускати в Європу».

Проте розвиток подій змушував керівництво Чехословаччини враховувати нові обставини. Зрештою воно пішло на поступки.

У червні 1945 р. договір між Чехословаччиною і СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві. **22 січня 1946 р.** було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення у складі УРСР Закарпатської області. Цей акт одночасно ліквідував Закарпатську Україну як державне утворення.

За радянсько-румунським договором, підписаним **10 лютого 1947 р.**, до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто

юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р. Згодом ці кордони були підтверджені угодою 1961 р.

Урегулювання територіальних питань радянською владою мало для України важливе історичне значення:

- ▶ остаточно встановлювалися та юридично закріплювалися кордони республіки;
- ▶ збільшилася територія УРСР;
- ▶ відбулися демографічні зміни у складі населення республіки;
- ▶ до республіки приєднали деякі з давніх українських етнічних земель. Проте значна частина українських етнічних земель залишалася за її межами.

Вихід України на міжнародну арену зумовив необхідність зміни державної символіки республіки. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн. Червоний прапор із написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилося зображення серпа і молота, а над ним — п'ятикутної зірки. Деяких змін зазнав і герб УРСР.

2 Операція «Вісла». Хоча обмін населенням між УРСР і Польщею було завершено в 1947 р., чимало українців продовжували жити на українських етнічних землях Посяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, які узагальнено називали Закерзонням. Щоб «остаточно вирішити українське питання» (саме таке завдання зафіксували міністри громадської безпеки та національної оборони Польщі у спільному проєкті навесні 1947 р.): полонізувати ці землі й остаточно приборкати УПА, яка фактично контролювала їх, польська влада за погодженням із радянським та чехословацьким керівництвом провела депортаційну

операцію «Вісла». Вона передбачала переселення частини українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (землі, які відійшли до Польщі від Німеччини).

Близько 30 тис. польських солдатів та офіцерів, спираючись на підтримку радянських і чехословацьких військ, які блокували кордони, ото-

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, що по суті була етнічною чисткою, здійснена в 1947 р. за домовленістю партійно-державного керівництва Польщі, СРСР та Чехословаччини. Полягала в примусовій депортації українців із їхніх етнічних територій на території в західній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині, із метою обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

чили формування УПА і в запеклих боях знищили або захопили багатьох українських воїнів (655 осіб загинуло, 1466 було заарештовано). Під загрозою покарань у стислі строки на нові землі було переселено 140 575 осіб українського і мішаного українсько-польського населення. Для тих, хто намагався уникнути переселення або повертався додому, було створено концентраційний табір на околицях польського міста Явожно, де утримувалося близько 3800 осіб.

У результаті операції «Вісла» для загонів УПА, які втратили соціальну опору, зник сенс боротьби на цих територіях. Командувач УПА **Роман Шухевич** (генерал Тарас Чупринка, Тур) видав наказ про припинення боротьби в Закерзонні.

Загони УПА, які опинилися без підтримки місцевого населення, перемістилися на територію УРСР і продовжили боротьбу. У свою чергу, близько 300 членів УПА здійснили рейди через Угорщину, Польщу, Чехословаччину до Західної Німеччини. Ці рейди мали велике пропагандистське значення. Вони прорвали інформаційну блокаду і донесли до широких кіл світової громадськості відомості про боротьбу українства проти комуністичного режиму. Унаслідок депортаційних акцій (що по суті були **етнічною чисткою**) заселені українцями землі на території Польщі були колонізовані.

Операція «Вісла» стала злочином комуністичних режимів Польщі та СРСР проти українського населення краю. У 1990 р. Сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла». 22 квітня 2017 р. в Україні вперше на державному рівні відзначався День пам'яті жертв операції «Вісла».

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції, депортація, геноцид.

Зі звіту міністра оборони, заступника начальника Генерального штабу Війська Польського генерала С. Моссора (лютий 1947 р.)

...При розгляді ситуації на території Краківського округу виникла проблема із залишками українців. Багато осіб і навіть цілі сім'ї українців сховалися в лісах або прикордонних теренах Чехословацької Республіки, а потім повернулися у свої садиби, становлячи бази для банд УПА і небезпеку іредентизму (об'єднання народу, нації в межах однієї держави) на майбутнє. Оскільки Радянський Союз не приймає зараз цих людей, здається, необхідно навесні здійснити енергійну акцію переселення цих осіб окремими сім'ями, розкидаючи їх по всіх відновлених територіях, де вони швидко асимілюються...

Обговоріть у парах. Як польська влада обґрунтовувала необхідність виселення українців із їхніх земель? Дайте оцінку наведеній аргументації.

3 Зовнішньополітична діяльність УРСР. Наприкінці Другої світової війни, як ви вже знаєте, Україна знову вийшла на зовнішньополітичну арену. Проте, перебуваючи у складі Радянського Союзу, вона не мала можливості здійснювати самостійну зовнішню політику.

27 січня 1944 р. на пленумі Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. Верховна Рада СРСР на X сесії (**28 січня — 1 лютого 1944 р.**) ухвалила закон про перетворення Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. А в **березні 1944 р.** Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення **Народного комісаріату закордонних справ УРСР**. Його першим керівником став письменник О. Корнійчук, а згодом Д. Мануїльський. Також було створено Народний комісаріат оборони УРСР, який очолив В. Герасименко.

Зважившись на такий крок, сталінське керівництво мало далекосяжну мету: по-перше, подати приєднання західних областей України та Білорусії як акт возз'єднання територій, населених представниками одного етносу; по-друге, збільшити кількість своїх представників в ООН, переговори про створення якої активно велися наприкінці війни.

У серпні 1944 р. на конференції в **Думбартон-Оксі (США)** під час обговорення проекту майбутньої ООН радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 15 радянських республік членами-засновниками організації. Хоча ця пропозиція була відхилена, сталінське керівництво не полишало цієї ідеї. На Кримській (Ялтинській) конференції в лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР і БРСР у члени ООН.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско (США) на установчу конференцію ООН та активно долучилася до роботи. Д. Мануїльський очолив комітет із підготовки тексту преамбули (вступу) і першого розділу Статуту ООН «Цілі та принципи діяльності Організації». Інші члени української делегації — І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк — також узяли участь у роботі комітетів.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у **1946 р.** УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної Ради, а в **1948—1949 рр.** — непостійним членом Ради Безпеки ООН. Її представників запросили до багатьох структур організації, у тому числі до Міжнародного суду. УРСР підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу, її представник відіграв важливу роль у прийнятті рішення про поділ Палестини на єврейську та арабську частини й створення Держави Ізраїль.

Із перших років своєї діяльності українська дипломатія діяла досить активно. На чолі з наркомом Д. Мануїльським представники УРСР брали участь у **Паризькій мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.)**, у **лютому 1947 р.** підписали мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Українська делегація також узяла активну участь у роботі **Дунайської конференції 1948 р.**, яка вирішувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї. Уже під час «холодної війни» УРСР увійшла до складу **Всесвітньої ради миру**, запропонувала низку мирних ініціатив.

Незважаючи на активну зовнішньополітичну діяльність, УРСР не виходила за межі політики, яку диктувало радянське керівництво. Так, угоди з Польщею та Чехословаччиною про врегулювання питання кордонів підписували представники союзного Наркомату закордонних справ. А пропозиції Великої Британії (1947 р.) та Судану (1956 р.) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР так і залишилися без відповіді.

Таким чином, вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений стратегічними інтересами СРСР.

- !** **Висновки.** Завершення Другої світової війни призвело до подальших злочинів радянської влади проти України.
- ▶ Майже всі українські землі опинилися в межах однієї держави. Проте це було зумовлено стратегічними інтересами СРСР.
  - ▶ Операція «Вісла» стала яскравим прикладом ігнорування комуністичним режимом Польщі прав людини.

? **Запитання і завдання**

1. Дайте визначення поняття «репатріант».
2. Коли було підписано радянсько-румунський договір про кордон?
3. Що таке операція «Вісла»?
4. Скільки осіб було виселено на нові землі під час операції «Вісла»?
5. Назвіть дату створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР.
6. Хто очолював українську делегацію на установчій конференції ООН у Сан-Франциско?
7. Охарактеризуйте процес визначення державних кордонів УРСР у післявоєнних міжнародних договорах.
8. Проаналізуйте операцію «Вісла» з точки зору порушення прав людини.
9. Якою була участь УРСР у діяльності міжнародних організацій у перші післявоєнні роки?
10. Покажіть на карті атласу, як відбувалося визначення кордонів УРСР у цей період.
11. Складіть таблицю «Операція “Вісла”».

Дата проведення	Методи, які застосовували щодо українського населення	Кількість постраждалих	Результати і наслідки

12. Обговоріть у малих групах. Яким було місце України в системі тогочасних міжнародних відносин? Обґрунтуйте свою відповідь.

- ★ **13.** У 2007 р. президенти Польщі Л. Качинський та України В. Ющенко в спільній заяві засудили операцію «Вісла» й визнали, що вона суперечила основним правам людини. Назвіть основні права людини, які порушила операція «Вісла». **14.** Упродовж вивчення розділу самостійно підготуйте до уроку узагальнення знань навчальний проект на теми (за вибором): 1) Україна для ООН. ООН для України. 2) Етапи боротьби за незалежність: від УНР до УПА (початок кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у ХХ ст.?»).

§ 3. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР

- **1.** Що таке відбудова? У яких країнах світу, коли і як вона здійснювалася? **2.** За курсом економічної та соціальної географії України пригадайте, яким було економічне районування УРСР у середині ХХ ст. **3.** Коли в першій половині ХХ ст. в Україні стався масовий штучний голод? Укажіть його причини, особливості й наслідки. **4.** Назвіть характерні риси життя й побуту населення УРСР у 1930-х рр.

1 **Умови, у яких розпочалася відбудова.** Після відновлення радянського тоталітарного режиму, влада розпочала **відбудову** господарства. Унаслідок ведення на її території бойових дій Україна зазнала величезних руйнувань. Загальні збитки, завдані господарству УРСР, були в 5 разів більші за суму, витрачену Україною на нове будівництво в 1920—1941 рр. Досить важким було становище в сільському господарстві, яке в 1945 р. дало лише третину довоєнного річного врожаю.

Значними були й демографічні втрати. Як наслідок різко скоротився обсяг трудових ресурсів. Катастрофічно погіршилися побутові умови населення: близько 10 млн осіб залишилися без житла. За часів панування радянського тоталітарного режиму відбудова здійснювалася за рахунок населення, тиску влади на населення й зменшення витрат на його потреби.

До кінця 1945 р. було відновлено 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % легкої промисловості, уведено в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Частково було відбудовано житловий фонд, розпочали роботу більшість шкіл, вищих навчальних закладів, медичних установ.

Однією з визначальних рис політичного життя України в цей період стало зміцнення впливу Комуністичної

Відбудова — відновлення зруйнованого господарства.

партії. Партійний апарат постійно посилював тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства.

Відновлювалася діяльність органів радянської влади. У лютому 1947 р. було проведено вибори до Верховної Ради, у грудні 1947 р. — до місцевих Рад. У той самий час було ліквідовано органи управління, які діяли у воєнний час. Було реорганізовано систему управління промисловістю й сільським господарством. У 1946 р. Раду Народних Комісарів було перейменовано на Раду Міністрів УРСР. На підприємствах та в установах відновили восьмигодинний робочий день, відпустки, скасували понаднормову неоплачувану працю. Скорочувалися витрати на оборону. Країна переходила до мирної праці.

Відбудовчі процеси ускладнювалися репресивними кампаніями радянської влади, ініційованими силовими структурами і керівництвом СРСР, здійснюваними відповідними структурами в УРСР.

У післявоєнний період у СРСР репресій зазнали військові, яких звинувачували у зловживанні владою, її перевищенні або бездіяльності, неналежному виконанні своїх обов'язків.

Раніше звільнених осіб, які вже відбули покарання, як осіб «небезпечних своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю» відправляли в заслання. За офіційними даними, у СРСР у цей період у засланні опинилися понад 52 тис. осіб.

У 1952 р. велику групу «інженерів-шкідників» металургійного комбінату в м. Сталіно, більшість яких становили євреї, заарештували й за вироком суду розстріляли. (У наступних параграфах ви дізнаєтеся про репресії в західних областях УРСР та проти діячів культури.)

2 **Українці в повстаннях у таборах ГУТАБу.** У післявоєнний період кількість політичних в'язнів-українців, більшість із яких становили представники національно-визвольного руху, у таборах ГУТАБу, за підрахунками дослідників, зросла у 2,4 рази й досягла 20 % усіх ув'язнених. В'язні-українці зробили вагомий внесок у боротьбу в радянських конц-таборах для противників влади.

За даними українських дослідників, у 1946—1956 рр. у таборах ГУТАБу відбулося 47 повстань, у яких українці взяли найактивнішу участь. Крім вимог полегшити режим утримання, повстанці висували політичні вимоги: перегляд справ в'язнів, звільнення невинно засуджених, припинення репресій і ліквідація системи концтаборів для політв'язнів.

У вересні 1949 — лютому 1950 р. в таборі № 1 на Інті діяв підпільний

ГУТАБ (рос. ГУЛАГ) — Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць утримання, що існувало в СРСР у 1934—1956 рр.

комітет із підготовки повстання. Його більшість складала в'язні-українці. У лютому 1950 р. через зраду провокатора підготовка повстання припинилася. Українські підпільні повстанські структури існували в «Озерлагу» (м. Тайшет) та «Речлагу» (м. Воркута). Підготовлені українцями-в'язнями повстання відбулися в містах Печора (1948 р.), Салехард (1950 р.) та Екібастуз (1951 р.). Ці та інші повстання закінчилися поразками, але вони відіграли важливу роль у наближенні кінця системи ГУТАБу.

3 Відбудова та її особливості в Україні. Відбудовчі процеси в УРСР розпочалися одразу після того, як на її території було відновлено радянську владу після завершення бойових дій. Проте ситуацію суттєво ускладнювало те, що з евакуації на схід СРСР повернулося лише 15 % підприємств. Жодного відшкодування за втрачене майно республіка не отримала.

Відповідно до засад функціонування радянської командно-адміністративної економіки для здійснення відбудови в СРСР прийняли п'ятирічний план на 1946—1950 рр. Він передбачав продовження політики індустріалізації, започаткованої наприкінці 1920-х рр., причому на перше місце висувалося задоволення військових потреб СРСР.

Відбудова в Україні мала такі особливості:

- ▶ масштаби відбудовчих робіт були більшими, ніж у будь-якій країні Європи;
- ▶ республіці доводилося розраховувати лише на власні сили та ресурси Радянського Союзу, а не на зовнішню допомогу. «Холодна війна» унеможливила використання фінансової та технічної допомоги країн Заходу, перш за все США;
- ▶ під час відбудови основна увага приділялася розвитку важкої промисловості та енергетики (80 % капіталовкладень) за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на сільське господарство виділяли лише 7 % капіталовкладень);
- ▶ економіку України відбудовували й розбудовували не як самостійний і самодостатній комплекс, а як частину загальносоюзної економічної системи. Крім того, унаслідок розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Казахстані частка України в 1945 р. в загальносоюзному виробництві знизилася порівняно з довоєнним періодом із 18 до 7 %;

Жінки на відбудові Дніпрогесу. Запоріжжя. 1947 р.

? Яку інформацію про роль жіноцтва у відбудовчих процесах у республіці можна отримати за ілюстрацією?

▶ повсюдно була запроваджена адміністративно-командна система. Саме її жорсткі умови давали змогу мобілізувати й зосередити значні матеріальні та людські ресурси для відбудови господарства;

▶ надзвичайно важливу роль відводили ідеологічному заохоченню праці, що знаходило свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів;

▶ відбудова ускладнювалася масовим штучним голодом 1946—1947 рр.;

▶ гостро відчувалася нестача робочої сили, особливо кваліфікованої, сучасного обладнання і технологій. Скорочення кваліфікованої робочої сили намагалися подолати, залучаючи до важкої фізичної праці жінок та підлітків. У 1947 р. лише у вугільній і металургійній промисловості жінки становили 35 % від усіх працюючих.

Відбудова господарства УРСР, як і СРСР загалом, передбачала відновлення притаманної радянській моделі розвитку **командно-адміністративної економіки**, яка рухалася **екстенсивним шляхом розвитку**. При цьому відновлювалися довоєнні потужності, **модернізація** яких майже не відбувалася.

Результати відбудови були неоднозначними. З одного боку, було відновлено промисловість України. Її обсяг у 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу і перевищив рівень 1940 р. на 15 % (проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. зменшився порівняно з довоєнним на 20 %). З іншого боку, ціна відбудови через жорсткі методи її проведення була дуже високою.

Особливо тяжким залишалося становище селян. Вони отримували мізерну заробітну плату, не мали паспортів, а відповідно, і можливості вільно пересуватися; їм доводилося сплачувати великі податки за присадибні ділянки. Для інтенсифікації праці колгоспників сталінське керівництво застосовувало примусові та репресивні методи. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим указом було репресовано 12 тис. колгоспників.

Командно-адміністративна економіка — система управління економікою країни, за якої вирішальна роль належить командно-адміністративним методам, а влада зосереджується в руках вищого бюрократичного апарату.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва завдяки кількісному приросту всіх елементів продуктивних сил за незмінного рівня технічної основи виробництва.

Модернізація — оновлення, узгодження чогось із сучасними вимогами з метою досягнення нового якісного стану.

Ситуацію в сільському господарстві ускладнювали занедбаність земель за роки війни і відсутність придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомобілів і навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки-колгоспниці, ставши основною силою післявоєнного села.

Однак, незважаючи на ці заходи та надзвичайні зусилля селянства, у сільському господарстві до кінця п'ятирічки так і не вдалося досягти показників довоєнного розвитку. Так, у 1950 р. валовий збір зернових становив лише 85 % довоєнного рівня.

4 Масовий штучний голод 1946—1947 рр., його причини, масштаби й наслідки. У післявоєнний час у сільському господарстві склалося вкрай несприятливе становище. За роки війни скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби, не вистачало техніки та робочих рук. Для подолання цих труднощів необхідні були докорінні зміни в державній політиці щодо сільського господарства. Однак сталінське керівництво не планувало проводити якісь зміни, село залишалося одним із головних джерел для відбудови промисловості. Під тиском центрального керівництва уряд УРСР та Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У, із 1952 р. — КПУ) планували в 1946 р. у форсованому порядку збільшити посівні площі, урожайність і хлібозаготівлю.

Навесні-влітку 1946 р. 16 областей України уразила посуха. Озимі та ярові посіви загинули. Урожайність зернових склала 2—3 ц/га (для порівняння: у 1940 р. вона становила 14,6 ц/га, у 1944 р. — 10,8 ц/га). Посуха загострила проблему кормів для худоби, почався її падіж. Було дозволено здавати худобу на забій понад планові норми. Це призвело до того, що в деяких областях план здачі м'яса було перевиконано вдвічі. У результаті тваринництво республіки зазнало величезних збитків, компенсувати які доводилося довго і важко. Керівники деяких областей наполегливо зверталися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. Тільки за перший квартал 1947 р. до судової

відповідальності притягли 1,5 тис. голів колгоспів; 6 тис. комуністів отримали дисциплінарні стягнення за невиконання вказівок партії.

Селяни почали тікати від голодної смерті в більш благополучні райони (наприклад, до Західної Укра-

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінської влади.

їни), у міста. Щоб уникнути знелюднення села, каральні органи відшукували й повертали їх. Проте, незважаючи на крайні заходи, зерна вдалося зібрати лише 60 % від плану хлібозаготівлі, хоча вилучено було навіть насінневий фонд. Разом із цим у 1946—1947 рр. СРСР експортував до країн Центрально-Східної та Західної Європи 2,5 млн т зерна.

В Україні почався голод. Опинившись перед загрозою катастрофи, керівництво УРСР на чолі з М. Хрущовим намагалося зменшити її масштаби за рахунок ресурсів західних областей. Сподіваючись на допомогу центрального керівництва, М. Хрущов звернувся до Й. Сталіна. Проте останній заявив: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси».

У березні 1947 р. «м'якотілого» М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У змінив «твердий» Л. Каганович. Проте для проведення посівної кампанії все ж таки було видано позику в 35 млн пудів насіння. Головним винуватцем третього масового штучного голоду в Україні було сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради союзних інтересів.

За неповними даними, від масового штучного голоду в 1946—1947 рр. у містах і селах УРСР померло понад 1 млн осіб. Це були люди різних національностей — українці, росіяни, євреї, болгари, гагаузи та інші. Представники сучасної української експертної спільноти з питань Голодомору наголошують, що «переважна кількість вбитих голодом — українці й перш за все селяни!». Значна частка українців у складі тогочасного населення республіки пояснює цю думку.

В Україні з 1998 р. встановлено День пам'яті жертв Голодомору, який відзначають щороку в четверту суботу листопада.

5

Зміни в демографічній ситуації. Рівень життя та побут населення. На демографічну ситуацію в Україні впливали такі чинники, як втрати у війні, міграція населення, входження до складу УРСР західноукраїнських земель, масовий штучний голод 1946—1947 рр., відбудова господарства.

За роки війни понад 3 млн громадян республіки загинуло на фронтах (майже кожен другий призваний до лав армії) і близько 5 млн осіб — у зоні окупації. До демографічних втрат дослідники також зараховують 2,4 млн ненародженими через війну. До цього варто додати вивезених на примусові роботи понад 2,5 млн осіб, із яких близько половини через різні причини не повернулися.

Завершення бойових дій дало поштовх значним міграційним процесам. Близько 2,2 млн осіб, що були демобілізовані з лав Радянської армії, стали до мирної праці. Поверталися до рідних домівок ті, кого було вивезено під час евакуації на схід, хто перебував на примусових роботах або в полоні за межами України. Також до України прибули спеціалісти й партійні діячі з інших республік СРСР для здійснення відбудови господарства і радянзації західних областей. На демографічній ситуації в Україні позначилися депортація населення, репресії (виселення кримських татар, німців, поляків, угорців та інших). Значний вплив на демографічні процеси мали відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації й призвели до скорочення кількості сільських жителів. Унаслідок демографічних змін, що відбулися в 1940-х рр., населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р. Значно змінився й етнічний склад населення УРСР. Зменшилася кількість єврейської, польської, німецької та інших національних меншин, натомість збільшилася частка російської.

Війна й післявоєнна розруха спричинили катастрофічне падіння рівня життя населення. Не вистачало продовольства й найнеобхідніших речей. Гостро постали проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Проте на їх вирішення за планом четвертої п'ятирічки виділялися незначні ресурси.

У грудні 1947 р. уряд прийняв постанову про скасування карток на продовольчі й промислові товари та перехід до продажу цих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Разом зі скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті впорядкувати фінансову систему.

Проведені реформи мали неоднозначні наслідки. З одного боку, скасування карткової системи свідчило про певну стабілізацію економіки. Однак з іншого — після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення, що зросла лише в 1,5 разу порівняно з довоєнним рівнем, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Спостерігалася така ситуація: полиці магазинів були наповнені продуктами, але особливого попиту на ці товари не було.

Не змогла суттєво поліпшити життєвий рівень населення й грошова реформа. Обсяг грошової маси, що перебувала в обігу, почав відповідати потребам господарства, але водночас було вилучено гроші в тих, хто заощадив певні суми. За вкладами в ощадних касах у розмірі до 3 тис. руб. обмін грошових знаків здійснювався у співвідношенні 1:1, за вкладами від 3 до 10 тис. руб. заощадження зменшувалися на третину, а понад 10 тис. руб. — на дві третини.

Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане державою. В умовах відсутності установ Ощадного банку на селі обмін готівкових грошей, що населення зберігало вдома, здійснювався у співвідношенні 1:10. Таким чином, відбудова не сприяла зростанню життєвого рівня населення й відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття.

Висновки. Хоча у війні Україна й зазнала значних збитків (зруйнована економіка, значні людські втрати), завдяки героїчній і наполегливій праці населення за короткий час було відновлено промисловий потенціал республіки.

▶ Під час відбудови радянське керівництво, традиційно проголошуючи демагогічні гасла турботи про трудящих, вважало потреби людини другорядними порівняно з інтересами держави.

▶ Величезною трагедією населення республіки став масовий штучний голод 1946—1947 рр., який був фактично злочином радянської влади проти населення республіки.

Запитання і завдання

1. Назвіть суму прямих збитків, завданих війною економіці УРСР. 2. Коли в республіці ліквідували органи управління, що діяли у воєнний час? 3. Яку економіку називають тоталітарною? 4. Що таке екстенсивний шлях розвитку економіки? 5. Хто очолював керівництво УРСР у час, коли розпочався масовий штучний голод 1946—1947 рр.? 6. Якою була кількість жертв масового штучного голоду 1946—1947 рр.?

7. Які зміни відбувалися в УРСР під час переходу до мирного будівництва? 8. Охарактеризуйте відбудову господарства в УРСР. 9. На підставі чого можна зробити висновок, що масовий штучний голод 1946—1947 рр. був злочином радянської влади проти населення республіки? Обґрунтуйте свою відповідь. 10. Визначте зміни, що відбулися в цей період у демографічній ситуації, рівні життя та побуті населення республіки.

11. Знайдіть за картою атласу регіони, які найбільше постраждали від масового штучного голоду 1946—1947 рр. 12. Складіть порівняльну таблицю «Терори голодом в Україні».

Дата	Причини	Особливості	Наслідки
1921—1923 рр.			
1932—1933 рр.			
1946—1947 рр.			

13. Обговоріть у малих групах. Якими були прояви відновлення тоталітарної економіки під час відбудови господарства України?

14. Підготуйте самостійно повідомлення (презентацію) на тему «Масовий штучний голод 1946—1947 рр. у нашому краї».

§ 4. Політика радянзації та репресії в західних областях УРСР

- 1. За курсами економічної і соціальної географії України та історії України визначте, які історико-географічні землі Західної України й коли увійшли до складу УРСР. 2. Назвіть дату й основні заходи першого етапу радянзації західноукраїнських земель. 3. Якими були характерні риси сталінської індустріалізації та колективізації в Радянській Україні наприкінці 1920 — у 1930-х рр.? 4. Укажіть особливості й основні події українського визвольного руху в роки Другої світової війни.

1 **Відновлення радянської влади в західних областях України. Масові депортації 1944—1946 рр.** У період 1939—1940 рр. на західноукраїнських землях радянський режим ще не встиг зміцнити. Тому після війни партійно-державне керівництво СРСР намагалося встановити в Західній Україні той порядок, який діяв на інших територіях Союзу. Цей процес отримав назву «**радянізація**». Її складовими були колективізація, індустріалізація, так звана «культурна революція» та масові репресії проти невдоволених новою владою.

Представники влади намагалися провести радянізацію в найкоротший час, незважаючи на опір місцевого населення. Жителі Західної України добре пам'ятали перший досвід спілкування з радянською владою. Вони боялися колективізації, переслідувань на релігійному ґрунті. Їхні побоювання виявилися марними. Для впровадження радянського способу життя в Західну Україну спрямували значні політичні та військові сили.

Після Львівсько-Сандомирської операції радянську владу встановили в Галичині та Закарпатті. Одразу після вступу радянських військ у Західну Україну на роботу до місцевих органів влади, господарської, політичної та інших сфер зі східних областей були направлені представники різних спеціальностей. До середини 1946 р. сюди прибуло 86 тис. спеціалістів. Місцевим активістам не довіряли, їх переводили на другорядні посади. Так, наприкінці 1946 р. в Західній Україні з 15 120 керівних посад в обкомах партії працівники місцевого походження становили лише 1832 особи (12,1 %).

Першим заходом нової влади стало утворення спочатку тимчасових, а потім постійних місцевих органів влади у формі рад.

Здійснювалися націоналізація промисловості, реквізиції цінностей у банках. Одержавлювалися житловий фонд, сфера торгівлі, установи культури, навчальні заклади, оголошувалися державною власністю залізничний транспорт і вся сфера його обслуговування, ліси, надра тощо. Великі маєтки конфіскували, а їхні землі передавали безземельному й малоземельному селянству. Власники великих промислових підприємств, господарі хуторів, жителі прикордонної смуги (загалом 900 тис. осіб) зазнали **депортації** до віддалених районів СРСР.

Згідно з документами, протягом 1944—1946 рр. із семи західних областей України до північно-східних регіонів СРСР було виселено 17 729 сімей, або 36 609 осіб. Відсутність житла, предметів першої необхідності, медикаментів та продовольства стало справжньою катастрофою для перших переселенців. Депортованих підселяли в будинки місцевих жителів «за рахунок ущільнення» без згоди останніх. Здійснюючи масові депортації в 1944—1946 рр., радянська влада намагалася унеможливити опір порядкам, які запроваджувала. Депортації були ще одним злочином радянської влади проти українського та інших народів.

10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР оприлюднила указ «Про виселення із західних областей УРСР до Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської та Читинської областей членів родин «оунівців» та активних бандитів, заарештованих та вбитих у боях». Операція «Захід» розпочалася 21 жовтня 1947 р. о другій годині ночі. Протягом доби було виселено 76 192 особи, серед яких 22 174 дитини. До 26 жовтня кількість депортованих зросла до 77 791 особи.

Переселенців із Західної України товарними вагонами відправляли залізницею на примусові роботи на копальнях або в колгоспах Сибіру. Сотні людей дорогою померли.

21 жовтня 2017 р. в Україні вперше вшанували 70-річчя масової депортації населення Західної України до Сибіру.

За вказівками з Москви й Києва керівництво на місцях запроваджувало ті самі порядки, що панували в інших куточках СРСР. Мали місце грубість, порушення законів і прав людини, упереджене ставлення до місцевих кадрів, штучне розмежування українства на «східняків» і «западенців».

2 **Ліквідація Української греко-католицької церкви в УРСР.** Один із перших ударів радянська влада завдала по Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ), яка мала величезний вплив на західноукраїнське населення і виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

Депортація — примусове виселення з місць постійного проживання особи, групи осіб або народу, яких влада визнала соціально небезпечними.

Операція «Захід» — примусове переселення населення Західної України (за винятком Закарпаття), здійснене 21 жовтня (у деяких місцях тривало до 26 жовтня) 1947 р. радянською владою з метою послаблення українського визвольного руху в краї.

Й. Сліпий на засланні в Сибіру. 1940-ві рр.

? Чому, на вашу думку, радянська влада вважала Й. Сліпого небезпечною особою?

До встановлення на західноукраїнських землях радянської влади УГКЦ об'єднувала понад 5 млн віруючих.

Смерть митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. стала сигналом до початку кампанії проти УГКЦ. Греко-католиків почали звинувачувати в співробітництві з нацистами. Наступник А. Шептицького **Йосип Сліпий**, намагаючись знайти спільну мову з радянською владою, відрядив до Москви делегацію, яку прийняв Голова Ради у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР І. Полянський. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили його із життям церкви й зверненням Й. Сліпого «До духовенства і віруючих», де містилися заклики до Української повстанської армії (УПА) «повернутися з неправильного шляху». Члени делегації передали 100 тис. руб. у фонд Червоного хреста на оборону країни.

Не бажаючи вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ під час війни, сталінське керівництво пообіцяло греко-католикам надати можливість вільно відправляти богослужіння. Проте вже в березні 1945 р. з'явилася детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, яку схвалив Й. Сталін. Відповідно до неї у квітні 1945 р. заарештували єпископат УГКЦ на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Усім їм запропонували «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою (РПЦ).

Далі органи влади розпочали арешти провідних діячів УГКЦ та заслання їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 2 тис. священників, монахів і монахинь.

У 1946 р. в Києві відбувся закритий судовий процес проти греко-католицьких ієрархів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. У цей же час у Львові було скликано неканонічний (тобто такий, що не є законним із точки зору церковної традиції) Собор, який прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків РПЦ. УГКЦ змушена була перейти в підпілля. Ініціатора й організатора Собору єпископа Г. Костельника згодом застрелили на одній із вулиць Львова.

За схожим сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. Так, 15 священників Мукачівської єпархії вислали до Сибіру, трьох убили, а 36 втекли за кордон. На мукачівського єпископа Т. Ромжу в 1947 р. вчинили замах, щоправда, невдалий, але пізніше, як стверджував у спогадах один із відомих працівників Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС),

його отруїли в лікарні. Зрештою всі греко-католицькі церкви закрили й 50 священників засудили на різні терміни ув'язнення. Наслідком цих акцій стало проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом добровільного воз'єднання Мукачівської єпархії з РПЦ.

Ліквідація УГКЦ була складовою радянзації західноукраїнських земель. Цим заходом нова влада намагалася підірвати в краї духовну опору українського національно-визвольного руху.

3 Здійснення колективізації, індустріалізації та «культурної революції».

Після примусового встановлення радянської влади в західних областях на порядку денному постали питання відбудови й подальшої радянзації краю. У 1944 р. на це було виділено 10 млрд руб. Із метою координації дій під час проведення радянзації західних областей створили спеціальні посади заступника Голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КП(б)У утворили спеціальний відділ у справах західних областей.

Уже на кінець 1945 р. в краї відбудували 1700 промислових підприємств та 500 промислових артілей. Процес відбудови й подальшого розвитку промисловості західноукраїнського регіону тривав набагато складніше, ніж на сході України. Це було зумовлено низкою причин:

- ▶ одночасністю здійснення процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і «культурної революції» форсованими темпами;
- ▶ слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4 % населення працювало в промисловості);
- ▶ майже повною відсутністю місцевих спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- ▶ неоднозначним сприйняттям населенням соціальних перетворень, що здійснювалися владою, пасивним і активним опором радянзації.

Найболючішим для краю став процес колективізації, якому населення чинило найбільший опір. Колективізація на західноукраїнських землях мала кілька цілей:

- ▶ встановити тотальний контроль держави над селянством;
- ▶ уніфікувати розвиток сільського господарства західноукраїнських земель із центральними і східними регіонами УРСР;
- ▶ зламати приватновласницьку психологію місцевого населення;
- ▶ позбавити підтримки збройний рух опору радянській владі.

Колективізація здійснювалася притаманними для радянської системи методами, що були відпрацьовані владою під час колективізації 1930-х рр.: примус, шантаж, залякування, провокації, заслання до Сибіру. Спочатку удару завдали по заможних господарствах (вони становили 4,8 % загальної кількості господарств і володіли 13,7 % земель) — їм було збільшено на 50 % норми обов'язкових поставок сільськогосподарської

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей із подальшою забороною залишати їх під загрозою кримінального покарання й обмеження в громадянських правах.

продукції, скорочено нормативні строки здачі, скасовано будь-які пільги. Усіх, хто чинив опір або не виконував завдання, висилали до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР на **спецпоселення**. У другій половині 1940-х рр. із територій західних областей УРСР на спецпоселення вислали понад 200 тис. осіб.

У результаті цих заходів кількість колгоспів у регіоні зростає зі

145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. (до них входило 93 % селянських господарств). На базі великих маєтків були створені радгоспи. Для прискорення колективізації впроваджувалася широка мережа **машинно-тракторних станцій (МТС)**. Із метою посилення керівної ролі партії в перетвореннях на селі при МТС створювали спеціальні політвідділи. Таким чином, наприкінці четвертої п'ятирічки процес колективізації в західних областях УРСР в основному завершили.

Перетворення було здійснено в промисловості. Вони змінили економічний потенціал регіону. Відбулося суцільне одержавлення промисловості, запровадження командно-адміністративних методів управління і підпорядкування її розвитку інтересам союзного центру.

Радянська індустріалізація краю передбачала:

- ▶ включення західноукраїнських земель до єдиного загальносоюзного промислового комплексу;
- ▶ модернізацію промисловості на засадах, що мали відповідати рівню розвитку СРСР;
- ▶ освоєння місцевих природних ресурсів в інтересах союзного центру;
- ▶ зміну соціальної структури населення відповідно до радянської тоталітарної моделі.

За період індустріалізації в Західній Україні збудували 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств, більшість із яких не була потрібна для задоволення місцевих потреб.

Порівняно з індустріалізацією 1930-х рр. в УСРР цей процес у Західній Україні мав свої особливості:

- ▶ досить високі темпи промислового розвитку: у 1940 р. кількість підприємств західних областей становила 4,7 % від загальної кількості підприємств республіки, а в 1949 р. — уже 12,6 %;
- ▶ відбулися зміни в традиційних галузях виробництва — лісовій та нафтодобувній. Їхню продукцію почали переробляти на місці, а не вивозити за межі краю у вигляді сировини;

▶ виникли нові для західних областей галузі індустрії — металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна; були реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтодобувна, гірнична;

▶ після того як розвиток краю було визнано важливим, сюди почали надсилати обладнання, що вивозили з Німеччини за репараціями;

▶ індустріалізація успадкувала традиційні недоліки радянської системи промисловості: диспропорцію в розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

Важливою складовою радянзації стала «культурна революція», під час якої в краї було запроваджено радянську систему освіти, що охоплювала все населення. У західні області на постійну роботу направили близько 44 тис. учителів, надіслали тисячі безкоштовних радянських підручників і наукових посібників, насичених комуністичною пропагандою. На вчителів покладалося завдання ідеологічної обробки молоді й поширення серед неї радянської пропаганди. Виникла нова мережа професійно-технічної освіти. Відбувалася надмірна ідеологізація освіти, покликана виховувати населення в комуністичному дусі й знищити в нього національну самосвідомість. Значних масштабів набули репресії проти західноукраїнської інтелігенції — місцевих освітян, працівників бібліотек, музеїв, культурних товариств тощо. У вищих навчальних закладах лекції почали читати переважно російською мовою.

Населення примусили користуватися безкоштовним медичним обслуговуванням, змінивши місцеву платну медицину на радянську тоталітарну модель її розвитку. Влада направила на західноукраїнські землі сотні медичних працівників вищої та середньої кваліфікації з інших регіонів. При цьому радянські урядовці, як і раніше, порушували права людей, не цікавлячись їхнім бажанням щодо роботи на іншому місці.

Із протоколу допиту службою безпеки ОУН учительки з Кам'янця-Подільського Ольги Манич, направленої в червні 1945 р. на роботу в Тернопільську область

...Я мала відчутти, чи молодь їм (бандерівцям, членам УПА) симпатизує, а як так, то хто. У своїх виступах моїм завданням було наставляти молодь проти бандерівського руху і вказувати їм приклади із життя великих радянських людей. Я повинна була здобувати душу молоді...

Обговоріть у парах. Яке завдання покладала радянська влада на вчителів, яких у післявоєнний період направляли до Західної України?

Процес примусової радянзації Західної України в основному був завершений наприкінці 1950-х рр.

4 **Український національно-визвольний рух у Західній Україні в 1944 — 1950-х рр.** Український національно-визвольний рух у краї розгорнувся в 1944 р., одразу після вступу сюди Червоної армії, як форма опору порядкам, запроваджуваним новою владою. Захищаючи себе від наступу тоталітарного режиму, населення вдавалося до різних методів боротьби — від саботажу до збройного опору. Організаторами боротьби стали **Організація українських націоналістів (ОУН)** та **Українська повстанська армія (УПА)**. Політичною структурою УПА була **Українська головна визвольна рада (УГВР)** — організація, покликана здійснювати керівництво національно-визвольним рухом на українських землях, президентом якої був К. Осмак. До УГВР входили Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебідь, Ю. Липа та інші. На кінець 1944 — початок 1945 р. УПА налічувала 35 тис. бійців, хоча радянські каральні органи у своїх звітах вказували в декілька разів більшу цифру.

В ОУН та УПА як відносно самостійній структурі існувала так звана «жіноча мережа». Вона об'єднувала жінок, які виконували інформаційно-розвідувальні, просвітницько-пропагандистські, санітарно-медичні та постачально-побутові функції.

Представник місцевої радянської влади в Західній Україні зазначав: «Ми маємо велику кількість «жіночих мереж». Відомо, що в селах із 1000 мешканців є 50—60 членів ОУН, і значною часткою є жінки. У деяких селах вони керують підпільною роботою».

«Жіноча мережа», як правило, була не військовою частиною, а скоріше організаційною, допоміжною силою. Усі дівчата, які долучалися до діяльності в ОУН та УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл, під керівництвом своєї провідниці вивчали історію України, знайомилися з ідеологією та програмою ОУН. У «жіночій мережі» панували взаємна підтримка та допомога. Жінки у складі ОУН та УПА працювали лікарями, медсестрами, санітарками, друкарками, пропагандистками, зв'язковими, розвідницями, були учасницями відділів УПА та навіть командували ротами.

Основною медичною структурою був Український червоний хрест, який очолювала Катерина Зарицька (до свого арешту в 1947 р.). У підпільних друкарнях, що розміщувалися у важкодоступних місцях, працюючи в умовах нестачі кисню та світла, місяцями не виходячи на свіже повітря, жінки видавали підпільну літературу, пресу та відозви. Довіреними особами Р. Шухевича була група жінок-зв'язкових, які виконували його доручення. Керувала нею К. Зарицька. Входили до групи Г. Дідик, О. Гусяк, О. Ільків та інші. Нарівні із чоловіками брали участь у багатомісячних рейдах Я. Бульбан, У. Погінець, П. Прошак та багато інших.

Після завершення бойових дій у Європі проти УПА направили війська Міністерства внутрішніх справ (МВС) і Міністерства державної безпеки (МДБ) та регулярні частини Радянської армії. Величезні райони на

Волині та в передгір'ях Карпат були заблоковані. Усіх, хто був пов'язаний з УПА, знищували або відправляли до Сибіру. Ці події увійшли в історію як «велика блокада». Радянська влада розпочала її в 1945 р. і здійснювала до весни 1946 р. Унаслідок цих дій місцеві загони УПА втратили близько 60 % свого складу. Зазнавши значних втрат, підрозділи УПА розділилися на невеликі групи й здійснювали напади на активістів радянської влади, знищували колгоспне майно, МТС та інші об'єкти. Пропаганда, жорстокість і підступність радянських каральних органів, а також ефективні соціально-економічні зміни та поширення колективізації зробили неможливим продовження опору.

«Велика блокада» — каральна акція радянської влади в Західній Україні з 1945 до весни 1946 р., під час якої радянські війська блокували райони дій УПА.

Із доповідної записки прокурора військ МВС Українського округу Г. Кошарського на адресу секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова «Про факти грубого порушення соціалістичної законності в діяльності так званих спеціальних груп МДБ» (15 лютого 1949 р.)

...Міністерством держбезпеки Української РСР і його управліннями в західних областях України з метою виявлення ворожого українсько-німецького націоналістичного підпілля широко застосовуються так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА».

Цей досить гострий метод оперативної роботи, якби він застосовувався розумно, по-справжньому конспіративно й чекістськи підготовленими людьми, безсумнівно, сприяв би якнайшвидшому викорчовуванню залишків бандитського підпілля.

Однак, як показують факти, груба провокаційна й нерозумна робота низки спецгруп і сваволя й насильство, які допускають їхні учасники над місцевим населенням, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й, безперечно, завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України...

...Дії так званих спецгруп МДБ мають яскраво виражений бандитський, антирадянський характер і, ясна річ, не можуть бути виправдані жодними оперативними міркуваннями.

Не маючи у своєму розпорядженні достатніх матеріалів, так звані спецгрупи МДБ діють наосліп, у результаті чого жертвами їхньої сваволі часто стають особи, не причетні до українсько-бандитського націоналістичного підпілля.

...Виступаючи в ролі українських націоналістів, учасники спецб'юрок ідуть далі по лінії штучного, провокаційного створення антирадянського націоналістичного підпілля...

1. Обговоріть у парах. Якими методами радянські каральні органи намагалися знищити загони УПА? 2. Чому радянська влада, на вашу думку, називала підпілля УПА «бандитським»? Якої мети вона хотіла цим досягти? Що відображало таке ставлення до українського національно-визвольного руху?

У березні 1950 р. в сутичці під Львовом загинув командир УПА і голова проводу ОУН Р. Шухевич. Його наступник В. Кук потрапив до радянських спецслужб у 1954 р. Загони, які ще продовжували боротьбу, діяли розрізнено до 1960 р. Зрештою збройний рух опору був повністю придушений. Щонайменше 100 тис. членів ОУН та УПА і осіб, що їм співчували, загинули, а понад 170 тис. було засуджено й відправлено до таборів. Загалом на території Західної України із 6 млн населення було репресовано майже 500 тис. осіб.

- !** **Висновки.** Серед усіх регіонів України, що постраждали від війни та нацистської окупації, у найгіршому становищі опинилися західноукраїнські землі. Одночасно з подоланням руйнівних наслідків війни в краї відбувалося форсоване запровадження сталінської моделі соціалізму та встановлення комуністичного режиму.
- ▶ ОУН та УПА розгорнули боротьбу проти радянської влади. Недостатність ресурсів обумовила поразку українського національного руху.

? **Запитання і завдання**

1. Що таке операція «Захід»? 2. Коли було ліквідовано УГКЦ? 3. Дайте визначення поняття «спецпоселення». 4. Назвіть кількість осіб, що були виселені із західних областей УРСР на спецпоселення в другій половині 1940-х рр. 5. Що таке «велика блокада»? 6. Хто очолив ОУН та УПА після загибелі Р. Шухевича?
7. Як було відновлено радянську владу в західних областях УРСР? 8. Охарактеризуйте долю УГКЦ після відновлення радянської влади в Західній Україні. 9. Укажіть особливості втілення сталінської моделі соціалізму в західних областях УРСР. 10. Проаналізуйте особливості й прояви українського національно-визвольного руху в Західній Україні в післявоєнний період.
11. Складіть порівняльну таблицю запровадження сталінської моделі соціалізму в Західній Україні в другій половині 1940-х рр. та Наддніпрянщині в 1930-х рр.

Складові радянізації	Особливості запровадження	
	Західна Україна	Наддніпрянська Україна
Індустріалізація		
Колективізація		
«Культурна революція»		

12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Значення українського національно-визвольного руху в післявоєнний період на західноукраїнських землях для історії України».
13. Складіть самостійно історичний портрет Й. Сліпого або В. Кука (за вибором).

§5. Культура України в перші післявоєнні роки

- ▶ 1. Якими були історичні умови розвитку культури України наприкінці 1920-х — у 1930-ті рр.? 2. Як відбувався розвиток освіти України в цей період? 3. Назвіть здобутки тогочасної української науки. 4. Визначте здобутки і втрати літератури і мистецтва України наприкінці 1920-х — у 1930-ті рр. 5. Що вам відомо за курсами інших навчальних дисциплін про здобутки культури України в перші післявоєнні роки?

1 **Історичні умови розвитку культури.** Розвиток культурного життя України в післявоєнні роки зіткнувся з великими труднощами. Культурне будівництво, як і раніше, фінансувалося за залишковим принципом і перебувало під жорстким ідеологічним тиском.

Перемога СРСР у війні посилила розвиток у радянському суспільстві суперечливих процесів: з одного боку, зміцнення тоталітарного режиму, з іншого — зростання суспільної свідомості народу й поява спроб самостійно замислитися над реаліями життя в «найкращій країні світу», як стверджувала радянська пропаганда.

На світосприйняття тогочасних українців суттєво вплинуло їх перебування за кордоном, знайомство із західним способом життя. Війна показала народу всю аморальність, антигуманність режиму особистої влади, створивши передумови для критичної оцінки суспільством як системи влади загалом, так і особи керівника країни зокрема. Український народ був переконаний, що після величезних жертв і перемоги він, так само як й інші народи СРСР, заслуговує на поліпшення рівня

Складові розвитку культури в 1940—1950-ті рр.

Відбудова закладів освіти, науки і культури	«Культурна революція» на західно-українських землях	Ідеологічний наступ. «Ждановщина»
<ul style="list-style-type: none"> ▶ Відновлення зруйнованих і будівництво нових закладів освіти ▶ Відновлення мережі культурно-мистецьких установ 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Ліквідація неписьменності серед дорослого населення ▶ Насаджування комуністичної ідеології ▶ Створення мережі освітніх і культурно-мистецьких установ 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Боротьба проти проявів українського «буржуазного націоналізму» ▶ Кампанія проти космополітизму і «низькопоклонства» перед Заходом у літературі та мистецтві ▶ «Лисенківщина» в галузі біологічних наук

- ? **Обговоріть у парах.** Які з наведених складових розвитку культури були для неї найбільш негативними і чому? Поверніться до цього завдання після розгляду матеріалу параграфа і доповніть таблицю. Порівняйте попередні й остаточні результати його виконання.

життя і встановлення справедливого демократичного ладу. Сталінський режим на вимоги часу відповів не реформами, а намаганням зберегти незмінність становища, посиленням контролю над суспільством, особливо в галузі ідеології.

Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих пропагандистських стереотипів із боку діячів культури влада часто кваліфікувала як прояв українського «буржуазного націоналізму», космополітизм, антирадянську діяльність. Це загрожувало людині моральним та фізичним знищенням. (Ці поняття докладно буде розглянуто далі в параграфі.)

2 Відновлення системи освіти. Після повернення на територію України радянської влади розпочалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ. Набув поширення рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень зусиллями самого населення — «методом народної будови». У 1944—1945 рр. у республіці відбудували й побудували 1669 шкіл. Станом на 1950 р. довоєнну мережу шкіл майже відновили, але цього було недостатньо. У середині 1950-х рр. 16 тис. шкіл (33,2 % від їхньої загальної кількості), у яких навчалося 1,67 млн дітей, змушені були організувати заняття у дві, а то й у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості та робітничих селищах, розташовувалася в мало пристосованих для навчання приміщеннях.

Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах і навчальному обладнанні. Для матеріальної підтримки дітей, яких батьки не могли забезпечити мінімумом необхідного для навчання, створювався фонд «**всеобучу**» (рос. «всеобщее обучение»). З огляду на реалії післявоєнного життя необхідність запровадження мережі вечірніх шкіл була очевидною. Були засновані також навчальні курси для дорослих, професійні заочні школи.

У 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Це створило додаткові труднощі — не вистачало приміщень, учителів, навчальних посібників. Як і в довоєнні роки, Комуністична партія прагнула перетворити школу на знаряддя встановлення й посилення свого контролю над учнівською молоддю. Було відновлено роботу піонерських і комсомольських організацій. Прищеплення відданості Й. Сталіну та ідеалам комунізму оголошувалося найважливішим покликанням школи.

У післявоєнні роки розпочався процес скорочення шкіл з українською мовою викладання. Так, протягом 1948—1954 рр. їхня кількість зменшилася з 26 до 25 тис., а кількість шкіл із російською мовою навчання збільшилася з 2720 до 4051, або в 1,5 разу. Станом на 1953 р.

в українських школах навчалася 1,4 млн, а в російських і мішаних — 3,9 млн дітей. Закривалися національні школи (польські, угорські, румунські тощо). Усі вони ставали російськими.

Протягом четвертої п'ятирічки загалом було відновлено систему вищої освіти. Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася порівняно з довоєнним періодом, тоді як кількість студентів зростає з 99 до 325 тис. осіб (на 1956 р.). Щоправда, майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях. Викладання в більшості вищих навчальних закладів здійснювалося російською мовою.

3 Розвиток науки в Україні. У післявоєнні роки відновили роботу науково-дослідні установи України, було внесено низку змін в організацію наукових досліджень. Якщо в 1945 р. в республіці налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. — уже 462, зокрема понад 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, їхня матеріально-технічна база, зростає кадровий потенціал. Кількість науковців в Україні в 1950 р. досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалася Академія наук УРСР, яку після смерті академіка О. Богомольця в 1946 р. очолив академік О. Палладін.

Вчені України досягли значних успіхів у дослідженнях у галузях фундаментальних наук, наблизивши їх до потреб господарства. У республіці в 1946 р. запустили перший у СРСР атомний реактор. Продовжував плідно працювати видатний лікар-офтальмолог академік В. Філатов.

Під керівництвом С. Лебедева в Києві в 1948—1950 рр. створили першу в Європі цифрову обчислювальну машину. Значним технічним досягненням стала побудова в 1953 р. найбільшого на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст ім. Патона в Києві). За короткий час завдяки новій автоматичній технології зварювання спорудили газопровід «Дашава—Київ». Проте практично всі видатні досягнення науки і техніки були зроблені в галузях, що стосувалися військового або суміжного з ним виробництва.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала «**лисенківщина**» — явище в радянській науці, яке характеризувалося ідеологізацією, засиллям у науці посередностей, людей споживацького ґатунку, авантюристів. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук **Трохим Лисенко** оголосив ген «міфічною частинкою». Підтриманий Й. Сталіним, Т. Лисенко пообіцяв виростити за короткий час надмірну кількість

«**Лисенківщина**» — політична кампанія з переслідування вчених-генетиків, заперечення генетики як науки й тимчасова заборона відповідних досліджень у СРСР.

сільськогосподарської продукції за допомогою власної методики виведення нових видів рослин і порід худоби.

Свою позицію Т. Лисенко аргументував не науковими фактами, а ідеологічними штампами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Генетику він проголосив «продажною донькою імперіалізму», а кібернетику — її «рідною сестрою». У результаті переслідувань генетиків, що розпочалися в 1947—1948 рр., репресій зазнали вчені-біологи Д. Третьяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен, І. Поляков, Л. Делоне. Це на багато років загальмувало розвиток біологічної науки.

4 Розвиток літератури і мистецтва. У 1940—1950-ті рр. всупереч несприятливим обставинам з'явилося чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Особливу популярність у післявоєнні роки здобула творчість **Олеся Гончара**, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Плідно творили в цей період прозаїки **Василь Козаченко**, **Юрій Яновський**, письменник і кінорежисер **Олександр Довженко**, гуморист **Остап Вишня**, поети **Максим Рильський**, **Павло Тичина**, **Володимир Сосюра**, **Андрій Малишко**, **Леонід Первомайський**, художники **Михайло Дерегус**, **Олексій Шовкуненко**, **Тетяна Яблонська**, композитори **Костянтин Данькевич**, **Борис Лятошинський**, **Юлій Мейтус**. На театральних сценах міст республіки продовжували виступати **Амвросій Бучма**, **Борис Гмиря**, **Наталія Ужвій** та **Гнат Юра**.

В УРСР відновлювали свою діяльність заклади культури й виникали нові. У 1949 р. у Києві було відкрито літературно-художній музей Т. Шевченка. У 1951 р. у столиці республіки з'явився перший в УРСР телевізійний центр, а наступного року розпочав роботу планетарій.

На цей період припадає творчий злет української майстрині народного декоративного живопису, представниці наївного мистецтва **Катерини Білокур**. Її твори регулярно демонстрували на виставках у Полтаві, Києві, Москві та інших містах. У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі картини художниці «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» увійшли до експозиції радянського мистецтва. Побачивши ці твори, художник Пабло Пікассо сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї весь світ».

Хата в Богданівці. Художниця К. Білокур

? Що, на вашу думку, прагнула передати засобами образотворчого мистецтва художниця?

Український художник **Ніл Хасевич** як член ОУН та УГВР поєднував свою творчість з активною громадською і політичною діяльністю в українському національно-визвольному русі. Його гравюри із зображенням епізодів боротьби УПА потрапляли до делегатів Генеральної Асамблеї ООН, іноземних дипломатів. Художник мав інвалідність, перебував у підпіллі, переховуючись від радянської влади. Він писав: «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються...». У 1952 р. під час бою із загоном радянської держбезпеки, що оточив його криївку, Н. Хасевич загинув.

Розвиток українського кінематографа в перші післявоєнні роки, як і раніше, підпорядковувався потребам радянської пропаганди й принципам соціалістичного реалізму. Цінність тогочасних фільмів («Подвиг розвідника», «Тарас Шевченко» тощо) полягала насамперед у майстерній грі акторів М. Романова, А. Бучми, Д. Мілютенка та інших.

5 «**Ждановщина**» в Україні. Переможне завершення війни сприяло посиленню особистого авторитету Й. Сталіна. Проте реалії післявоєнного життя потребували зміцнення ідеологічного забезпечення сталінського режиму. Народ хотів кращого, більш заможного й вільного життя. Усе частіше проявлялися вільнодумство і національні почуття, виразником яких у першу чергу була інтелігенція. Саме проти неї і спрямовувалося вістря сталінських репресій.

Післявоєнний період асоціюється з намаганнями радянської пропаганди поєднати комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової ролі росіян у світовій історії. На кожний винахід західного вченого радянські пропагандисти знаходили росіянина, який висловив цю ідею раніше, на кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а кожному видатному державному діячеві Заходу протиставляли російського зі ще більш видатними досягненнями.

Це нове ідеологічне підґрунтя сталінського режиму мало особливо негативні наслідки для українства. У 1950 р. Й. Сталін висунув тезу, що російська, українська й білоруська нації є результатом розгалуження «єдиної давньоруської народності». Цю «єдину давньоруську народність» почали тлумачити як давньоросійську і в жодному разі не як давньоукраїнську.

У суспільно-політичному житті СРСР виникло явище, яке отримало назву за іменем його офіційного теоретика й організатора **Андрія Жданова** — «**ждановщина**» (1946—1953 рр.). Відповідно до уявлень А. Жданова світ поділявся на «імперіалістичний», очолюваний США, та «демократичний», очолюваний СРСР. Усі радянські митці у своїй творчості мали

«Ждановщина» — радянська культурна доктрина, розроблена секретарем ЦК ВКП(б) Андрієм Ждановим у 1946 р.

Космополітизм — у радянському розумінні: ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, Батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; у сучасному розумінні: ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

«Буржуазний націоналізм» — традиційний термін комуністичного режиму, який використовували щодо національно свідомих представників радянських республік та інших держав.

дотримуватися партійної лінії, відступ від якої переслідувався. Фактично «ждановщина» полягала в посиленні втручання сталінського режиму у сферу ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

У суспільстві було розпочато боротьбу проти «безідейності, безпринциповості, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом», проти «буржуазного націоналізму». Протягом 1946—1951 рр. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Першими були постанови

ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (спрямовані проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка), «Про кінофільм “Большая жизнь”».

За встановленням у 1946 р. шаблоном ЦК КП(б)У також ухвалив кілька постанов: «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і інших театрів України» тощо.

Із постанови ЦК КП(б)У «Про журнал “Вітчизна”» (4 жовтня 1946 р.)

ЦК КП(б)У зазначає, що літературно-художній журнал «Вітчизна» — орган Спілки радянських письменників України — ведеться зовсім незадовільно.

Редакція «Вітчизни» (відповідальний редактор Ю. Яновський) не виконала постанови ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р., яка зобов'язала редакцію в найкоротший строк усунути серйозні помилки, що були наявні в журналі «Українська література», і рішуче піднести ідейно-художній рівень журналу. Замість цього редакція ще більше поглибила хиби і помилки журналу, надаючи місце на своїх сторінках художнім творам і статтям, у яких проповідується буржуазно-націоналістична ідеологія, міщансько-обивательські погляди на життя, аполітичність і вульгарність.

Редакція «Вітчизни» систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології, у статтях і художніх творах ряду письменників і літературознавців, надрукованих у «Вітчизні», у душі буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і Єфремова перекручувалася й спотворювалася історія української літератури, проповідувалася національна обмеженість, ідеалізувалися пережитки старовини в побуті та свідомості людей.

- ? 1. У чому звинувачували редакцію журналу «Вітчизна»? 2. Про які тенденції політики сталінського керівництва у сфері культури свідчила ця постанова?

Для «зміцнення керівництва» українською партійною організацією до Києва направили **Лазаря Кагановича** (М. Хрущов був переміщений на другорядну посаду голови уряду). Він розгорнув боротьбу з українським «буржуазним націоналізмом». Фактично саме зусиллями Л. Кагановича була підготовлена велика «справа», жертвою якої мали стати кращі представники української інтелігенції того часу А. Малишко, Петро Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та інші. Проте ініціатива Л. Кагановича виявилася невчасною, і його було відкликано до Москви.

Кампанія цькування літераторів, митців, учених мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес зрощення, відновити образ «внутрішнього ворога», необхідного тоталітарному режиму для пояснення суспільству прорахунків у своїй політиці.

Сигналом до нового нападу на космополітів стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», надрукована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Відлунням цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на місцевих літературних і театральних критиків.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими репресіями проти єврейської інтелігенції. Матеріали справ, сфабрикованих радянськими спецслужбами, твердили, що її представники намагалися здійснити змову в інтересах світового імперіалізму та сїонізму й відокремити від СРСР Крим. Євреїв масово звільняли з освітніх і наукових установ, забороняли друкуватися літераторам, заарештовували. Часто звинувачення були відверто сфальсифікованими. Так, Леоніда Первомайського звинуватили в сїонізмі за фронтовий вірш, у якому йшлося про Синай, а це, мовляв, у Палестині. Насправді ж у творі згадувався румунський Синай, повз який проходили війська Червоної армії в роки війни. Апогеєм боротьби з космополітизмом стали вбивство відомого громадського і культурного діяча, лідера радянського єврейства Соломона Міхоелса та розгром Єврейського антифашистського комітету, більшість якого складала вихідці з України.

Кампанія боротьби з космополітизмом мала негативні наслідки для розвитку культури: у літературі й театрі зникло поняття мистецької школи; поглибилася ізоляція від надбань світової культури; театральна та літературна критика із засобу стимулювання творчого розвитку перетворилася на засіб утримання митців у межах офіційної ідеології; було посилено обмеження свободи творчості.

Із 1950-х рр. насувалася нова хвиля звинувачень проти української інтелігенції. Цькуванню було піддано не лише українських письменників,

а й композиторів (В. Лятошинський, К. Данькевич) і науковців. Особливо жорсткої критики зазнав В. Сосюра через вірш «Любіть Україну» (1944 р.), який оголосили «ідейно порочним твором».

«Ждановщина» призвела до гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва в країні, спричинила негативні явища в середовищі радянської інтелігенції. Сталінський режим остаточно протиставив себе народу, ліквідував патріотичне піднесення років війни, придушив паростки відродження української культури. Крім того, «ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури, конфронтаційність зовнішньої політики СРСР.

6 **Культурні здобутки української діаспори.** Українська діаспора в цей час також зробила вагомий внесок у розвиток української культури. Наприкінці 1945 р. у західнонімецькому місті Аугсбург виникла **Українська вільна академія наук**. Своєю головною метою вона вважала об'єднання інтелектуальних сил української діаспори. Із 1949 р. академія працювала в Канаді, а з 1950 р. — у США. У 1947 р. у Мюнхені (Німеччина) відновило діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Через два роки товариство розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства». В Україні її перевидали лише після здобуття незалежності. Енциклопедія є одним із важливих джерел інформації з питань українознавства.

Одним із найкращих літературних творів тогочасної української діаспори став роман І. Багряного «Сад Гетсиманський». У ньому автор, який багато років провів у таборах ГУТАБу, змалював трагізм беззахисної людини й знуцання з неї влади в СРСР. В Україні роман був надрукований у 1990 р. Через рік І. Багряному було посмертно присвоєно Державну премію ім. Т. Шевченка.

Висновки. Розвиток культури в післявоєнні роки мав суперечливий характер: з одного боку, спостерігалось творче піднесення митців та вчених, з іншого — сталінська система намагалася загнати творчий процес у жорсткі ідеологічні межі.

► «Ждановщина» завдала величезного удару по розвитку української культури.

Запитання і завдання

1. Назвіть дату запровадження обов'язкової семирічної освіти.
2. Якою була кількість українських шкіл у республіці в 1954 р.?
3. Хто в післявоєнний період очолював Академію наук УРСР?
4. Який винахід належить київському вченому С. Лебедеву?
5. Що таке космополітизм?
6. Через який вірш зазнав жорсткої критики в період «ждановщини» В. Сосюра?

7. Якими були історичні умови розвитку культури УРСР у післявоєнний період? 8. Визначте особливості розвитку освіти в республіці. 9. Укажіть здобутки і втрати тогочасної української науки, літератури і мистецтва. 10. Охарактеризуйте вплив «ждановщини» на розвиток української літератури й мистецтва. 11. Яким був внесок діаспори в розвиток тогочасної української культури?

12. Складіть таблицю «Культура в перші післявоєнні роки».

Галузь	Досягнення

13. Обговоріть у малих групах. Якими були основні суперечності розвитку культури України в післявоєнний період? Обґрунтуйте свою відповідь.

14. Підготуйте самостійно повідомлення про діячів української культури (за вибором): О. Палладін, С. Лебедев, В. Філатов, О. Богомолець, К. Білокур, Н. Хасевич, Т. Яблонська.

Практичне заняття 1. Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР

Практичне заняття 2. «Війна пішла, а горе залишилось...»: повсякденне життя післявоєнних років

Практичне заняття 3. «Вирвані з коренем». Депортації українців і українок у 1944—1951 рр.: причини, етапи, наслідки (на підставі дослідження документальних джерел)

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 285.

Узагальнення знань за розділом 1. Україна в перші післявоєнні роки

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 1. Україна в перші післявоєнні роки

---

§ 6. УРСР на початку десталінізації

- 1. Якими були особливості внутрішньополітичного становища УРСР у перші після-воєнні роки? 2. Назвіть характерні риси відбудови промисловості та сільського господарства республіки. 3. Коли загалом завершилася відбудова?

1 **Внутрішньополітичне становище в Україні після смерті Й. Сталіна.** 5 березня 1953 р. в СРСР оголосили про смерть Й. Сталіна. Ця подія не означала одночасне припинення сталінського режиму в країні, але зробила можливими перші кроки з **десталінізації** суспільно-політичного життя.

Наприкінці березня 1953 р. провели **амністію** щодо осіб, засуджених на термін до п'яти років, а також за господарські, посадові та деякі воєнні злочини. За амністією з радянських в'язниць і концтаборів звільнили 1,2 млн в'язнів. Удвічі було скорочено термін покарання особам, засудженим на п'ять років. Виняток становили засуджені за участь у «контрреволюційній діяльності».

Того самого року розпочалася **реабілітація** осіб, незаконно репресованих у часи сталінщини, і влітку-восени перші з них почали повертатися додому з місць відбування покарання.

У вересні 1955 р. було оголошено амністію громадянам, засудженим за співробітництво з нацистською окупаційною владою в роки війни. Звільнили чимало українців, що перебували на окупованих територіях і були звинувачені в «пособництві ворогу».

У вересні 1953 р. М. Хрущова обрали першим секретарем ЦК КПРС. Те, що він раніше був першим секретарем ЦК КПУ, сприяло посиленню впливу вихідців з України на союзні справи.

Десталінізація — процес ліквідації найбільш одіозних проявів сталінського режиму, що відбувався в СРСР після смерті Й. Сталіна. Здійснювалася непослідовно і мала обмежений характер.

Амністія — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

Реабілітація — заходи з відновлення доброго імені й прав осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності як за життя, так і після їхньої смерті.

Одночасно з розгортанням боротьби за владу відбувалися кадрові зміни в керівництві республіки. У червні 1953 р. пленум ЦК КПУ за звинуваченнями в зросійщенні вищої школи та дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні звільнив Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ. На цю посаду вперше було призначено українця за національністю О. Кириченка. У липні—вересні 1953 р. українці посіли також інші вищі посади в республіці. Заступником Голови Ради Міністрів УРСР став С. Стефаник,

син західноукраїнського письменника В. Стефаника. Українську республіканську раду професійних спілок очолив К. Москалець. Другим секретарем Львівського обкому КПУ став колишній член репресованої за часів сталінщини Комуністичної партії Західної України В. Дудикевич, а першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР та членом Політбюро ЦК КПУ став драматург О. Корнійчук.

Подальшому розгортанню українізації керівництва республіки сприяв XVIII з'їзд КПУ, що відбувся в березні 1954 р. У новому складі ЦК КПУ частка українців зросла із 62 до 72 %, чотири секретарі ЦК КПУ та вісім членів Політбюро ЦК КПУ були українцями. Також зросло представництво українців у загальносоюзних органах влади. Так, близько десяти міністрів, що раніше працювали в Україні, увійшли до уряду СРСР.

2 Входження Кримської області до складу УРСР.

Через масові депортації представників грецького, вірменського та кримськотатарського народів (у 1944 р. за звинуваченнями у співробітництві з окупаційною владою) господарське життя Кримського півострова перебувало в занепаді. Переселенці з інших областей РРФСР, не знайомі з особливостями ведення сільського господарства у степових та гірських районах Криму, таємно тікали звідти додому. У 1954 р. під час урочистого святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією Крим було передано до складу УРСР. У постанові Президії Верховної Ради УРСР це розглядалося як «виявлення безмежної довіри й широкої любові російського народу до українського народу». (Обґрунтуванню юридичної легітимності цієї події буде присвячено практичне заняття за розділом.)

3 Перші перетворення в соціально-економічній сфері. У 1954 р. в СРСР

було видано повість радянського письменника Іллі Еренбурга «Відлига». Вона дала назву цілому історичному періоду, що розпочався в кріні після смерті Й. Сталіна, порівнюючи цей час із нетривалим потеплінням посеред зими. Десталінізація не змінювала суті радянського режиму, хоча влада вже не використовувала відверто терористичні методи керівництва, як за ча-

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» від 19 лютого 1954 р.

«Відлига» — неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна. Поняття «відлига» походить від однойменної повісті І. Еренбурга.

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

сів сталінщини, і розпочала обмежену лібералізацію суспільного життя.

В економіці істотною рисою періоду хрущовської «відлиги» стала її певна переорієнтація на соціальні потреби, які в попередні часи влада ігно-

рувала на користь інтересів держави. Перші перетворення нового керівництва країни в економічній сфері стосувалися сільського господарства. Заходи, спрямовані на покращення ситуації в ньому, були сформульовані в постановках пленумів ЦК КПРС, які відбулися в 1953—1955 рр. Так, суттєво збільшилися закупівельні ціни на продукцію сільського господарства (усього протягом 1953—1958 рр. на продукцію тваринництва — у 5,5 разу, на картоплю — майже у 8 разів, на зерно — майже в 7 разів). Восени 1953 р. з колгоспів списали заборгованість державі за обов'язковими поставками продукції тваринництва в попередні роки. Регіонам, де тваринництво було не вигідним, дозволили не встановлювати плану щодо його розвитку. Для кращого стимулювання праці колгоспникам було дозволено отримувати грошовий аванс у розмірі 25 % від вартості запланованих обсягів продукції. Проте щойно ситуація на селі покращилася, було запроваджено обмеження щодо особистих господарств колгоспників. У 1955 р. вдвічі зменшили розміри присадибних ділянок. Це негативно вплинуло на ситуацію із забезпеченням продовольством у країні, оскільки на присадибні ділянки припадала значна частка державних заготівель сільськогосподарської продукції.

У 1954 р. керівництво СРСР із метою збільшення обсягів виробництва зерна вирішило перейти від вкладання коштів у сільське господарство центральної нечорноземної смуги Росії та України до освоєння нових земель. На початку року пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. Україна взяла активну участь у реалізації цієї програми. До Казахстану й на Алтай з України виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молодь. Серед них були робітники заводів, будівельники, трактористи, комбайнери, механіки тощо. За кілька років частина з них повернулися додому, але більшість залишилися працювати на нових землях. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українців. Так, радгоспи «Київський» і «Харківський» Кустанайської області, «Київський» і «Херсонський» Акмолинської області Казахстану майже повністю були утворені з українських переселенців.

Одночасно з переселенцями на нові землі з України направили чимало техніки. Тільки в 1955 р. з УРСР на цілину було відправле-

но близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Програма освоєння цілинних і перелогових земель дала змогу збільшити обсяги виробництва зерна, але одночасно зберегла екстенсивний характер його розвитку.

У промисловості нове керівництво звернуло увагу на необхідність запровадження у виробництво досягнень НТР, яка в цей час охопила провідні країни світу. Разом із цим уперше на порядку денному постала проблема диспропорції між виробництвом засобів виробництва (група «А») і товарів народного споживання (група «Б»). У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР було оприлюднено показники, згідно з якими в 1940—1953 рр. виробництво засобів виробництва у країні зросло більш ніж утричі, а предметів споживання — на 72 %. Було заявлено про необхідність «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості».

Проблему забезпечення населення споживчими товарами так і не було вирішено остаточно. Хоча на полицях магазинів і з'явилося більше продуктів та розпочалася закупівля деяких товарів за кордоном, в умовах боротьби за владу в радянському керівництві через деякий час ці заходи оголосили «капітулянською політикою».

4 **Протести українців, ув'язнених у радянських концтаборах.** У 1954 р. при Президії ЦК КПРС було утворено спеціальну комісію, яка розпочала вивчення матеріалів масових репресій другої половини 1930-х рр. Відповідна комісія працювала також при ЦК КПУ. Однак діяли вони дуже повільно, а система таборів сталінського ГУТАБу продовжувала існувати. Ще в 1953 р. в'язні таборів Воркути, Норильська, Магадана та інших міст, серед яких було чимало членів ОУН, УПА та «банд-пособників» (так називали тих, хто був звинувачений у їх підтримці), провели страйки, протестуючи проти нелюдських умов утримання й праці. Виступи жорстко придушували. У травні-червні 1954 р. підняли повстання в'язні великого радянського концтабору в Кенгірі (Казахстан), але воно було придушене. Серед учасників повстання було чимало українців.

Радянський агітаційний плакат, що закликає їхати на освоєння цілинних земель Казахстану. Художник В. Ліванов. 1954 р.

? Яке уявлення про методи радянської пропаганди можна отримати за наведеною ілюстрацією?

У 1955 р. у світі вперше дізналися про становище ув'язнених у концтаборах і життя в Радянській Україні завдяки Відкритому листу українських політичних в'язнів до ООН, підписаному 13 в'язнями мордовських спецтаборів. Станом на початок 1950-х рр. українці складали п'яту частину в'язнів ГУТАБу. У таборах їх перебувало 363,6 тис. осіб, у колоніях — близько 143,6 тис. осіб. У 1956 р. ГУТАБ ліквідували, створивши замість нього Головне управління виправно-трудова колоній МВС СРСР.

Із Відкритого листа до відділу прав людини ООН і всього культурного світу від в'язнів-табірників СРСР (30 вересня 1955 р.)

Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо взяти до загального відома цілого культурного світу таке: ми, українці, як прихильники всякого руху, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення Української соборної держави...

Нас загнано в табори, засуджено строгими вирокими на 10—25 років не за бандитизм, як це вони (більшовики) пояснюють перед світом, не за підпал, убивства і зраду, а лише за те, що ми, як і кожен волелюбний народ, домагаємося свого законного права на своїй землі... Тому в нас виникає питання: чи знає культурний світ про умови, у яких перебуваємо не лише ми — в'язні, але й весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на так звані «цілинні землі» в Казахстан, Краснодарський край, на далеку Північ, горланячи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може уявити культурний світ Українську державу без українського уряду, без української армії, без українського народу?

...Чому на наших землях дислокуються військові частини, утворені з росіян та інших національностей, яким інтереси українського народу якщо не суто ворожі, то чужі? Якщо ми зрадники своєї Батьківщини і справедливо покарані, чому нас судили «народні» чи «військові» суди, склад яких далеко не український? Чому нами освоюються недоступні дікі землі чи ліси в той час, коли наших рук так потребує наша Батьківщина? Чи знає культурний світ, що на масових табірних цвинтаріщах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні майданчики, щоб затерти сліди цих злочинів?

...Чи відомо про масові розстріли в'язнів (у Воркуті на шахті Н.29 розстрілювали під керівництвом і за участю генерального прокурора Руденка), які домагалися лише прав політв'язнів?

...Чи відомо культурному світові, що Україна, крім штучного голоду 1933 р., живе надголодь 38 років?.. У той час, коли мільйони тонн хліба вивозяться за кордони в цілях пропаганди, у той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціально для показу) колгоспи і фабрики СРСР?..

Ми не впали духом, бо знаємо, що наші стремління до волі оправдані законами матері природи, і віримо, що весь культурний світ піддержит нас на цьому шляху...

1. Які факти наведені у джерелі? **2. Обговоріть у парах.** Які висновки можна зробити за цими фактами про те, за що боролися українські політичні в'язні?

Висновки. Після смерті Й. Сталіна відбулися зміни у вищому керівництві СРСР. До влади прийшло угруповання, очолюване М. Хрущовим, яке свідомо розпочало десталінізацію, відмовляючись від крайнощів сталінського тоталітаризму.

▶ В Україні на початковому етапі десталінізації розпочався процес українізації керівних кадрів.

▶ У 1954 р. відбулася передача Кримської області до складу УРСР. Проте це перш за все було продиктоване інтересами центру, який прагнув перекласти на українське керівництво проблеми розвитку півострова.

▶ В економіці України на початковому етапі десталінізації суттєвих змін не відбувалося. Нове союзне й республіканське керівництво намагалося знайти шляхи вирішення проблем у межах тогочасної радянської моделі соціально-економічного розвитку, сформованої в попередні десятиліття.

Запитання і завдання

1. Що таке десталінізація? 2. Кого було обрано першим секретарем ЦК КПУ в червні 1953 р.? 3. Коли відбулася передача Криму до складу УРСР? 4. Скільки українців виїхало з республіки на освоєння цілих земель? 5. Яку проблему розвитку промисловості оприлюднили на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р.? 6. Як і коли світ уперше дізнався про становище українських політичних в'язнів у радянських концтаборах?

7. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в республіці на початку десталінізації. 8. Як і чому відбулося входження Кримської області до складу УРСР? 9. Наведіть факти, які свідчать про соціальну переорієнтацію та модернізацію економіки УРСР у цей період. 10. Порівняйте процеси, що відбувалися в соціально-економічному розвитку тогочасних країн Заходу та України. 11. Охарактеризуйте протести українців, ув'язнених у радянських концтаборах.

12. Простежте за картою атласу, які адміністративно-територіальні зміни відбулися в республіці в цей період. 13. Складіть таблицю «Україна на початку десталінізації».

Сфера життя суспільства	Які зміни відбулися

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чи відбулися позитивні зміни в Україні на початковому етапі десталінізації?». 15. До уроку узагальнення знань за розділом підготуйте навчальний проект на тему (на вибір): 1) «В безсмерті холодно. І холодно в житті. О Боже мій! Де дітиса поету?!» (Ліна Костенко). Творчість «шістдесятників» як закономірна реакція на виклик часу. 2) «Ті, що відкрили шлях у космос». Внесок українців в освоєння космічного простору.

§ 7. Суспільно-політичне життя в Україні

- 1. Що таке лібералізація? 2. Наведіть приклади здійснення лібералізації суспільно-політичного життя.

1 **XX з'їзд КПРС і початок лібералізації.** Часткова відмова керівництва СРСР від методів сталінщини унаочнювала потребу продовження десталінізації. Важливим кроком на шляху подальшої лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. М. Хрущов на закритому засіданні виступив із доповіддю «Про

«Культ особи» — безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка посідає найвище становище в політичній або релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій та ролі лідера.

“культ особи” і його наслідки». У ній він піддав гострій критиці діяльність Й. Сталіна, звинувативши його в зловживанні владою, порушенні законності, хворобливій підозрливості до соратників тощо.

Із доповіді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про “культ особи” і його наслідки» (25 лютого 1956 р.)

...Сваволя Сталіна стосовно партії та її Центрального Комітету особливо виявилася після XVII з'їзду партії, що відбувся 1934 р. ...Встановлено, що зі 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно в 1936—1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 %.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою Сталіним, який розпочав застосовувати масовий терор проти партійних кадрів.

...Сталін був людиною дуже надумливою, із хворобливою підозрливістю... Хвороблива підозрливість призвела його до безпідставної недовіри, у тому числі стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років...

Маючи необмежену владу, він допускав жорстоку сваволю; придушував людину морально і фізично.

...«Культ особи» набув таких величезних розмірів перш за все тому, що сам Сталін усіляко сприяв і підтримував звеличування своєї персони.

- ? 1. Обговоріть у парях. У чому було звинувачено Й. Сталіна? 2. У чому вбачалися витоки «культу особи» Й. Сталіна?

У доповіді М. Хрущов представив партію як сторону, що найбільше постраждала від сталінських репресій. У доповіді було названо імена 23 партійно-радянських діячів, які стали жертвами переслідувань. Про сталінські злочини, не пов'язані з репресіями керівників партії, наприклад Голодомор 1932—1933 рр., що став геноцидом українського народу, не йшлося. Винятком була згадка про відомі всім депортації окремих народів.

Доповідь М. Хрущова приголомшила багатьох учасників з'їзду. За спогадами сучасників, кількох депутатів, що знепритомніли від почутого, тихо винесли із зали засідань.

Доповідь про «культ особи» на з'їзді не обговорювали, а лише було прийнято стислу постанову в декілька рядків. Проте вона стала важливим кроком у розвінчуванні Й. Сталіна як «великого вождя» і «послідовника справи Леніна». Хоча це скоріше маскувало, ніж викривало сутність сталінізму. У ній засуджувалися переважно зовнішні прояви режиму («культ особи») та репресії проти партійних і військових діячів. Здійснювана партією політика соціалістичного будівництва вважалася єдино правильною й не підлягала критиці. Проте навіть за цих обмежень розвінчування «сталінського міфу» позитивно вплинуло на суспільну свідомість, започаткувало перегляд усталених стереотипів мислення і критичну оцінку багатьох подій минулого.

2 Розгортання десталінізації в Україні. Після XX з'їзду доповідь «Про «культ особи» і його наслідки» було видано окремою брошурою, яку зачитували на закритих партійних зборах по всій країні. Пізніше з нею почали знайомити також безпартійних на підприємствах, в установах, вищих навчальних закладах, а інколи й у старших класах шкіл.

Подальше розгортання десталінізації сприймали в Україні неоднозначно. Основна частина партійного апарату не була готова розвінчувати «культ особи». Серед незацікавлених у цьому було чимало особисто причетних до репресій. У багатьох партійних організаціях України критику «культу особи» сприймали як наклеп на радянську владу. Спираючись на це, представники партійного апарату вимагали припинити викриття злочинів доби сталінщини як шкідливу для розвитку країни кампанію. Так, перший секретар Київського міського комітету КПУ М. Синиця заявляв, що боротьба з «культу особи» Й. Сталіна ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні й посилить небезпеку поширення українського «буржуазного націоналізму». Керівник республіканської партійної організації О. Кириченко надіслав доповідну записку до Москви, де переважали схожі думки. Для спрямування десталінізації в більш помірковане русло **30 червня 1956 р.** прийняли постанову «Про подолання «культу особи» і його наслідків», де

Британська карикатура на підсумки XX з'їзду КПРС

? Поясніть зміст зображеного на карикатурі.

наголошувалося, що «культ особи» був проявом особистих недоліків Й. Сталіна, а не відображенням вад радянської влади. Порівняно з доповіддю постановою стала кроком назад. Усі оголошені гострі факти в ній оминали.

В Україні процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у центрі. Так, у республіканських періодичних виданнях дещо пізніше з'явилася низка статей «У світлі рішень XX з'їзду». Зміст більшості публікацій був поміркованим і мав лише обережну критику. На початку липня 1956 р. на багатьох підприємствах республіки почали зачитувати постанову ЦК КПРС «Про подолання “культу особи” і його наслідків». У столиці перший мітинг на підтримку десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті. У Львові ліквідували Сталінський район. Реакція більшості населення республіки на засудження зловживань періоду сталінізму і новий політичний курс була переважно позитивною.

У липні 1956 р. в республіканських засобах масової інформації з'явилися перші повідомлення про реабілітацію українських письменників — жертв сталінського терору: В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Г. Косинки, Олеся Досвітнього, Мирослава Ірчана, І. Микитенка та інших. У пресі почали з'являтися статті про реабілітованих письменників і їхні твори. Розпочалася кампанія з реабілітації таких видатних діячів, як режисер театру Лесь Курбас, драматург М. Куліш.

До листопада 1959 р. Комітет державної безпеки (КДБ) і прокуратура УРСР переглянули справи 5481 особи, що були засуджені в попередні роки. Із них фактично реабілітували 2684 особи, або 49 %. Реабілітації не підлягали ті, хто «співпрацював із нацистськими окупантами» в роки війни, активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі засуджені за звинуваченнями в українському «буржуазному націоналізмі». На депортованих під час колективізації селян, виселених із західноукраїнських областей, осіб кримськотатарської, німецької національностей та представників інших етнічних груп реабілітація не поширювалася. У результаті реабілітації з 949 тис. політичних в'язнів ГУТАБу (дані за 1954 р.) станом на весну 1959 р. в таборах і колоніях СРСР залишилося 11 тис. осіб, утримуваних за «контрреволюційні злочини». В Україну лише до 1957 р. повернулися 65 534 члени ОУН, УПА та звинувачені в їх підтримці. На початку 1960-х рр. М. Хрущов оголосив, що в країні немає політичних в'язнів. Однак саме в цей час розпочався дисидентський рух і з'явилися нові в'язні.

Улітку 1957 р. в керівній верхівці країни сформувалася опозиція, яка спробувала усунути М. Хрущова від влади. Проте ця спроба зазнала невдачі. У боротьбі, яка розгорнулася в цей час, партійне керівництво України повністю підтримало М. Хрущова. Через кілька місяців він

перевів О. Кириченка до Москви, фактично зробивши своїм заступником, а партійну організацію в республіці очолив М. Підгорний.

Найвищою точкою в процесі десталінізації став XXII з'їзд КПРС, що відбувся в 1961 р. Так, на з'їзді, імовірно, за домовленістю з М. Хрущовим, М. Підгорний піддав гострій критиці Л. Кагановича за секретарювання в Україні, назвавши його «справжнім садистом», що «знаходить задоволення у знуванні з активістів, інтелігенції», приниженні їхньої гідності, погрозах та арештах.

Після XXII з'їзду в Україні, як і в інших республіках, розгорнулася кампанія з демонтажу численних пам'ятників Й. Сталіну, закриття присвячених йому музеїв, перейменування населених пунктів, вулиць, установ, підприємств, шкіл, колгоспів тощо. У листопаді 1961 р. Сталінську область було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

3 **Зміни в керівництві УРСР. Відставка М. Хрущова.** У 1961 р. М. Хрущов несподівано для всіх призначив Головою Ради Міністрів УРСР представника молодшого покоління партійно-державного керівництва В. Щербицького. Однак він пропрацював на цій посаді трохи більше двох років. У 1963 р. В. Щербицький висловив невдоволення запровадженням М. Хрущовим поділом партійних органів на міські та сільські, і його було відправлено до Дніпропетровської області на посаду першого секретаря обкому КПУ.

Дії М. Хрущова, його самовпевненість, невміння дослухатися до чужих думок, схильність до суперечливих кроків, які нерідко ламали людські долі, усе частіше драгували його соратників. До цього додавалося погіршення ситуації в економіці країни, значною мірою спричинене авантюризмом рішень М. Хрущова.

На початку 1960-х рр. у республіці відбулося кілька масових виступів робітництва, невдоволеного виробничими умовами й нововведеннями в оплаті праці. Вони сталися на підприємствах Києва, Харкова, Черкас, Краматорська (Донецька обл.) та інших міст. Виступи були нетривалими й припинялися після втручання місцевих органів влади. У 1962 р. в Донецьку та Жданові (нині Маріуполь) відбулися значні робітничі страйки й маніфестації, спричинені різким підвищенням цін на м'ясо й молоко. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке відправляли як «братерську допомогу» на Кубу. У 1963 р. через страйки й заворушення на тиждень запровадили воєнний стан у Кривому Розі. Усе це свідчило про те, що М. Хрущов поступово втрачав підтримку населення.

Голосування на пленумі ЦК КПРС за відставку М. Хрущова.
14 жовтня 1964 р.

? Чому партійна верхівка прагнула усунути М. Хрущова від влади?

У 1963 р. М. Підгорний був переведений до Москви. Новим керівником республіканської партійної організації в липні цього року призначили П. Шелеста. Він був людиною, яка загалом підтримувала перетворення М. Хрущова і терпляче ставилася до українського національно-культурного відродження.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, представники партійної верхівки в Москві, незадоволені його політичним курсом, висловили недовіру першому секретарю ЦК КПРС. 14 жовтня 1964 р. було скликано пленум ЦК КПРС, який звільнив М. Хрущова з посади «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». Новим першим секретарем обрали **Леоніда Брежнєва**.

! **Висновки.** Десталінізація, яка розпочалася в країні після смерті Й. Сталіна, була закріплена рішеннями ХХ з'їзду КПРС. Незважаючи на обмеженість заходів і непослідовність у діях її виконавців, десталінізація набула характеру лібералізації, яка змінювала радянське суспільство.

► Українське партійно-державне керівництво активно підтримувало перетворення М. Хрущова. Однак останній своїми діями відштовхнув від себе соратників. Крім того, він втратив підтримку населення через погіршення економічного становища країни, зумовлене провалом багатьох реформ. Це зробило можливою змову, яка об'єднала основну частину партійно-державного керівництва і дала змогу усунути М. Хрущова з посади законними засобами.

? **Запитання і завдання**

1. Коли відбувся ХХ з'їзд КПРС? 2. Де стався перший мітинг на підтримку десталінізації після ХХ з'їзду? 3. Хто став першим секретарем ЦК КПУ в 1957 р.? 4. Коли місто Сталіно перейменували на Донецьк? 5. У яких містах України в 1962 р. відбулися значні робітничі страйки та маніфестації? 6. Хто став першим секретарем ЦК КПУ в 1963 р.?
7. У чому полягало значення рішень ХХ з'їзду КПРС для розгортання процесів десталінізації? 8. Наведіть факти, що свідчать про поглиблення десталінізації в Україні після ХХ з'їзду КПРС. 9. Які зміни відбувалися в республіці в 1961—1963 рр.?
10. **Обговоріть у малих групах.** Як вплинула десталінізація на суспільно-політичне життя в республіці? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Розпочніть складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства».

Сфера розвитку	Зміни, що відбулися
Суспільно-політичне життя	
Економічне життя	
Опозиційний рух	

★ 12. Сучасні українські історики В. Баран та В. Даниленко про розгортання десталінізації зазначають: «Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора». Поясніть, як ви розумієте наведену оцінку десталінізації. Наведіть факти, які її підтверджують. 13. Підготуйте самостійно есе на тему «“Відлига”: зміни в суспільно-політичних настроях населення України».

§ 8. Розвиток економіки

►► 1. Якими були особливості відбудови промисловості України в перші післявоєнні роки? 2. Як розвивалося сільське господарство республіки в цей період? 3. За курсом економічної і соціальної географії України вкажіть, якими були провідні галузі промисловості та найбільші регіони сільськогосподарської спеціалізації УРСР у другій половині ХХ ст.

1 **Зміни в управлінні господарством.** Із квітня 1953 р. у підпорядкування республіки почали передавати підприємства, якими раніше керував центр. Усього до 1956 р. Україні передали близько 10 тис. підприємств, переважно вугільної, металургійної, нафтової, лісової, харчової, м'ясо-молочної, текстильної, легкої промисловості, автомобільного транспорту, зв'язку та промисловості будівельних матеріалів. Загалом у 1953—1956 рр. частка республіканської промисловості в Україні зростає із 30 до 70 %.

У 1954 р. розпочалося скорочення кількості працівників адміністративно-управлінського апарату міністерств і відомств як у центрі, так і в республіках. У результаті цього лише протягом 1954—1955 рр. в УРСР кількість працівників міністерств і відомств зменшилася на 61 тис. осіб. У 1957 р. М. Хрущов ініціював перетворення, спрямовані на **децентралізацію** управління промисловістю й скорочення більшості

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

Раднаргоспи (ради народного господарства) — державні органи територіального планування й управління промисловістю УРСР та СРСР, що існували в 1918—1931 і 1957—1964 рр.

союзних міністерств. За Законом «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР», прийнятим Верховною Радою УРСР у травні 1957 р., ліквідовувалася система галузевого, вертикального централізованого управління. Замість неї створювалися територіальні ради народного господарства — **раднаргоспи**.

Раднаргоспи здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у межах відповідних адміністративних районів. У СРСР було створено 103 такі райони, серед яких 11 існували в Україні (Станіславський, Львівський, Вінницький, Київський, Одеський, Херсонський, Запорізький, Дніпропетровський, Харківський, Сталінський та Ворошиловградський).

У результаті цих перетворень республіканська політична еліта вперше отримала реальну можливість контролювати місцевий економічний потенціал, за що була вдячна М. Хрущову. Різко зріс престиж секретарів обкомів в областях, де розміщувалися раднаргоспи.

Прагнення партійного керівництва інших областей мати власні раднаргоспи обумовило створення в 1960 р. трьох нових — Кримського, Полтавського та Черкаського. Найбільшими в республіці стали Київський (п'ять областей, 8,5 млн осіб, або 20 % населення республіки), Харківський (три області, 5,6 млн осіб) та Львівський (чотири області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи.

За кількістю робітників, зайнятих на виробництві, та вартістю промислової продукції перше місце в УРСР посідали Сталінський, Харківський та Київський раднаргоспи. Усього в підпорядкування українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, що виробляли більшість промислової продукції республіки.

Одночасно зі створенням раднаргоспів в УРСР було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два із союзно-республіканських перетворили на республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами і здійснювали свої нові функції через раднаргоспи. Тепер майже вся промисловість республіки перейшла в підпорядкування Ради Міністрів УРСР. Однак як за республіканським, так і за союзним урядом зберігалася право скасовувати виконання розпоряджень раднаргоспів.

У 1960 р. в Україні, Росії та Казахстані утворилися центральні раднаргоспи. Наприкінці 1962 р. М. Хрущов ініціював зменшення числа

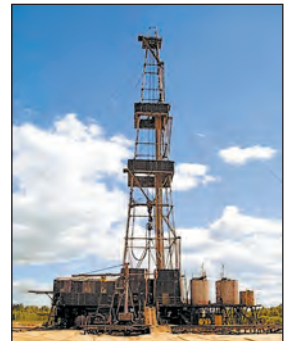
раднаргоспів, у результаті чого їхня кількість в УРСР скоротилася до семи. Ці дії викликали невдоволення серед республіканської партійної верхівки.

У березні 1952 р. розпочалося створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. За своєю територією, кількістю населення й обсягами виробництва зазвичай вони об'єднували три-чотири райони. Відтепер керівництво сільським господарством також почали здійснювати за територіальним принципом. Однак у реальному житті це спричинило чимало зайвих труднощів, проблем, призвело до протилежних від бажаних результатів. Управлінський апарат збільшувався, а саме управління ускладнювалося.

У 1963 р. була утворена нова центральна структура — **Вища рада народного господарства СРСР**, яка керувала не лише раднаргоспами, а й усіма іншими органами управління господарством. У результаті цих нескінченних організаційних перетворень система управління стала ще більш розгалуженою і забюрократизованою, ніж до реформ.

2 Розвиток промисловості. Загалом у період хрущовської «відлиги» більшість галузей промисловості УРСР розвивалася, демонструючи вищі за середні в СРСР темпи. Кожна галузь промисловості в ці роки збагатилася новими потужностями. Так, у республіці збудували нові теплові й гідроелектростанції — Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Дніпродзержинську, Каховську, Кременчуцьку тощо. Було освоєно нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський кам'яновугільний і Дніпровський буровугільний. Чималих зусиль докладали для модернізації Донбасу. Лише в 1956 р. на роботи в шахти Донбасу направили 85 тис. юнаків і дівчат із різних областей республіки. В експлуатацію ввели Шебелинське (Харківська обл.) і Радченківське (Полтавська обл.) газові родовища, після чого центр ваги в республіканському газовидобутку перемістився із Західної до Східної України.

Розбудовувався Криворізький залізорудний басейн, де руду видобували найбільш дешевим відкритим способом. У 1955 р. тут почав працювати найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. У тогочасній металургійній промисловості УРСР з'явилися нові унікальні за розмірами доменні мартенівські печі. Завдяки цьому українська металургія за рівнем виробництва продукції на одну особу випередила високорозвинені країни світу, хоча за якістю виплавленого металу істотно їм поступалася.

Шебелинське газове родовище (Харківська обл.)

Увага приділялася розвитку хімічної промисловості, яка раніше була малорозвиненою в республіці. У 1959—1963 рр. на її розвиток в УРСР спрямували в 1,5 разу більше коштів, ніж за попередні роки. Завдяки цьому збудували 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них були чотири гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон і Дніпропетровський шинний завод.

Розвивалася машинобудівна промисловість. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво надпотужних видобувних машин для гірничорудної промисловості. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудування республіки налагодили виробництво різноманітних агрегатів для хімічної індустрії. Фактично заново створили вітчизняне автомобілебудування, радіоелектроніку, розвивалося виробництво обчислювальної техніки, приладів із застосуванням синтетичних алмазів.

Про розвиток республіканського транспортного машинобудування свідчило те, що у Ворошиловграді й Харкові з 1956 р. набирал обертів серійний випуск тепловозів. У результаті цього з наступного року випуск паровозів у республіці взагалі припинили. На Харківському авіаційному заводі розпочали серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного пасажирського літака Ту-104. Із 1960 р. підприємство перейшло на випуск нового літака Ту-124, що використовувався як на внутрішніх, так і на міжнародних трасах. Київський авіаційний завод розгорнув виробництво турбогвинтового літака Ан-24, який став у СРСР найпоширенішою машиною свого класу для пасажирських перевезень.

Із другої половини 1950-х рр. набули розвитку харчова та особливо легка промисловість, які в довоєнні роки в республіці майже не розвивалися. Важка індустрія, що раніше обслуговувала переважно **військово-промисловий комплекс** і власні потреби, почала більше виробляти на своїх потужностях технічного устаткування для легкої і харчової промисловості. Для реконструкції діючих і будівництва нових підприємств почали застосовувати також техніку, що надходила із соціалістичних країн Центрально-Східної Європи. Крім цього, підприємства важкої індустрії зобов'язали в значних обсягах виробляти товари народного споживання. Завдяки цим заходам забезпечення населення різноманітними товарами

широкого вжитку порівняно з довоєнним періодом суттєво покращилося.

Зміни, які відбувалися в розвитку промисловості, свідчили, що за рахунок використання потенціалу УРСР тоталітарний комуністичний режим намагався зберегти своє панування.

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

---

3 **Розвиток сільського господарства.** Кількість міського і сільського населення республіки в цей період була приблизно однаковою. Тобто фактично один колгоспник годував одного жителя міста. Проте за колгоспно-радгоспної системи селянство не змогло забезпечити міських споживачів достатньою кількістю продуктів. Подолати дефіцит продовольства спробували шляхом освоєння цілинних і перелогових земель. У 1956 р. було отримано найбільший урожай у СРСР. Новоосвоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

У 1956 р. було запроваджено грошовий податок із громадян, які тримали худобу в містах і робітничих селищах, а влітку 1959 р. указом Президії Верховної Ради УРСР її взагалі заборонили мати неколгоспникам. У 1957 р. М. Хрущов запропонував селянству здійснити продаж власних корів колгоспам. Мовляв, для чого мати клопіт із худобою, коли можна отримувати молоко за трудовні на колгоспній фермі, і взагалі, на його думку, незабаром особисті підсобні господарства мають зникнути. Однак віддавати своїх корів селянство добровільно відмовлялося. Кампанія з вилучення худоби відбулася лише завдяки адміністративному тиску, як у сталінські часи, і засвідчила, що економічною доцільністю знову знехтували задля ідеологічних настанов. У результаті цього обсяг продукції, що надходив у базарну торгівлю, зменшився, а ціни зросли.

Піднесення виробництва в сільському господарстві тривало п'ять років. Цьому сприяло вкладання державою значних коштів у його розвиток. Протягом 1954—1958 рр. збір зерна в Україні збільшився майже на 20 %, цукрових буряків — у 2 рази, виробництво молока — у 3 рази, м'яса — більш ніж у 2 рази. Однак після 1958 р. сільськогосподарське виробництво почало занепадати. Здебільшого це було обумовлено неефективністю колгоспно-радгоспної системи загалом та численними, але погано продуманими заходами, ініціатором яких виступав М. Хрущов.

У травні 1958 р. з'явилося рішення про продаж колгоспам техніки МТС і створення замість них **ремонтно-технічних станцій (РТС)**, на які, крім ремонту, покладалися також постачальницькі функції. Незважаючи на пільгові ціни, викуп техніки та її утримання стали величезним тягарем для слабкої економіки колгоспів.

Наприкінці 1959 р. розпочалася кампанія з укрупнення колгоспів. Якщо в 1950 р. в республіці їх налічувалося 19 295, то в 1960 р. залишилося 9634. Тепер один колгосп зазвичай охоплював кілька населених пунктів. Одночасно із цим під контролем партійних органів, що керувалися демагогічними гаслами ліквідації

Радянський агітаційний плакат за укрупнення колгоспів. 1959 р.

відмінностей між містом і селом, розпочали зміцнювати центральні садиби колгоспів і ліквідувати «неперспективні села». Крім окремих показових колгоспів, яким штучно створювали сприятливі умови, у більшості з них не було коштів на будівництво багатоквартирних будинків, спорудження водогонів, каналізації, театрів тощо. Чергова кампанія вкрай несприятливо вплинула на економіку колгоспів і побут селянства.

Після візиту радянського лідера до США, де він дізнався, як широко використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби, Україну охопила «**кукурудзяна епопея**». У 1961 р. в республіці для «цариці полів» виділили 3 млн га кращих земель (20 % від усіх посівних площ). Завдяки мінеральним добривам, виробництво яких розпочала українська хімічна промисловість, урожай був непоганим. Однак у неврожайні роки (наприклад, у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи в посівах спричинило те, що худобу переводили на годування соломною, а людям доводилося звикати до специфічного смаку хліба з домішками кукурудзяного борошна.

На середину 1963 р. ситуація в сільському господарстві погіршилася. Посуха 1963 р. спричинила труднощі в забезпеченні населення хлібом. Високі зобов'язання щодо постачання зерна повністю виконати Україна не могла. Цього року, щоб уникнути голоду, СРСР почав закуповувати зерно в США та Канаді. Країна потрапила в залежність від імпорту хліба, із якої вже не змогла вирватися. Одночасно це продемонструвало провал заходів, здійснених владою щодо реформування сільського господарства.

4 **Зміни в соціальній сфері.** У період десталінізації відбулися перетворення в соціальній політиці. Навесні 1956 р. здійснили перші заходи щодо поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. Тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні скоротили на дві години. Збільшилися відпустки, пов'язані з вагітністю та пологами, із 77 до 112 календарних днів. Було скасовано норми, що прив'язували робітників до підприємств, де вони працювали. Тепер вони могли змінювати місце роботи, за два тижні попередивши адміністрацію про свій намір. Також було скасовано судову відповідальність за самовільне залишення робочого місця і прогул без поважних причин. У 1958 р. селянство отримало паспорти, завдяки чому можна було вільно залишити свій колгосп або радгосп. Для підлітків віком від 16 до 18 років встановлювався шестигодинний робочий день. Розпочався поступовий (за галузями) перехід від восьми- до семигодинного робочого дня. Скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. Завдяки цим заходам М. Хрущов, сут-

тево не обтяжуючи бюджет значними витратами, одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

Змін зазнала пенсійна система. У липні 1956 р. вийшов закон про державні пенсії, за яким було значно збільшено пенсії нижчих розрядів і обмежено розміри великих пенсій. Середній розмір пенсій зріс майже вдвічі. Пенсійний вік знизився до 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У липні 1964 р. право на пенсію отримали колгоспники: жінки із 60 років, чоловіки із 65 років. Мінімальний розмір пенсій для колгоспників був мізерним — 12 руб. на місяць, але це був помітний прогрес, оскільки раніше непрацездатних селян утримували колгоспи, і це не було регламентовано державою.

У вересні 1956 р. урядовою постановою в середньому на третину підвищили заробітну плату низькооплачуваним робітникам і службовцям. Неоподатковуваний мінімум заробітної плати також збільшився. Для допомоги матерям створювали школи-інтернати й групи продовженого дня в загальноосвітніх школах.

Пенсійна реформа, підвищення заробітних плат та інші заходи значно обтяжили бюджет. Щоб виправити ситуацію, за рішенням влади на 20 років було відкладено виплати за державними облигаціями внутрішньої позики, які в напівдобровільному-напівпримусовому порядку купували громадяни. У результаті цього постраждали інтереси людей старшого віку, яких держава десятки років примушувала віддавати значну частину свого заробітку.

Суттєві зміни відбулися у сфері будівництва житла. У липні 1957 р. проголосили курс на забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою в наступні 10—12 років. Для цього житлове будівництво переорієнтовувалося на спорудження будинків за типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустріальних методів будівництва. Висота приміщень встановлювалася до 2,5 м, кількість поверхів у будинках у малих та середніх містах — два-три, у великих містах — чотири-п'ять. Спорудження в наступні роки в республіці понад 3 млн квартир-«хрущовок» істотно пом'якшило житлову проблему. Якщо в 1918—1955 рр. в Україні загальна площа житлових будинків становила 62,78 млн м², то протягом 1956—1964 рр. — 66,49 млн м².

Перша «хрущовка», побудована в 1957 р. Коломийський провулок, м. Київ. Сучасний вигляд

? За додатковими джерелами визначте умови життя у «хрущовках». Що, на вашу думку, було для тогочасної людини в цьому позитивного, а що — негативного?

Зведені в цей період панельні будинки з невеликою житловою площею пізніше стали презирливо називати «хрущобами», хоча тоді вони дали змогу декільком мільйонам громадян залишити бараки й комуналки та переселитися в окремі квартири. Проте нестачу житла так і не було повністю ліквідовано.

Деяко поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку тривалого використання. У загальних видатках населення зросли витрати на придбання взуття, швейних виробів, побутової техніки тощо. У побуті поступово з'явилися пылесоси, холодильники, швейні та пральні машини. Позитивно був сприйнятий трудящими запроваджений на початку 1960-х рр. перехід підприємств на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями.

! **Висновки.** Зміни, що відбувалися в період хрущовської «відлиги» в економічній сфері були спробами покращити радянську модель розвитку, не відмовляючись при цьому від примарної комуністичної перспективи.

► Суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова негативно вплинув на розвиток сільського господарства республіки. Якщо в другій половині 1950-х рр. сільське господарство України під впливом державних капіталовкладень розвивалося поступово, то на початку 1960-х рр. колгоспи почали занепадати. Результатом цього стало виникнення нового явища в житті країни — імпоротної залежності від закупівлі зерна.

► У соціальній сфері спостерігалися намагання вирішити проблеми, які накопичувалися десятиліттями, не виходячи при цьому за межі радянської тоталітарної моделі розвитку.

? **Запитання і завдання**

- 1.** Скільки раднаргоспів було створено в УРСР у 1957 р.?
- 2.** Назвіть республіканський раднаргосп, що був найбільшим за територією та населенням.
- 3.** Які газові родовища було відкрито в УРСР у цей період?
- 4.** Назвіть чотири гіганти «великої хімії», збудовані в цей час у республіці.
- 5.** Коли було ліквідовано МТС?
- 6.** Який пенсійний вік було встановлено для робітників і службовців у 1956 р.?
- 7.** Назвіть зміни, що відбулися в управлінні господарством УРСР у період хрущовської «відлиги».
- 8.** Визначте основні досягнення в розвитку тогочасної промисловості республіки.
- 9.** Наведіть факти, які свідчать про суперечливий і непослідовний характер аграрної політики в цей період.
- 10.** Продовжте складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства» (с. 57).
- 11.** Простежте за картою атласу процес виникнення та реорганізації раднаргоспів.
- 12.** Обговоріть у малих групах. Якими

були основні суперечності в реформуванні промисловості, сільського господарства і соціальної сфери в Україні в умовах десталінізації?

13. Якою мірою в період хрущовської «відлиги», коли держава звернула увагу на соціальні потреби людей, змінився характер радянської економіки? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 9. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво»

1. Як відбувалося протистояння радянській владі в Україні в перші післявоєнні роки? **2.** Назвіть цілі учасників українського національно-визвольного руху. **3.** Які вимоги висували українські політичні в'язні у відкритому листі до ООН? **4.** За курсом української літератури пригадайте сутність «шістдесятництва» як соціального та культурологічного явища.

Український національно-визвольний рух у другій половині 1950-х рр. та боротьба радянської влади з ним.

В умовах хрущовської «відлиги» в Україні продовжував розвиватися національно-визвольний рух. Здійснювана в межах десталінізації лібералізація суспільно-політичного життя сприяла появі в республіці тих, хто шукав шляхи до подальшої демократизації та досягнення національного суверенітету України.

Першим документом, у якому в період «відлиги» було висловлено головні вимоги українського національно-визвольного руху, став відкритий лист українських політичних в'язнів мордовських концтаборів ГУТАБу до ООН у 1955 р. Це був перший документ, де оприлюднювалися вимоги, які підтримало українське дисидентство на початковому етапі свого становлення. У ньому висловлювався протест проти дискримінації радянською владою всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України, наголошувалося на необхідності «самовизначення Української соборної держави».

Однією з перших українських національно-визвольних організацій, що виникла на початку десталінізації в Західній Україні, став **Український революційний центр (УРЦ)**. Зі Львова його учасники надсилали друковані на машинці відозви до навчальних закладів, сільрад і колгоспів восьми областей. У них повідомлялося про виникнення УРЦ та його намір очолити український національно-визвольний рух. У програмовому маніфесті УРЦ проголошувалися «тридцять принципів свободи», серед яких називали запровадження демократичної системи, встановлення державних кордонів нації в межах її етнічних земель, можливість засновувати різні політичні партії тощо. «Кожній нації — державність» — проголошував УРЦ.

Відлунням попереднього етапу національно-визвольної боротьби в Україні стала ліквідація останніх осередків опору ОУН та УПА. У 1956 р., за статистикою КДБ УРСР, було ліквідовано останню активну групу УПА. У 1958 р. в Станіславі (нині Івано-Франківськ) працівники органів державної безпеки викрили Об'єднану партію визволення України, яка намагалася діяти на основі організаційних засад ОУН та УПА.

У 1961 р. органи державної безпеки у Львові ліквідували Український національний комітет, діяльність якого також базувалася на ідеології ОУН.

Це була підпільна антирадянська українська організація, що діяла з 1956 (або 1957) р. на території Львівської та Рівненської областей. Вона об'єднувала переважно молодих робітників підприємств регіону. Окремі її учасники мали досвід підпільної роботи в ОУН або воювали у складі УПА. Того ж року в с. Кулич-Воля на Львівщині утворилася Молодіжна національна організація, що об'єднувала представників української молоді, які організаційно та ідеологічно наслідували досвід і засади ОУН та УПА. У м. Шахтарськ Донецької області в середині 1950-х рр. діяв підпільний «Союз борців за визволення України», який дотримувався засад інтегрального націоналізму.

Усі ці факти свідчили, що, незважаючи на репресії та переслідування радянської влади, український національно-визвольний рух існував і розвивався, продовжуючи традиції боротьби ОУН та УПА.

Десталінізація істотно не змінила реального становища республіки. Покращилося життя лише партійно-державного керівництва. КДБ УРСР, основний орган політичного нагляду за населенням, продовжував наполегливу боротьбу з проявами «українського націоналізму». Партійне керівництво УРСР, як і раніше, зобов'язувало працівників органів державної безпеки «посилити роботу щодо запобігання, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки». У нових умовах працівники КДБ УРСР відмовилися від створення фіктивних контрреволюційних організацій. Їх зобов'язали ширше застосовувати профілактичну «виховну» роботу з тими, хто «випадково потрапив на ворожий шлях». Однак крім цього, за офіційною статистикою, у 1954—1959 рр. зусиллями КДБ УРСР було ліквідовано «183 націоналістичні і антирадянські угруповання, притягнуто до судової відповідальності за антирадянську діяльність 1879 осіб, піддано різноманітним формам адміністративного переслідування 1300 осіб».

Варто зазначити, що в республіці, як і в СРСР загалом, тлумачення понять «націоналістичний» та «антирадянський» було обумовлено не правовими нормами, а їх розумінням працівниками органів державної безпеки.

2 **Зародження дисидентського руху. Антирежимні виступи.** Наприкінці 1950-х рр. в Україні розпочався новий етап антирадянського опозиційного руху, який згодом отримав назву **дисидентський рух**. Він характеризувався відмінною від попередників тактикою боротьби з радянським режимом. Користуючись його лібералізацією в період «відлиги», нові борці за національне самовизначення намагалися поєднувати підпільну діяльність із легальними формами роботи.

Дисидентський рух в Україні, як вважають, започаткувала **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)**, що діяла на території західноукраїнських областей у **1958—1961 рр.** Її засновниками стали молоді юристи **Левко Лук'яненко** та **Іван Кандиба**, які створили ядро майбутньої організації на Львівщині.

У 1959 р. Л. Лук'яненко та С. Вірун розробили проект програми УРСС. Уперше в післявоєнній історії він передбачав боротьбу за вихід України зі складу СРСР суто ненасильницькими легальними засобами. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за реалізацію відповідних статей Конституції СРСР та УРСР, які передбачали право виходу радянських республік зі складу Союзу. Згодом ці питання мали бути розглянуті Верховною Радою УРСР або вирішуватися на всеукраїнському референдумі.

При цьому члени спілки залишалися прибічниками марксистської ідеології. Відповідно до програми УРСС новостворена незалежна Українська держава за своїм політичним ладом мала залишатися радянською, а за економічним — соціалістичною. Однак члени УРСС заявляли, що дотримуються «справжнього марксизму», відмінного від ідеології та практики КПРС.

Дисиденти (від латин. — незгодні) — термін, який спочатку західні, а потім радянські засоби масової інформації із середини 1970-х рр. застосовували до осіб, які відверто заперечували офіційні доктрини в тих або інших сферах суспільного життя СРСР.

Дисидентський рух в УРСР — складова частина руху опору тоталітарній системі в СРСР, що стихійно виник у період хрущовської «відлиги».

Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС

...Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі настає період суму і розчарування завдовжки в ціле покоління.

Обговоріть у парах. Як Л. Лук'яненко пояснював доцільність обраних УРСС методів діяльності?

Однак далі визначення програмових засад і намірів діяльність спілки не пішла. У січні 1961 р. її керівників Л. Лук'яненка,

І. Кандибу, С. Віруна, О. Лібовича, В. Луцького, Й. Боровницького та І. Кіпиша заарештували. Після чотиримісячного слідства у Львові відбувся судовий процес, де членів УРСС звинуватили у зраді батьківщини. Л. Лук'яненко засудили до розстрілу, який потім замінили 15 роками ув'язнення.

Л. Лук'яненко зазначав, як він нагадав слідчому, що мета діяльності УРСС відповідає конституційним нормам. Останній відповів на це: «Конституція існує для закордону!».

На початку 1960-х рр. через погіршення соціально-економічної ситуації, спричинене непродуманими заходами М. Хрущова, кількість зафіксованих органами КДБ антирежимних виступів збільшилася. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР виявили 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 25 авторами. Україна була однією з радянських республік, де їх було знайдено найбільше.

На Одещині в першій половині 1960-х рр. існувала підпільна національно-визвольна антирадянська організація «**Демократичний союз соціалістів**», яку очолював директор школи робітничої молоді **Микола Драгош**. Її члени надсилали з різних міст СРСР в урядові організації свою програму-відозвув. У 1964 р. організацію викрили, а її учасників засудили до різних термінів ув'язнення в таборах.

У тогочасній Одесі антирежимні виступи були досить поширеним явищем. На думку деяких дослідників, «це місто з повним правом можна назвати південною столицею національно-визвольного руху».

У 1964 р. в західноукраїнських областях виникла підпільна дисидентська організація **Український національний фронт (УНФ)**. До організації входило 150 членів. Розгалужена мережа осередків також існувала в інших регіонах України. Організація мала кілька програмових документів — «Програму», «Статут» і «Тактику». Упродовж декількох років УНФ видавав журнал «Воля і Батьківщина» (усього вийшло 16 номерів). Члени організації склали присягу й сплачували членські внески. Завдяки суворій конспірації тривалий час її члени уникали викриття органами КДБ.

Своєю головною метою УНФ вважав вихід України зі складу СРСР та утворення самостійної держави. Дотримуючись засад націоналізму, організація намагалася спиратися на представників різних верств суспільства — селянство, робітництво, інтелігенцію. УНФ не заперечував

можливості вимушених насильницьких дій, але основною формою здобуття незалежності вважав всенародний референдум. Серед активістів УНФ були З. Красівський, М. Мелень, Д. Квецько, М. Федів, М. Дяк, І. Могилич та інші.

У 1956—1959 рр. на Донбасі діяла невелика таємна антирадянська дисидентська організація «Реалістичний робітничий гурток демократів». Її учасники виступали проти монополії КПРС на владу, за проведення демократичних виборів і наділення селянства землею. У містах регіону вони поширювали листівки із закликами до здійснення цих змін. Організацію було викрито органами державної безпеки, а її учасників заарештовано.

Зародження дисидентського руху свідчило про подальший розвиток українського національно-визвольного руху й набуття ним рис загальноукраїнського явища.

3 **«Шістдесятництво».** У період «відлиги» під впливом лібералізації суспільного життя серед інтелігенції з'явилася творча молодь, яка прагнула вийти за межі соціалістичного реалізму. Відображенням цього став рух **«шістдесятників»**.

Критичне ставлення до дійсності, притаманне «шістдесятникам», формувалося під впливом гуманістичних цінностей західної культури, які в умовах лібералізації радянського режиму проникали в Україну. Із 1958 р. в республіці було відновлено видання журналу «Всесвіт», де українською мовою друкували найкращі зразки тогочасної західної літератури. З'явилися раніше недоступні твори А. Камю, А. де Сент-Екзюпері, Ф. Кафки, Е. Хемінгуей, Е.-М. Ремарка та інших зарубіжних письменників. Це мало значний вплив на світогляд молоді, сприяло утвердженню розуміння змісту загальнолюдських цінностей.

«Шістдесятники» не боролися з існуючим ладом, а виступали за його оновлення шляхом реформ на основі західноєвропейських уявлень про соціалізм. Серед них була поширена теза про **«соціалізм із людським обличчям»**. Так, вони виступали за визнання пріоритету прав людини, рівність усіх, у тому числі вищих посадовців, перед законом, верховенство суспільства над державою, подолання відірваності від західної культури, невтручання партійних ідеологів у творчий процес. Крім цього, для українських «шістдесятників» надзвичайно важливими були проблеми, пов'язані зі станом національної культури. Вони виступали на захист рідної мови та вітчизняної історії, намагалися

«Шістдесятники» — опозиційний владі рух творчої молоді, що сповідувала нові, відмінні від офіційної комуністичної ідеології думки й прагнула оновлення радянського режиму шляхом реформ.

сприяти популяризації в народі здобутків української літератури й мистецтва, виступали проти обмежень, що накладав на творчість соціалістичний реалізм.

Представник українського національного руху, історик В. Мороз про діячів, які представляли «шістдесятників» в Україні

...То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним із найважливіших критиків у Спільці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях, які в комуністичному істеблішменті (політична еліта — *Ред.*) могли далеко піти. Але це були найкращі люди у моральному розумінні... Вони відчували, що проповідувати те, у що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщать, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватися з багна.

1. Обговоріть у парях. Які факти про українських «шістдесятників» наводить В. Мороз? **2.** Як ви розумієте таке тлумачення змісту українського «шістдесятництва»?

На початку 1960 р. в Києві за сприяння міського комітету комсомолу утворився клуб творчої молоді «Сучасник» із секціями кіно, театру, письменницькою, художньою і музичною. Його очолював **Лесь Танюк**. Досить швидко клуб став популярним серед молодих митців. Тут завжди мали популярність лекції І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка, присвячені проблемам розвитку української літератури. З історії та мистецтвознавства України читали лекції О. Апанович, М. Брайчевський та М. Логвин. Чимало прихильників поезії збирали вечори Ліни Костенко, В. Симоненка та І. Драча. До членів клубу належали А. Горська та В. Чорновіл. Представники влади звинувачували членів клубу в організації «націоналістичних зібрань». Поступово діяльність клубу здобувала визнання, і він перетворювався на відому громадську організацію. А. Горська, Лесь Танюк і В. Симоненко вивчали матеріали про поховання жертв сталінських репресій 1937—1938 рр. у Биківні. Підсумком їхньої роботи став меморандум до міської ради з вимогою встановлення пам'ятника жертвам репресій.

У 1962 р. аналогічний клуб «Пролісок» виник у Львові. Він став осередком «шістдесятників» Західної України. Серед його учасників були літературознавець М. Косів, поет І. Калинець, мистецтвознавець Б. Горинь, його брат психолог М. Горинь та інші. Члени клубу, на відміну від київського «Сучасника», часто торкалися гострих національних проблем України, не уникали політизації своєї діяльності.

Клуби «шістдесятників» існували також в Одесі, Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі та інших містах.

У грудні 1962 і березні 1963 р. відбулися зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією країни, на яких він різко звинуватив її у формалізмі, авангардизмі та бездіяльності. Ці роки вважають завершенням «відлиги» в інтелектуальному житті. В Україні після цього партійна преса розпочала кампанію цькування «шістдесятників». Їх звільняли з роботи, забороняли друкувати твори тощо. Найбільше зазнали переслідувань за «формалістичні викрутаси» І. Дзюба, І. Драч, Ліна Костенко, І. Світличний та Є. Сверстюк. Після цього київський клуб творчої молоді «Сучасник», а незабаром аналогічні осередки «шістдесятників» в інших містах було закрито.

Висновки. У період хрущовської «відлиги» в Україні виник дисидентський рух, що став новою формою української національно-визвольної боротьби. Це була мирна ненасильницька форма опозиційної діяльності щодо влади, яка прагнула досягти своєї мети шляхом організації та проведення різноманітних агітаційно-пропагандистських акцій. Дисиденти вели боротьбу лише конституційними засобами.

▶ На хвилі боротьби із проявами сталінізму виник рух «шістдесятників», що об'єднував молоду українську інтелігенцію, яка прагнула своєю творчістю сприяти піднесенню національної свідомості, відродженню української мови, культури тощо.

Запитання і завдання

1. Яку назву мав перший документ доби хрущовської «відлиги», де були сформульовані вимоги українського опозиційного руху?
2. Коли, за офіційними даними, було ліквідовано останню активну групу ОУН та УПА?
3. Що таке дисидентський рух?
4. Назвіть імена засновників Української робітничо-селянської спілки.
5. Хто такі «шістдесятники»?
6. Хто очолював клуб творчої молоді «Сучасник» у Києві?
7. Визначте особливості опозиційного руху в Україні у другій половині 1950-х рр.
8. Охарактеризуйте дисидентський рух на початковому етапі його розвитку.
9. Як вплинула на розвиток національної самосвідомості українців діяльність «шістдесятників»? Обґрунтуйте свою відповідь.
10. Завершіть складання таблиці «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства» (с. 57).
11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Значення появи “шістдесятництва” для України».
12. Підготуйте повідомлення про одного з діячів або діячок українського дисидентського руху цього періоду (за вибором).

§ 10. Культура та духовне життя в УРСР

- ▶▶ 1. Як відбувався розвиток системи освіти в УРСР у перші післявоєнні роки? 2. Навіть здобутки тогочасної науки в республіці. 3. Як розвивалися в післявоєнний період українська література і мистецтво? 4. Які здобутки культури України доби деєсталинізації вам уже відомі за курсами інших навчальних дисциплін?

1 **Освіта.** Із другої половини 1950-х рр. на розвиток народної освіти виділялося набагато більше коштів, ніж раніше. Це було обумовлено усвідомленням радянським керівництвом необхідності подолати відставання в цій сфері від країн Заходу в умовах розгортання НТР. У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, що започаткував реформу шкільної освіти, а у квітні наступного року відповідний закон з'явився також в УРСР. Згідно із цими законами запроваджувалася обов'язкова 8-річна освіта, 10-річні середні школи перетворювалися на 11-річні. Передбачалося також, що одночасно з отриманням 11-річної освіти учні шкіл опановуватимуть одну з масових професій.

Значного суспільного резонансу в Україні набуло положення нового закону про обов'язковість вивчення російської мови і фактично факультативне вивчення (за бажанням батьків) української мови. Проти цього виступали представники творчої інтелігенції республіки і навіть її партійне керівництво. Так, секретар ЦК КПУ із питань культури й освіти С. Червоненко і заступник Голови Ради Міністрів УРСР С. Гречуха наполягали на обов'язковому вивченні української мови в російськомовних школах республіки. Проте за вказівкою М. Хрущова в новому законі про освіту в УРСР залишився пункт про факультативність української мови. Унаслідок зросійщення кількість шкіл з українською мовою навчання скоротилася в республіці з 25 308 у 1959/1960 навчальному році до 23 574 у 1965/1966 навчальному році, а кількість російських шкіл за той самий період зросла відповідно із 4192 до 4707.

Представники різних верств українського суспільства висловлювали протести проти зросійщення освіти в УРСР. У більшості міст Південної і Східної України залишилося по кілька невеликих українських

шкіл «для статистики». При цьому на одну російську школу в середньому припадало 524 учні, а на українську — 190.

Під час реформування шкільної освіти прискорився процес перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати. У 1956—1957 рр. у республіці виникли перші 50 таких навчальних

Зросійщення (росіянізація, русифікація) — сукупність дій та заходів царського, а пізніше радянського уряду в національних регіонах і неросійських республіках СРСР, спрямована на звуження сфери використання й витіснення національних мов, культури, історії з одночасним висуванням на провідні позиції російської мови, культури та історії.

закладів, а на середину 1960-х рр. їхня кількість збільшилася в 10 разів. Особливо зручним новий тип навчальних закладів був для сільської місцевості, оскільки в більшості невеликих сіл існували лише початкові школи. Із 1960 р. почали діяти школи продовженого дня.

Із листа В. Стуса, який працював учителем у м. Горлівка (Донецька обл.), до А. Малишка (1962 р.)

...На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр — з горілкою і шароварами? Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мову, крім рідної...

Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їх спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути гнів, і гнів, і гнів!?

1. Обговоріть у парх. Які факти викликали в автора занепокоєння? **2.** У чому він убачав їхню небезпеку для розвитку України?

Відповідно до програми політехнізації народної освіти, кожна школа залежно від наявних можливостей і місця розташування спеціалізувалася на певній професії, яку опановували учні.

Порівняно з 1950-ми рр. у першій половині 1960-х рр. у республіці в 1,5 разу зросла кількість професійних училищ, де готували працівників масових робітничих професій.

Розвивалася і вдосконалювалася система вищої освіти. У 1958 р. в УРСР у 140 вищих навчальних закладах навчалася понад 380 тис. студентів. Посилилася увага до отримання вищої освіти працівниками без відриву від виробництва. Так, у 1950—1958 рр. кількість студентів стаціонарних відділень вищих навчальних закладів зросла у 2 рази, а вечірніх і заочних — у 3—7 разів. За офіційними даними, на початку 1960-х рр. на 10 тис. населення республіки припадало 129 студентів, що перевищувало відповідні показники деяких розвинених країн світу.

2

Наука. Усвідомлення радянським керівництвом масштабів змін, пов'язаних із розгортанням у світі НТР, позитивно вплинуло на розвиток науки. Фактично повсякденна опіка наукових установ партійними органами, що раніше мала всеохоплюючий характер, стосувалася лише закладів суспільних наук. Істотно збільшилися бюджетні витрати на наукові дослідження. Фактично «за потребами» фінансувалися установи, що працювали на військово-промисловий комплекс. Уперше вчені

отримали можливість виїздити за кордон для ознайомлення з науковими досягненнями інших країн.

Головними центрами наукових досліджень у республіці залишалися інститути Академії наук УРСР, президентом якої до 1962 р. залишався біохімік О. Палладін. У 1962 р. її очолив **Борис Патон**.

Доба хрущовської «відлиги» вважається найбільш динамічним періодом в історії української науки. У цей час у республіці виникло чимало нових наукових центрів. Так, у 1956 р. були створені Українська сільськогосподарська академія та Академія будівництва й архітектури. З'явилося чимало нових установ, що мали розвивати пріоритетні для потреб військово-промислового комплексу напрями. У 1957 р. у складі Академії наук УРСР розпочав роботу Обчислювальний центр, який очолив молодий математик **Віктор Глушков**. Українські інженери та вчені створили цифрову машину «Київ» (1960 р.), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю «Дніпро» (1961 р.), машини «Промінь» (1962 р.), «Мир» (1964 р.) тощо. У 1962 р. Обчислювальний центр було перейменовано на Інститут кібернетики Академії наук УРСР. Його керівник академік В. Глушков у 1964 р. отримав Ленінську премію за цикл праць із теорії цифрових автоматів.

У 1961 р. колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів Академії наук УРСР отримав перші штучні алмази. В Інституті фізики Академії наук УРСР у 1960 р. став до ладу атомний реактор, за допомогою якого здійснювалися дослідження фізики атомного ядра. Насамперед з оборонною тематикою був пов'язаний розвиток найстарішої наукової установи — Інституту механіки Академії наук УРСР. Його вчені працювали над проблемами гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, що застосовувалася в ракетній техніці. Фізико-технічний інститут у Харкові працював над програмою розвитку атомної енергетики, якою керував **Ігор Курчатов**. У 1955 р. в республіці створили Інститут проблем матеріалознавства, де розроблялися технології порошкової металургії. Тоді ж виник Інститут металофізики, вчені якого відкрили шароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. У 1958 р. виник Інститут проблем лиття, що розробляв новітні технології для чорної металургії. Провідні позиції займав Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, який із 1953 р. очолював його син Б. Патон. Розроблені вченими Інституту технології електрошлакового зварювання та зварювання під флюсом дозволили СРСР вийти на перше місце у світі за цією технологією.

Здобутки радянського ракетобудівництва пов'язувалися з діяльністю **Михайла Янгеля**, який у 1954—1971 рр. очолював Конструкторське

бюро «Південне» у Дніпропетровську. Під його керівництвом було створено декілька класів і поколінь стратегічних бойових ракет армії СРСР.

Успішно розвивалася українська медицина. У середині 1950-х рр. під керівництвом кардіохірурга **Миколи Амосова** було розпочато розробку і впровадження нових методів лікування хвороб серця.

У 1956 р. уродженець Житомира **Сергій Корольов** став генеральним конструктором, а через два роки очолив ракетну програму. Під його керівництвом запустили першу міжконтинентальну балістичну ракету, перший штучний супутник Землі, здійснили перший політ та вихід людини в космос. За висловом сучасника, С. Корольов першим у світі заклали основи для практичної космонавтики.

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла розвитку суспільних наук. Історики вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Із 1957 р. в республіці почали видавати спеціалізовані гуманітарні журнали академічних установ — «Радянське право», «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». Важливою подією в науковому житті став початок видання Української радянської енциклопедії в 16 томах. Проте партійні органи, як і раніше, стежили за тематикою публікацій, щоб не допустити спроб критики політики КПРС, а також згадок заборонених тем і прізвищ. Інколи українські вчені долали ці перешкоди. Так, у лютому 1963 р. у Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови, у якій взяли участь понад 800 осіб. На ній пролунала гостра критика мовної ситуації в Україні. Доповідачі викривали принизливе становище української мови в республіці, вимагали усунення всіх обмежень для її застосування в державному житті тощо.

3 Література. Поштовхом до поживлення літературного життя стала поява в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті «Мистецтво живопису і сучасність» О. Довженка, який першим закликав митців «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Своєю творчістю він демонстрував, наскільки плідним це може стати. У 1959 р. О. Довженко отримав Ленінську премію в галузі літератури за далекий від соціалістичного реалізму кіносценарій «Поема про море».

Заклик О. Довженка знайшов чимало прихильників серед українських письменників. Саме в цей період В. Сосяра написав автобіографічну повість «Третя рота», поеми

Обкладинка збірки Ліни Костенко «Мандрівки серця». 1961 р.

«Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Проте видати їх він не зміг. Плідно працював М. Стельмах. Вийшли друком його романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль». Назавжди вписав своє ім'я в українську літературу Г. Тютюнник, створивши роман «Вир». Загального визнання здобув роман Олеся Гончара «Тронка», за який автору було присуджено Ленінську премію. У цей період Л. Первомайський створив роман «Дикий мед» і збірку новел «Материн солодкий хліб».

Період «відлиги» став часом, коли до української літератури прийшла талановита молодь — Р. Іваничук, Є. Гуцало, М. Вінграновський, Д. Павличко, В. Шевчук, І. Драч, В. Коротич, М. Руденко, Б. Олійник, І. Чендей, В. Симоненко, Ліна Костенко, Р. Лубківський та інші. Усі вони були «шістдесятниками», що намагалися пробудити народ, відкриваючи красу і чарівність українського літературного слова.

У цей час розпочалася творчість української поетеси **Ліни Костенко**. Три її перші збірки поезій «Проміння землі», «Вітрила» та «Мандрівки серця» продемонстрували здатність авторки поєднувати в поетичних рядках філософські роздуми, оригінальні думки й художнє слово. Проте після завершення «відлиги» твори Ліни Костенко тривалий час не видавалися, хоча вона продовжувала плідно працювати.

У період «відлиги» до літературного життя України повернулися 25 письменників, які змогли вижити в ГУТАБу: Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та інші. Їхні твори, як і тих, хто загинув у ГУТАБу, було перевидано.

Знаковою подією в культурному житті республіки було запровадження з 1962 р. щорічної Шевченківської премії, яка присуджувалася за визначні досягнення в літературі, журналістиці, мистецтві та архітектурі.

4 Мистецтво. Під впливом лібералізації суспільно-політичного життя зміни на краще відбулися і в мистецькому житті України. У травні 1958 р. з'явилася постанова ЦК КПРС, якою визнавали безпідставними звинувачення в ідейних помилках у період «ждановщини» автора опери «Велика дружба» В. Мураделі, українських композиторів К. Данькевича (опера «Богдан Хмельницький») і Г. Жуковського (опера «Від щирого серця»). ЦК КПУ після цього також переглянув попередні несправедливі оцінки творчості ряду композиторів. Водночас у його постанові наголошувалося на необхідності продовжувати «боротися проти вданого “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва».

Провідними українськими композиторами цього періоду були К. Данькевич, С. Людкевич, Г. Жуковський, Б. Лятошинський, брати Г. і П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко та інші. Успішно працювали композитори-пісенники О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. У жанрі оперети здобули визнання О. Сандлер, А. Кос-Анатольський, Я. Цегляр. Новаторською була авангардна музика композиторів-«шістдесятників» Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова і В. Загоруєва.

У цей період відбулися зміни у ставленні населення республіки до мистецтва театру й кіно. Кількість відвідувачів театрів постійно зростала і в 1965 р. досягла 15,5 млн осіб. Визнаними майстрами тогочасної театральної сцени в Україні були А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра, К. Хохлов, В. Добровольський, М. Крушельницький та інші. Однак загалом театр залишався елітарним мистецтвом, на відміну від кіно, яке дивилися всі. Кількість кіноглядачів в Україні більш ніж у 40 разів перевищувала відвідувачів театрів і в 1958 р. досягла 656 млн осіб. У республіці працювали три кіностудії — у Києві, Одесі та Ялті, де створювалося 15—20 кінофільмів на рік. Популярною була також продукція Української студії хронікально-документальних фільмів і Київської студії науково-документальних фільмів. В українському кінематографі з'явилися нові імена: **Сергій Параджанов**, **Юрій Іллєнко** та **Леонід Осика**. Так, кінорежисер С. Параджанов створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка», «Перший хлопець», «Українська рапсодія», «Квітка на камені». Міжнародне визнання здобула його екранізація в 1964 р. повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», яка отримала 16 призів на міжнародних кінофестивалях.

Скарбницю українського образотворчого мистецтва в цей час поповнювали своїми творами Т. Яблонська, М. Деревус, В. Касіян, К. Трохименко, В. Бородай. Плідно працювали в жанрі декоративно-ужиткового мистецтва народні майстрині К. Білокур, М. Приймаченко, Г. Василяцук. Нові шляхи в мистецтві шукали художники-«шістдесятники» О. Заливаха, А. Горська, В. Кушнір, В. Зарецький. Однак вони наражалися на нерозуміння партійно-радянського керівництва, що стежило за дотриманням митцями усталених принципів соціалістичного реалізму. Твори, що викликали в них підозру в схильності до українського «буржуазного націоналізму», заборонялися. Відповідно до вказівок із центру організовувалися кампанії засудження «проявів **формалізму** та **абстракціонізму**» в мистецтві.

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

Із рухом «шістдесятників» у цей період була пов'язана творчість талановитої художниці Т. Яблонської. На противагу соціалістичному реалізму, що фактично перетворювався на натуралізм, вона створювала образи, у яких були присутні давні традиції українського народного живопису (картини «Фольклорна сюїта», «Травень» тощо). Разом із В. Зарецьким та іншими художниками-«шістдесятниками» Т. Яблонська стала засновницею фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що розвивався і в наступні роки, незважаючи на перешкоди партійно-радянського керівництва.

В умовах лібералізації суспільного життя новими творами збагачили культуру українські скульптори. У 1964 р. у Москві було споруджено пам'ятник Т. Шевченку, у Львові — І. Франку. З'явилися нові твори майстрів станкової скульптури — Г. Петрашевича («Дитина моя»), М. Рябініна і В. Сколоздри («Олекса Довбуш»).

У 1964 р. художники А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко з нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Т. Шевченка створили вітраж, який розмістили у вестибюлі Київського державного університету. На вітражі був зображений молодий і гнівний поет. Однією рукою він пригортав скривджену жінку, яка символізувала Україну, а іншу простягав угору, тримаючи в ній книгу. Композиція супроводжувалася словами Т. Шевченка: «...Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово». І зображення, і цитата, на думку партійних керівників, були ідеологічно небезпечними. На їхню вимогу вітраж знищили.

Ескіз частини вітража «Шевченко. Мати» у Київському державному університеті. 1964 р. Художники А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко

5 Розвиток спорту. Доба «відлиги» стала сприятливим періодом для розвитку фізкультури і спорту. У цей час вели активну пропаганду здорового способу життя. На багатьох підприємствах, в установах, колгоспах і радгоспах розгортався масовий оздоровчо-спортивний рух. Позитивний вплив на нього мали успіхи радянських спортсменів на змаганнях різного рівня. Так, на території лише Полтавської області налічувалося 44 стадіони, 369 футбольних, 272 баскетбольні та 2150 волейбольних майданчиків. У спортивних змаганнях на території області щорічно брало участь близько 400 тис. осіб.

У цей період чемпіонами і призерами Олімпійських ігор стали кілька українців — легкоатлет Л. Бартенєв, стрілець В. Романенко, плавець Г. Прокопенко.

Успішно розвивався футбол. У 1954 р. футбольний клуб «Динамо» (Київ) уперше завоював Кубок СРСР із футболу. У 1961 р. Кубок СРСР здобув футбольний клуб «Шахтар» (Сталіно).

6 **Культурні здобутки української діаспори в 1953—1964 рр.** У цей період продовжувала розвиватися культура української діаспори. У 1954 р. у Нью-Йорку (США) утворилося об'єднання українських письменників в еміграції «Слово». Серед його засновників були **Василь Барка**, **Іван Багрянний**, **Тодось Осьмачка**, **Улас Самчук** та інші.

Знайомству англомовного світу з українською поезією сприяла перекладацька діяльність **Костянтина Андрусишина** та **Вотсона Кірконеда**. У 1963 р. вони видали англійською мовою збірку «Українські поети 1189—1962 рр.», яка охоплювала період від «Слова о полку Ігоревім» до сучасності. Наступного року завдяки їхнім зусиллям було видано «Кобзар» Т. Шевченка англійською мовою.

У Торонто (Канада) у 1956 р. виникла Українська спілка образотворчого мистецтва. За її сприяння через два роки в тому ж місті було відкрито українську мистецьку галерею «Ми і світ», де експонувалося понад 200 картин митців-українців Європи та Канади.

Ім'я українського живописця з Канади **Василя Курилика** відоме на весь світ. Він є автором понад 7 тис. картин. У серії «Український піонер» він відтворив історію українських канадців. Будівлю канадського парламенту прикрашають виконані ним чотири панно, які символізують творчу працю українських поселенців, їхній внесок у суспільне й культурне життя Канади.

Світове визнання здобув український скульптор із Канади **Леонід Молодожанин** (його псевдонім **Лео Мол**). У 1961 р. було встановлено створений ним пам'ятник Т. Шевченку в місті Вінніпег (Канада), а через три роки — у Вашингтоні (США). Раніше, до виїзду в еміграцію в 1941 р., він допомагав скульптору М. Манізеру в роботі над пам'ятником Т. Шевченку в Києві.

У науковому доробку української діаспори чільне місце посідала «Енциклопедія українознавства». Із 1954 р. у ній оглядові статті змінилися словниковими. З'явилася її англомовна версія. Це зробило історію українського народу доступною широкому загалу й науковцям країн Заходу. Серед істориків української діаспори чільне місце посідала **Наталія Полонська-Василенко**, яка в 1955 р. видала «Історію Української академії наук». Історик **Олександр Оглоблин** переїхав до США, де в 1954 р. до річниці Переяславської угоди 1654 р. видав низку праць, присвячених аналізу цієї події. У 1959 р. було надруковано його збірку портретів видатних українців минулого («Люди старої

України»). Через рік він видав у США, на думку деяких сучасних українських істориків, найкращу й до сьогодні працю про гетьмана І. Мазепу — «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

7 Держава і церква. Антирелігійна кампанія. Через лібералізацію суспільно-політичного життя республіки в умовах «відлиги» склалася нова ситуація в церковному житті. З осені 1955 р. до західних областей почали повертатися репресовані греко-католицькі священники. Серед віруючих існувало бажання відновити греко-католицьку церкву. Однак Рада у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР у цьому категорично відмовила. У 1957 р. греко-католицьких єпископів О. Хіру та М. Муранію, що повернулися із заслання в Закарпаття, знову заарештували і вислали за межі України.

Особливо пильно органи КДБ стежили за тими, хто підтримував контакти з греко-католицьким митрополитом Й. Сліпим, що перебував на поселенні в Красноярському краї. На їхню думку, він керував процесом таємного відновлення греко-католицької церкви. Саме тому влада забороняла Й. Сліпому повертатися в Україну, незважаючи на те, що він уже давно відбув термін покарання.

Лише в 1963 р. за клопотанням Папи Римського Іоанна XXIII Й. Сліпого звільнили з ув'язнення. Його першим запитанням під час отримання документа про звільнення було: «А чи стала вільною церква?». Й. Сліпий був змушений виїхати за кордон і до самої смерті в 1984 р. жив у Ватикані. Радянське керівництво категорично забороняло йому повертатися до України, хоча від громадянства СРСР і радянського паспорту він не відмовлявся.

У листопаді 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов заявив про зміну партійної політики щодо релігії та церкви через те, що вони «заважали побудові комунізму». У партійній пресі розгорнулася кампанія проти релігії та церкви під гаслом «Змінити боротьбу проти ворожої ідеології». Церковні громади звинувачувалися в порушенні радянської законності й підриві економіки (ішлося про утримання віруючих від робіт у дні великих релігійних свят). У межах запроваджених владою республіки «обмежувальних заходів» розгорнулася примусова ліквідація монастирів, церков, костьолів, синагог, молитовних будинків. Усього протягом 1957—1964 рр. майже половина церковних громад в УРСР залишилася без своїх храмів, припинили діяльність дві третини монастирів.

Водночас М. Хрущов заявив, що будь-які витрати на реставраційні роботи в церквах є марним використанням народних коштів. У січні 1961 р. на виконання цієї заяви керівництво республіки провело «уточнення списку пам'ятників архітектури». За результатами

перепису в 1961—1963 рр. з обліку зняли 740 пам'ятників архітектури, більшість із яких були культового походження.

Атеїзм — заперечення віри в існування Бога.

Антирелігійна кампанія, примусове насадження **атеїзму**, про успіхи яких у республіці керівництво повідомляло М. Хрущова, мали характер чергової «боротьби», яку народ не підтримував. За офіційними даними, більшість населення, як і раніше, дотримувалася релігійної обрядовості. Так, на Полтавщині хрестили понад 80 % новонароджених і ховали за обрядом близько 65 % померлих. У західних областях фактично всі хрестили новонароджених, вінчалися й ховали померлих зі священником.

Висновки. Освітня реформа, здійснена М. Хрущовим, мала на шкільництво як позитивний, так і негативний вплив, що проявилось в посиленні зросійщення системи освіти в Україні. Однак основна частина дітей республіки продовжувала навчатися в українських школах.

► Доба «відлиги» була сприятливим часом для розвитку української науки, яка в багатьох галузях вийшла на світовий рівень.

► Послаблення ідеологічного тиску сприяло розвитку української літератури й мистецтва. Прикметною рисою діяльності більшості українських митців стало їхнє негативне ставлення до зросійщення та прагнення домогтися підвищення статусу рідної мови в суспільстві.

► Лібералізація суспільно-політичного життя в період «відлиги» поєднувалася із запеклими переслідуваннями релігії та церкви. Проте антирелігійна політика влади в республіці, незважаючи на закриття храмів і переслідування духовенства, не мала підтримки серед населення.

Запитання і завдання

1. Який термін загальної обов'язкової освіти було запроваджено шкільною реформою, розпочатою в 1958 р.? 2. Що таке зросійщення? 3. Хто очолив Академію наук УРСР у 1962 р.? 4. Коли було запроваджено Шевченківську премію? 5. Назвіть імена представників «шістдесятництва» в українському мистецтві. 6. Коли М. Хрущов заявив про зміну партійної політики щодо релігії й церкви?
7. Якими були тенденції розвитку освіти в цей період? 8. У чому полягало зросійщення системи освіти в республіці за доби «відлиги»? 9. Висловіть свою думку щодо причин зростання темпів зросійщення населення УРСР. 10. Наведіть факти, які свідчать про стрімкий злет тогочасної української науки. 11. Визначте здобутки української літератури цієї доби. 12. Назвіть досягнення тогочасного українського мистецтва. 13. Як відбувався розвиток спорту в республіці в цей період? 14. Назвіть головні культурні здобутки тогочасної української діаспори. 15. Чому радянське керівництво перешкоджало поверненню Й. Сліпого до України?

- ✦ **16.** Складіть таблицю «Розвиток культури і духовного життя України в період “відлиги”».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

17. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Патріотичні та громадянські мотиви, морально-етичні проблеми у громадянській ліриці В. Симоненка», використовуючи матеріал з української літератури та історії України.

- ✦ **18.** Підготуйте повідомлення про одного з представників культури України цього періоду (на вибір): М. Янгель, Б. Патон, С. Корольов, В. Глушков, Лесь Танюк, Ліна Костенко, І. Світличний, В. Симоненко, А. Горська або інші. **19.** У 1956 р. український письменник В. Шумило в журналі «Смена» писав: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворина, що видавав чорносотенну газету “Новое время”, і Шульгіна — видавця такої ж реакційної газети “Киевлянин”. Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. У тому суть і рівноправність націй. Зі зникнення мови зникає, гине і нація». Якої думки щодо української мови дотримувався автор? Як оцінити її, ураховуючи обмеженість можливостей автора для критики в умовах радянської дійсності?»

Практичне заняття.

Входження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність (дослідження документів)

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 285.

Узагальнення знань за розділом 2. Україна в умовах десталінізації

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 2. Україна в умовах десталінізації

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

§ 11. Наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті республіки

- 1. Що таке десталінізація? 2. Якими, на вашу думку, були характерні риси суспільно-політичного життя УРСР у 1953—1964 рр.? 3. Поясніть, як ви розумієте вислів «кризові явища в суспільно-політичному житті». 4. Наведіть декілька прикладів кризових явищ у суспільно-політичному житті.

1 **Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва.** У 1964—1982 рр. вище партійне й державне керівництво СРСР очолював Л. Брежнев. Ця доба увійшла в історію країни як період «застою».

У цей час Україна, як й інші радянські республіки, продовжувала розвиватися. Реалізовувалися п'ятирічні плани розвитку господарства, будувалися нові промислові об'єкти, житло тощо, але поряд із цим посилювалося відставання від провідних країн світу, де НТР докорінно змінювала життя суспільства. Швидко накопичувалися проблеми, які нове радянське керівництво не вирішувало. До того ж воно було сформоване з найбільш послідовних противників десталінізації, які взагалі заперечували навіть можливість будь-яких нових заходів із лібералізації суспільно-політичного життя. Однак в уряді усвідомлювали, що проголошений курс на «будівництво комунізму» — утопія, і суспільство його серйозно не сприймає. Унаслідок цього компартійні ідеологи в 1967 р. запровадили в обіг термін «розвинений соціалізм» — не визначений у часі період переходу до комунізму, протягом якого радянський лад ставатиме більш досконалим. Республіканський партійний актив наполегливо намагався укорінити ці уявлення у свідомості народу. Проте навіть серед лояльних до режиму громадян вони не знаходили відчутної підтримки й розуміння.

У 1977 р. Верховна Рада СРСР прийняла нову Конституцію, а в 1978 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР затвердила відповідний до союзного новий Основний Закон республіки. У ньому вперше в радянській конституційній практиці запроваджувалася норма, що закріплювала північну роль Комуністичної партії в політичній системі країни. Стаття 6, де ця норма була викладена, стала об'єктом критики опозиційних радянському

«Застій» — назва одного з останніх періодів існування радянської економічної і політичної системи. Офіційна назва цього періоду в радянській пропаганді — «розвинений соціалізм».

«Розвинений соціалізм» — ідеологема, запроваджена в життя з метою прикрити провал програмової цілі КПРС — «побудови матеріально-технічної бази комунізму». Термін використовували для не визначеного в часі періоду переходу до комунізму.

режиму сил у республіці та за її межами. Вони звертали увагу, що ця норма фактично легалізує в країні комуністичну диктатуру.

Із Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р.

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає плано-мірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

- ? 1. Як у Конституції визначено роль Комуністичної партії в політичній системі? 2. Чи могла така норма існувати в конституціях тогочасних західноєвропейських демократичних держав? Поясніть свою думку. 3. Чому, на вашу думку, у Конституції республіки закріплювалася керівна роль КПРС, а не КПУ?

2 **Вплив діяльності П. Шелеста на суспільно-політичне життя УРСР.** Із липня 1963 р. республіканську партійну організацію очолював **Петро Шелест**. Своїй кар'єрі й посаді він завдячував М. Хрущову.

У своїй діяльності П. Шелест поєднував вірність компартійній ідеології й радянській тоталітарній моделі розвитку з поміркованим українофільством. Так, йому належить ініціатива активного придушення будь-яких проявів дисидентського руху й рішучої боротьби з поширенням антирадянських настроїв в Україні.

Саме П. Шелест санкціонував дві великі хвилі арештів українських дисидентів у 1965 р. (заарештовано 24 особи) та 1972 р. (заарештовано 73 особи). У період між ними органи державної безпеки заарештували 148 громадян республіки за антирадянську діяльність. Серед затриманих були І. Світличний, В. Чорновіл, брати М. і Б. Горині, В. Стус та інші. Для того щоб перешкодити поширенню інформації про становище затриманих дисидентів, П. Шелест особисто наполягав на встановленні для ув'язнених у радянських виправно-трудових таборах українських дисидентів заборони на побачення з родичами.

До питання повернення до Криму репресованих владою кримських татар П. Шелест ставився негативно. Він відправив до Москви спеціального листа, де виклав свою аргументи щодо недоцільності цього. У 1968 р., коли в Чехословаччині спалахнули протести проти сталінської моделі соціалізму, саме він став палким прихильником введення туди військ країн — учасників Варшавського договору для придушення «Празької весни».

У відносинах із підлеглими П. Шелест був доволі грубим, як стверджували ті, хто з ним працював, авторитарним і віддавав перевагу методам «твердої руки».

Прийшовши до влади на хвилі українізації партійно-державного апарату республіки, П. Шелест досить суперечливо поєднував вірність комуністичним ідеалам із прихильним ставленням до української мови, історії та жорсткою боротьбою з українським дисидентством.

Саме йому належало авторство химерного «винаходу» комуністичної ідеології про «змикання українського “буржуазного націоналізму” й сіонізму» та необхідність протидії цьому «небезпечному союзу».

Період перебування на посаді першого секретаря партійної організації республіки П. Шелеста (1963—1972 рр.) став, на думку багатьох вітчизняних істориків, добою найвищого прояву автономістських тенденцій в українському радянському керівництві республіки. Він намагався відстоювати перед союзним керівництвом економічні інтереси України, виступав за надання УРСР ширших прав у внутрішній та зовнішній політиці. П. Шелест також не погоджувався з тогочасною політикою поступового зросійщення України. Так, у 1966 р. у промові на З'їзді письменників України він рішуче виступив на захист рідної мови, заявивши: «Слід дбайливо, із повагою ставитися до нашої рідної чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, який кожний з нас і насамперед ви, письменники, повинні берегти і розвивати». Завдяки підтримці П. Шелеста в Україні з'явилися нові україномовні газети, збільшилася кількість програм українською мовою на республіканському телебаченні. Українською мовою почала виходити наукова література, що сприяло розвитку спеціальної україномовної термінології.

П. Шелест захищав від звинувачень у націоналізмі письменників Олесь Гончара та І. Дзюбу. У 1970 р. він сам видав книгу **«Україно наша Радянська»**. Багатьох здивувало, як прихильно перший секретар ЦК КПУ писав про забуті за радянських часів сторінки української історії. Пригадуючи своє козацьке походження, він зазначав: «Запорозькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звитяги вражали весь тодішній світ. У запеклих боях із польськими й татаро-турецькими загарбниками запорозькі козаки вкрили себе невмирущою славою».

П. Шелест став ініціатором заходів, що передбачали надання переваг під час вступу до вищих навчальних закладів тим, хто краще володів українською мовою, викладання нею у вищих навчальних закладах суспільних дисциплін, видання підручників і наукових журналів. Однак реалізувати ці нововведення в республіці П. Шелесту перешкодило союзне керівництво. Він також намагався перевести діловодство в УРСР на українську мову й здійснити українізацію управлінського апарату. Так, у період перебування П. Шелеста на чолі партійного керівництва

республіки три чверті посад у партійно-державному апараті посіли українці, а з 33 вищих посадовців ЦК КПУ 30 осіб були українцями.

Союзне керівництво й особисто Л. Брежнев тривалий час не реагували на українофільство П. Шелеста. Однак зміцнивши свої позиції, Л. Брежнев ініціював зміну голови республіканської партійної організації в Україні на В. Щербицького, із яким мав дружні стосунки.

У березні 1972 р. у Москві П. Шелест та очолюване ним керівництво республіканської партійної організації зазнало критики за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». Наприкінці травня цього року його звільнили з посади. У квітні 1973 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася розгромна рецензія на книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська», де автора відкрито звинуватили в націоналізмі. Після цього колишньому першому секретарю приписали ідеалізацію українського козацтва й Запорозької Січі, недооцінювання ролі й значення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, недостатню увагу до братерської дружби українського й російського народів. П. Шелеста відправили на пенсію за станом здоров'я. При цьому йому було заборонено оселитися в Україні, і він під постійним наглядом жив у Підмосков'ї. Книгу «Україно наша Радянська», якою раніше райкоми партії нагороджували кращих пропагандистів, вилучили з продажу й масових бібліотек.

3 **Вплив діяльності В. Щербицького на суспільно-політичне життя республіки.** Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький розпочав свою діяльність у республіці з показової ідеологічної «чистки» партійно-державного апарату від прибічників П. Шелеста та його українофільського курсу. Її провідником став новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології, науки та культури **Валентин Маланчук**. Достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі, на його думку, був інтерес до історії України та української мови. У республіці в цей час змінили багатьох керівників ідеологічних та наукових установ. Так, втратив свої посади директора Інституту археології Академії наук УРСР та керівника «Українського історичного журналу» відомий український історик Ф. Шевченко.

Новим завданням українських суспільствознавців, на думку В. Маланчука, стало «не культивування національної свідомості й національного характеру», а «наукова розробка таких соціально-психологічних категорій, як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей».

Поширення уявлень про необхідність протидії націоналізму призвело до того, що в 1970-х рр. на вулицях столиці України почали з підозрою дивитися на людину, яка розмовляла українською мовою. У Львові на

площі Ринок зі статуї античного бога Нептуна відламали тризуб, мотивуючи це можливістю виникнення небажаних асоціацій. Сам В. Щербицький, вільно розмовляючи українською мовою, показово вживав на офіційному рівні тільки російську мову. Його приклад наслідувало чиновництво республіки. В. Маланчук зберігав контроль над ідеологічною сферою близько семи років, поки В. Щербицький не вирішив позбутися його, заявивши, що в останнього відсутні «ділові відносини з діячами науки і культури». Наслідком цього стало виникнення оманливих уявлень про обмежену лібералізацію культурного життя республіки.

Системна криза — криза базових цінностей, на яких побудована певна модель розвитку.

З ім'ям В. Щербицького в історії України цього періоду пов'язане посилення зросійщення під приводом реалізації тогочасної комуністичної ідеї про «злиття націй» і жорстке переслідування українського дисидентства, що фактично спричинило його розгром. Саме з його ініціативи діяльність партійно-державного апарату республіки здійснювалася виключно російською мовою.

В. Щербицький, очолюючи партійну організацію республіки протягом 1972—1989 рр., приділяв чимало уваги питанням розвитку економіки України, за що його шанобливо називали «господар». Він намагався сприяти ефективному розвитку національної промисловості, сільсько-го господарства і науки. Однак при цьому він однозначно підтримував лінію союзного центру, що Україна повинна мати статус «другої серед рівних». Така лояльність керівника партійної організації республіки оцінювалася належно, що й дало змогу В. Щербицькому обіймати цю посаду найдовше.

Намагання союзного і республіканського партійно-радянського керівництва зберегти владу, вдосконаливши ідеологічні основи радянської моделі розвитку і відповідно до цього свою діяльність, свідчили, що СРСР поступово заглиблюється в **системну кризу**. Вона відображала історичну безперспективність усієї радянської моделі розвитку.

! **Висновки.** Після приходу до влади у вищому партійному керівництві Л. Брежнєва в суспільно-політичному житті країни посилилися консервативні тенденції. Ідеологічний наступ консерваторів проявився в теорії «розвиненого соціалізму» і закріпленні в Конституції керівної ролі КПРС у суспільстві.

- ▶ Період, коли партійну організацію республіки очолював П. Шелест, став добою поміркованого українофільства.
- ▶ В. Щербицький увійшов в українську історію як борець з українським дисидентством, ревний прибічник зросійщення України.

Запитання і завдання

1. Що таке «застій» як період у розвитку СРСР? 2. Коли було вперше запроваджено термін «розвинений соціалізм»? 3. Назвіть період, коли П. Шелест очолював партійну організацію республіки. 4. Яку назву мала книга П. Шелеста, видана в 1970 р.? 5. Хто був секретарем ЦК КПУ з питань ідеології, науки і культури на початку діяльності на посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького? 6. Скільки років В. Щербицький очолював партійну організацію республіки?
7. Визначте особливості ідеологічних орієнтирів партійно-радянського керівництва республіки в цей період. 8. Проаналізуйте суспільно-політичний розвиток УРСР за часів перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. 9. Які риси були притаманні суспільно-політичному життю України після призначення на цю посаду В. Щербицького? Укажіть суперечності в його політичній діяльності.
10. Розпочніть складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)».

Сфера розвитку	Прояви кризових явищ
Політичне життя	
Економічна ситуація	
Соціальна сфера	
Опозиційний рух	

11. Обговоріть у малих групах причинно-наслідкові зв'язки політико-ідеологічної кризи радянського ладу в УРСР. Обґрунтуйте свою відповідь фактами.
12. Сучасний канадський письменник українського походження Орест Субтельний писав: «Не підлягає сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє в світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи... і кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва під керівництвом КПУ...». Наведіть факти, які підтверджують наведену характеристику. 13. Підготуйте до уроку узагальнення за розділом навчальний проект за темами (на вибір): 1) 49 сміливців проти режиму (дослідження діяльності Української Гельсінської групи). 2) Етапи боротьби за незалежність: від зброї до слова (продовження кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у ХХ ст.?»). 3) Людина в СРСР: декларації та реальність.

§ 12. Економічна ситуація в УРСР

1. Які зміни в розвитку промисловості України відбувалися в 1953—1964 рр.? 2. Назвіть нові промислові підприємства, що були збудовані в республіці в цей період. 3. Як розвивалося сільське господарство тогочасної України? 4. Спираючись на курс екології, згадайте, що ви знаєте про місце природи в житті суспільства та особливості основних етапів взаємодії суспільства і природи.

1 **Перші рішення нових керівників країни з економічних питань.** Керівництво, що прийшло до влади в країні після відставки М. Хрущова, майже одразу почало відмовлятися від деяких його нововведень. На початку листопада 1964 р. Президія Верховної Ради УРСР визнала такими, що втратили чинність, укази, які обмежували розвиток особистих підсобних господарств. Було скасовано низку документів, ухвалених у 1959—1963 рр., а саме: заборона утримувати худобу в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах; норми утримання худоби в особистій власності громадян-неколгоспників; підвищене оподаткування власників худоби, які «не займалися суспільно корисною працею»; підвищені податки із громадян, що утримували худобу «з метою особистого збагачення». Земельні органи республіки повернули населенню більшу частину землі, відібраної в роки хрущовських перетворень.

У 1968 р. в Україні присадибні ділянки мали 5,2 млн сімей колгоспників, 1,8 млн сімей робітників і службовців, що жили в сільській місцевості, та 2 млн сімей робітників і службовців у містах і селищах міського типу. Незважаючи на відсутність техніки, населення вирощувало на цих ділянках (загалом вони становили 7,7 % від усіх орних площ) чверть загального обсягу споживаних у республіці овочів, фруктів, понад половину картоплі. Ці дані свідчать про низьку ефективність колгоспного ладу.

Скасовані вищим партійно-радянським керівництвом заборони щодо присадибних господарств засвідчували розуміння того, що вони знімають гостроту проблеми забезпечення продукцією тваринництва міських жителів, а селянам дають можливість мати підробіток. Однак цей прагматизм був непослідовним. Майже одночасно з наведеними заходами з'явився указ, згідно з яким громадянам, що не були колгоспниками, забороняли мати на одну сім'ю більше однієї корови, однієї свині та 20 бджолиних вуликів. Це засвідчувало незмінний характер заідеологізованості рішень керівників, які вважали пріоритетною державну власність і вбачали небезпеку в «особистому збагаченні» селян, що нібито могло загальмувати соціалізм.

2 **Економічна реформа в промисловості.** У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому визначили заходи з реформування економіки. За його рішеннями ліквідували раднаргоспи й повернулися до галузевої системи управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства. У результаті цього в Україні відновили діяльність 22 союзно-республіканські й сім республіканських міністерств. Переважна частка промислового потенціалу республіки знову

повернулася в підпорядкування центральних відомств. Завдяки цьому залежність республіки від центру посилилася й зміцніла система командно-адміністративного управління економікою, притаманна радянській моделі.

З'явилися також нові принципи реформування методів планування й економічного стимулювання, які мали сприяти формуванню госпрозрахункових відносин на підприємствах і створенню ефективної системи стимулювання.

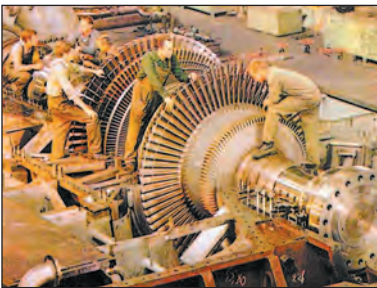
На початку **жовтня 1965 р.** оприлюднили дві урядові постанови, розроблені на основі рекомендацій групи економістів, очолюваної харківським професором **Овсієм Ліbermanом**, про державне виробниче підприємство та поліпшення планування й стимулювання виробництва. За цими рекомендаціями обсяг прав підприємств у веденні господарської діяльності істотно збільшувався, а кількість обов'язкових показників зменшувалася. Основним плановим показником замість валової продукції ставав обсяг реалізованої продукції. Продукція не зараховувалася як вироблена, якщо її не вдалося реалізувати. Через це підприємства мусили скорочувати обсяг випуску продукції, що не мала попиту.

Частина доходу підприємств залишалася в їхньому розпорядженні. Із нього формувалися три фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення і соціально-культурних заходів, житлового будівництва. Обсяг фондів регламентувався, щоб перешкодити, з одного боку, спробам міністерств вилучати більше доходів, ніж треба, а з іншого — намаганням директорів підприємств будь-якими шляхами досягати збільшення прибутків.

Запровадження економічної реформи відбувалося поступово. У 1966 р. на нові методи господарювання перейшли перші 100 підприємств республіки. У 1970 р. реформа охопила 8,2 тис. українських підприємств, що становило понад 80 % від загальної кількості.

Економічна реформа 1965 р. загалом позитивно вплинула на розвиток промисловості як республіки, так і СРСР загалом. Восьма п'ятирічка (1966—1970 рр.) стала найуспішнішою з усіх радянських п'ятирічок. Обсяг промислового виробництва в Україні збільшився на 50 %. При цьому дві третини приросту промислової продукції було отримано за рахунок зростання продуктивності праці. Національний прибуток збільшився на 38 %.

Однак економіка залишалася командно-адміністративною, і керувало нею чиновництво. Розширення прав підприємств не су-

Харківський турбінний завод.
1970-ті рр.

проводжувалося звуженням прав міністерств і комітетів — Держплану, Держпостачу, Держкомцін тощо. Запроваджений на підприємствах госпрозрахунок, тобто встановлення відповідності між витратами на виробництво та отриманими економічними результатами, став лише бюрократичним заміником ринкової економіки.

Завдяки зусиллям Голови Ради Міністрів СРСР **Олексія Косигіна** економічну реформу (її також називали «**косигінською реформою**») поширили на всю промисловість. Однак Л. Брежнев ставився до неї з відвертою байдужістю. Керівники багатьох міністерств і комітетів, не бажаючи втратити свій вплив на підприємства, користувалися цим і фактично саботували реформу. В умовах радянської планової економіки, коли показники на наступний господарський рік встановлювалися від досягнутих в економіці за поточний рік, склалася парадоксальна ситуація. Міністерства, ігноруючи положення про державне виробниче підприємство, поступово повернулися до директивного планування. Унаслідок цього чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього наступного року, оскільки міністерства визначали більш жорсткі нормативи створення фондів стимулювання. У діяльність підприємств активно втручалися також партійні органи всіх рівнів. При цьому жодної господарської відповідальності за свої рішення вони не несли.

Наприкінці 1960-х рр. партійно-радянське керівництво, що прагнуло працювати по-старому, наказуючи, вимагаючи і диктуючи стримане ставлення до економічної реформи, перейшло до її рішучого заперечення. Поштовхом до цього стали події 1968 р. у Чехословаччині, де намагалися перейти від радянської моделі розвитку до «соціалізму з людським обличчям». Налякана цими подіями компартійна бюрократія почала відновлювати в економічній сфері централізоване директивне планування й адміністративно-командні методи управління.

3 **Наростання кризових явищ у промисловості.** Наприкінці 1960-х рр. економічна реформа фактично припинилася, натрапивши на опір командно-адміністративної системи управління господарством. У 1970 — на початку 1980-х рр. розвиток промисловості України відбувався переважно екстенсивним шляхом за рахунок залучення додаткової кількості сировини й робочої сили, створення нових потужностей за старими зразками. Інтенсивному шляху розвитку перешкоджало несприйняття радянською промисловістю науково-технічного прогресу. Новітню техніку часто доводилося впроваджувати примусово. Через відсутність конкуренції виробництво оновлювалося мало. Оскільки можливості залучення додаткової робочої сили і сировини до виробничого процесу поступово вичерпувалися, темпи розвитку промисловості знижувалися.

Починаючи з 1970-х рр. у СРСР пріоритетний розвиток поступово надавали східним регіонам країни. Це обумовило зменшення обсягів загальносоюзних капіталовкладень у промисловість України і відповідне зниження темпів її промислового зростання. Виняток становила електроенергетика, зокрема атомна, де будувалися нові потужності, зорієнтовані на задоволення потреб країн «соціалістичного табору». При цьому атомні електростанції зводили без належного наукового обґрунтування в густонаселених регіонах. Так, у межиріччі Дніпра, Десни та Прип'яті поряд із Києвом спорудили Чорнобильську атомну електростанцію. Загалом у республіці було збудовано 40 % усіх атомних енергоблоків країни. Протягом 1970—1985 рр. обсяги виробництва електроенергії в Україні збільшилися зі 137,6 до 272,0 млрд кВт·год.

Видобуток залізної руди в Україні протягом 1970—1985 рр. зріс зі 111 до 120 млн т, прокат чорних металів — із 32,7 до 37,7 млн т. Поступово зменшувався видобуток вугілля на Донбасі та зростала його собівартість. Якщо в період дев'ятої п'ятирічки тут щороку видобували до 200 млн т вугілля, то в одинадцятій — менш ніж 180 млн т. На продуктивності підприємств позначалося й те, що легкі для видобутку шари вичерпалися, а технічна оснащеність шахт залишалася недостатньою. У цих умовах праця шахтарів ставала більш небезпечною.

Динаміка приросту основних показників економічного розвитку УРСР у період восьмої—одинадцятій п'ятирічок (у %)

Показник	П'ятирічка			
	восьма (1966— 1970 рр.)	дев'ята (1971— 1975 рр.)	десята (1976— 1980 рр.)	одинадця- та (1981— 1985 рр.)
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капіталовкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

Проаналізуйте в парах наведені дані. Який висновок ви можете зробити про процеси, що відбувалися в економіці України в цей період?

На ефективність виробництва негативно впливала застарілість основних промислово-виробничих фондів. Середній термін експлуатації

обладнання в провідних галузях промисловості збільшувався й досяг 28 років. Так, на 1985 р. 43,5 % основних виробничих фондів на промислових підприємствах Львівщини вимагали заміни.

Помітно зросла матеріаломісткість виробництва. Періодичні кампанії та окремі заходи не могли зупинити поглинання ресурсів промисловістю республіки, зорієнтованою на екстенсивний розвиток. При цьому норми витрат часто завищувалися (на деяких підприємствах завищення досягало 40 % проти фактичних потреб).

Із року в рік знижувалася якість продукції. За офіційними даними, в електротехнічній, автомобільній галузях та на підприємствах, що випускали обладнання для харчової і легкої промисловості, продукція низької якості становила 15—20 %.

Загалом показники розвитку промисловості України за 1966—1985 рр., як і економічного розвитку СРСР, постійно погіршувалися. Вона наближалася до кризового стану.

Промисловість України, як і вся її економіка загалом, продовжувала працювати сама на себе, а не на людину. Зростання національного доходу неістотно впливало на рівень життя населення республіки, оскільки перш за все відбувалося нарощення засобів виробництва. Частка промисловості групи «А» в загальному обсязі валової продукції промисловості України в 1970—1985 рр. становила 71—72 %, а групи «Б» — 28—29 %. При цьому в провідних країнах світу частка галузей, що виробляли товари народного споживання, у загальному обсязі валової продукції сягала 50—60 %.

За доби «застою» в промисловості України також були здобутки й досягнення. У республіці розпочалося виробництво нових літаків, морських суден, тепловозів, тракторів, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, які загалом відповідали тогочасним зарубіжним аналогам.

У машинобудуванні республіки в цей період запроваджувалися автоматичні й потокові лінії. Так, станом на 1975 р. на 100 підприємствах і в 6 тис. цехів та дільниць стали до ладу механізовані потокові та автоматизовані лінії виробництва. На Харківському турбінному заводі було розпочато виробництво турбін потужністю 500 тис. кВт. На Дніпропетровському металургійному заводі запрацював створений українськими конструкторами прокатний стан для виробництва вагонних осей, що був у 4 рази продуктивніший та у 2 рази легший за зарубіжні аналоги.

Помітних успіхів було досягнуто в нафто- та газовидобутку. У 1975 р. в республіці розпочалася промислова експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Почали діяти нові потужні тепло- та гідроелектростанції — Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Зміївська, Бурштинська тощо. У 1980 р. дали струм два останні агрегати Дніпрогесу-2 у Запоріжжі.

В Україні в цей час утворилася нова галузь промисловості — мікробіологічна.

4 Сільське господарство. Притаманний радянській моделі розвитку колгоспно-радгоспний лад у сільському господарстві негативно вплинув на його розвиток. Численні складні проблеми, що виникали в сільськогосподарській галузі за доби «застою», унаочнювали один із проявів системного характеру кризи.

Загалом сільське господарство задовольняло потреби республіки й за багатьма показниками давало вагому частку в загальносоюзному виробництві продовольчої продукції. В Україні в цей період вироблялося 60 % союзного обсягу цукру, 44 % соняшнику, 36 % плодів і ягід, 30 % овочів, 23 % м'яса, 24 % птиці, 26 % тваринного масла, 20 % сиру тощо. Однак сільське господарство залишалося найбільш слабкою і занедбаною ланкою економічного життя республіки. При цьому на його розвиток виділяли значні кошти. У дев'ятій п'ятирічці вони становили 24,6, десятій — 29,2, одинадцятій — 31,1 млрд руб. Споживання електроенергії в галузі в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою збільшилося в 3,6 разу, мінеральних добрив — у 2,6 разу. Постійно зростала кількість сільськогосподарської техніки в колгоспах і радгоспах. Загалом у цей період вона збільшилася в 1,5 разу.

Збільшення обсягів капіталовкладень, технічне переоснащення й нарощування основних фондів не змінювали на краще становище на селі. Темпи приросту продукції сільського господарства постійно знижувалися. Ні дотації колгоспам і радгоспам, ні списування їхніх боргів, ні пільгові ціни на споживання електроенергії не могли змінити ситуацію. Віддача кожного рубля, використаного в сільському господарстві України, в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою зменшилася майже на 60 %. Колгоспи і радгоспи, незважаючи на те, що держава витратила на них усе більше коштів, не могли бути прибутковими. Це свідчило про неефективність позбавленої реального господаря системи колгоспного виробництва, яку комуністичні ідеологи визнавати не бажали.

Стрімке наростання негативних тенденцій примусило КПРС у травні 1982 р. схвалити **Продовольчу програму СРСР 1982—1990 рр.** Вона була представлена суспільству як така, що забезпечить суттєве зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Проте фактично Продовольча програма залишилася невиконаною. Так, якщо на одинадцяті п'ятирічці планувалося кожного року збирати в республіці 51—52 млн т зерна і 57 млн т цукрового буряку, то за фактом щороку збирали 39,3 млн т зерна і 53,9 млн т цукрового буряку. Не було виконано також заплановані завдання за іншими показниками.

Визначальними напрямками розвитку сільського господарства України оголосили його електрифікацію, хімізацію, меліорацію та механізацію. Ці заходи також не могли покращити ситуацію, а навпаки, часто

погіршували її. Найродючіша у світі смуга придніпровських чорноземів була перетворена на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я. Не маючи можливості досягти зростання продуктивності колгоспно-радгоспних господарств, влада орієнтувалася на екстенсивний шлях розвитку сільського господарства. У республіці в період «застою» постійно зростали посівні площі.

Ступінь розораності сільськогосподарських угідь досяг в Україні 80 % проти 25 % у США. Це спричиняло активізацію ерозійних процесів, від яких у республіці щороку втрачали 0,5 млрд га родючих ґрунтів. Відомі на весь світ українські чорноземи опинилися в цей час у жахливому стані. Було очевидним, що жодна програма не здатна вивести з кризового стану сільське господарство України без змін у формах господарювання й ліквідації колгоспно-радгоспної системи.

Висновки. У період «застою» в економіці України поступово наростали кризові явища. Адміністративно-командна модель економіки все більше виявляла нездатність забезпечувати матеріальні потреби населення республіки навіть у тих обмежених розмірах, які встановлювала влада.

▶ Старі методи й принципи господарювання не могли забезпечити поступальний розвиток суспільства. Ставало зрозумілим, що без запровадження нових форм економічної діяльності, розвитку конкуренції та вільної ініціативи досягти змін на краще неможливо. До того ж загострювалася проблема відносин із союзним центром, що відверто ігнорував інтереси республік, перешкоджаючи їхньому розвитку.

Запитання і завдання

1. Які заборони щодо присадибних ділянок в УРСР були скасовані в 1959—1963 рр.?
2. Коли розпочалася економічна реформа в промисловості?
3. Яка п'ятирічка стала найуспішнішою серед усіх радянських п'ятирічок?
4. Яку частку від усіх атомних енергоблоків країни було збудовано в Україні?
5. Коли було прийнято Продовольчу програму?
6. Скільки зерна було зібрано в Україні щороку впродовж 1981—1985 рр.?
7. Проаналізуйте перші рішення нового керівництва країни з економічних питань.
8. Охарактеризуйте здійснення економічної реформи в промисловості.
9. Визначте факти, які свідчать про наростання кризових явищ у промисловості.
10. Як відбувався розвиток сільського господарства республіки в цей період?
11. Продовжте складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 88).
12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «У чому полягає взаємозалежність суспільно-політичного та економічного життя УРСР у період загострення кризи радянської системи?».

- ★ 13. Які заходи були необхідні для подолання кризових явищ в економіці УРСР? Обґрунтуйте свою позицію.

§ 13. Зміни у складі та соціальній структурі населення

- ▶▶ 1. Які демографічні зміни відбувалися в УРСР у післявоєнний період? 2. Визначте характерні риси соціальної структури українського суспільства в попередні часи. 3. Укажіть зміни в житті й побуті населення УРСР, що відбувалися в період післявоєнної відбудови. 4. Назвіть нові явища в соціальній сфері життя населення республіки періоду «відлиги». 5. За курсом географії пригадайте значення понять «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «міграція» та «мегаполіс».

1 **Демографічні проблеми.** Упродовж 30 років — від перепису 1959 р. до перепису 1989 р. — кількість населення України збільшилася із 42,3 млн до 51,7 млн осіб. За цим показником у період «застою» республіка посіла шосте місце в Європі після РРФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак при цьому приріст населення в УРСР із року в рік суттєво зменшувався через переважання смертності над народжуваністю. Із 1980-х рр. природний приріст уже не забезпечував просте відтворення населення республіки. Унаслідок цього вперше реальною стала загроза **депопуляції**.

Темпи природного приросту населення в Україні в період «застою» порівняно з попередніми роками знизилися в 4 рази. За смертністю населення в цей час вона посіла третє місце серед радянських республік.

Процеси скорочення кількості населення дещо пом'якшували міграційні процеси. Україна стала однією з небагатьох республік СРСР, де кількість осіб, що переїздили сюди на постійне проживання, перевищувала кількість тих, хто з неї виїздив назавжди.

Одним із наслідків цього процесу стало зменшення кількості українців у складі населення республіки. Так, із 1959 до 1989 р. частка українців зменшилася із 76,8 до 72,7 %, а частка росіян зросла із 16,7 до 22,1 %. Одночасно із цим постійно зменшувалася кількість єврейського населення, для якого влада СРСР під тиском країн Заходу дозволила еміграцію під приводом «воз'єднання сімей».

Негативним явищем для населення тогочасної України стало скорочення в його складі частки сільських жителів. Небезпека цього процесу полягала перш за все в тому, що село завжди було головним осередком збереження українських

Депопуляція — вимирання населення певного регіону або країни, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

традицій і джерелом відтворення людських ресурсів. Склад сільських родин у 1979 р. зрівнявся з міським — три особи на родину. У свою чергу, у містах через складні житлові умови, низький рівень охорони дитинства й високий рівень зайнятості жінок у виробничій сфері (працювало в середньому дев'ять із десяти жінок) народжуваність також стала низькою.

Природний приріст населення УРСР у 1959—1989 рр. (тис. осіб)

Роки	Загальний приріст	Приріст за національностями			
		українців	росіян	євреїв	інших
1959—1970	5258	3126	2035	-63	160
1971—1979	2248	1205	1117	-148	74
1980—1989	1862	930	884	-147	195
Усього за 30 років	9368	5261	4036	-358	429

- ?** 1. Обговоріть у парах. Які зміни відбувалися в прирості населення республіки в зазначений період? 2. Як змінювався національний склад населення тогочасної України?

Зміни в національному складі населення республіки періоду «застою» створили сприятливі умови для розгортання зросійщення. Зокрема, російська мова майже витіснила з повсякденного спілкування українську в південних та східних областях республіки. Однак за даними переписів жителі цих областей називали себе українцями, незважаючи на те, що користувалися російською мовою в побуті.

2 **Зміни в соціальній структурі.** Соціальна структура тогочасного суспільства УРСР також відображала кризовий стан радянської моделі. Привілейоване становище належало групі керівних працівників різних рівнів, або **партійній (партійно-державній) номенклатурі**. Порівняно з довоєнним періодом її кількість зросла вдвічі й досягла 6 %.

У період «застою» в республіці спостерігалось зростання кількості робітників у промисловості. Обумовлено це було перш за все прискореним розвитком галузей промисловості та фактичною неможливістю здійснення інтенсифікації виробничого процесу в умовах командно-адміністративної моделі. Так, у 1965 р. кількість

Партійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована правляча верства, еліта, «політичний клас», відносно замкнута соціальна група в країнах соціалістичного суспільства. У науковий обіг цей термін запровадив югославський політичний діяч, письменник і дисидент М. Джилас.

робітників у промисловості становила половину від усієї кількості тих, хто працював у господарстві, а на 1985 р. цей показник збільшився до 60 %. При цьому в 1980-х рр. спостерігався дефіцит робочих рук у зв'язку з вичерпанням трудових ресурсів. В Україні в цей період ручну працю використовували набагато більше, ніж у провідних країнах Заходу. Так, вручну працювали близько 40 % промислових і до 60 % будівельних робітників.

Більшість робітників промисловості України, як і раніше, працювала в галузях групи «А». Серед них переважали підприємства військово-промислового комплексу й ті, що забезпечували його всім необхідним. Галузі групи «Б» залишалися малорозвиненими, тут було зайнято менше працездатного населення, і їхньої продукції не вистачало.

За роки «застою» в республіці, як уже зазначалося, суттєвих змін зазнало співвідношення між сільським і міським населенням. Так, кількість сільського населення з 1960 до 1985 р. скоротилася з 22,6 до 17,6 млн осіб, а кількість жителів міст збільшилася з 19,9 до 33,2 млн осіб. Оскільки села залишала переважно молодь, тут спостерігалася старіння населення. Якщо в 1960 р. селянство становило половину населення республіки, то в 1985 р. — лише третину. У поєднанні з екстенсивними методами господарювання колгоспів і радгоспів це загострило проблему нестачі трудових ресурсів в аграрному секторі. Збирати врожай до села в примусовому порядку направляли жителів міст — переважно службовців та інтелігенцію. Продуктивність праці в сільському господарстві в ці роки майже не збільшилася. У результаті цього українське селянство, тобто третина населення, було не здатне повністю забезпечити продовольством решту населення (дві третини), яке жило в містах України.

Відповідно до уявлень комуністичної ідеології про структуру суспільства, про шарком між «свідомим» робітництвом і селянством була інтелігенція. Їй відводилася підлегла роль у системі суспільних відносин. У добу «застою» в Україні в середовищі інтелігенції значного поширення набуло опозиційне ставлення до радянської дійсності.

3 **Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери.** Протягом 1965—1985 рр. національний дохід у республіці збільшився в 2,5 рази й досяг 96,6 млрд руб. Із цієї суми 80 % використовувалося на задоволення матеріальних потреб трудящих через суспільні фонди споживання, видатки на спорудження й утримання житла, лікарень, навчальних, спортивних, культурних закладів тощо. За рахунок суспільних фондів виплачувалися стипендії учням технікумів і студентам вищих навчальних закладів, фінансувалися пільги різним категоріям населен-

ня. Лише за 1968—1985 рр. сума цих виплат із суспільних фондів збільшилася в Україні майже в 5 разів.

Згортання економічної реформи 1965 р. і подальше падіння темпів виробництва обумовили зменшення національного доходу. У результаті цього можливості для спрямування коштів на задоволення матеріальних потреб погіршилися. Радянське керівництво почало використовувати для закупівлі товарів народного споживання та продуктів харчування так звані «нафтодолари» — прибутки, отримані від продажу за кордон природного газу та нафти. Однак такий крок не вирішував існуючих економічних проблем, а сприяв їх накопиченню й ускладненню.

У роки «застою» в республіці відбувалося підвищення заробітної плати різних категорій населення. У середині 1960-х рр. було збільшено посадові оклади працівників охорони здоров'я, народної освіти, житлово-комунального господарства, торгівлі й громадського харчування. У 1972 р. на 20—30 % було підвищено заробітну плату працівникам дитячих дошкільних установ, учителям, лікарям та стипендії студентам. Було збільшено мінімальну заробітну плату із 40—50 руб. у 1965 р. до 70 руб. у 1977 р., скасовано стягнення з неї податків. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зростає із 78 руб. у 1960 р. до 155 руб. у 1980 р.

Негативним явищем в оплаті праці з кінця 1960-х рр. стало посилення так званої «зрівнялівки». У результаті цього в 1985 р. різниця в заробітній платі робітників та інженерно-технічних працівників у промисловості республіки становила близько 10 %, а в деяких галузях робітники в середньому отримували навіть більше. Незначною стала також різниця в оплаті праці високо- та малокваліфікованих робітників. Усе це негативно впливало на матеріальну зацікавленість працівників результатами своєї праці, перешкоджало професійному зростанню.

Із 1983 р. дещо збільшилися надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи на одному підприємстві та за віком. Однак розміри пенсій більшості людей були недостатні для нормального існування, і фактично пенсіонери перебували за межею бідності.

Певні зміни на краще відбулися в оплаті праці колгоспників. У 1966 р. всі колективні

«Що з того, що ми з тобою на різних дошках, усе одно зарплати однакові!». Карикатура. 1984 р. Художник В. Добровольський

? Яке явище в оплаті праці в цей період відображає карикатура? Як воно впливало на матеріальну зацікавленість людей у результатах своєї праці?

господарства перевели на гарантовану грошову оплату. Середньомісячна оплата праці протягом 1965—1985 рр. у колгоспах республіки зростає до 134 руб., або у 2,7 разу, у радгоспах — до 163 руб., або у 2,3 разу. Унаслідок цього розрив в оплаті праці селянства і робітництва скоротився до 20—46 %. Реальні доходи селянства перевищували ті, які на той час мали робітники і службовці, але погані побутові умови й важка фізична праця спричиняли відплив населення із села.

Незважаючи на заходи зі збільшення оплати праці, за цим показником та його часткою в національному доході Україна, як й інші радянські республіки, суттєво поступалася тогочасним країнам Заходу, де панувала ринкова економіка. За показниками рівня життя СРСР належав до слаборозвинених країн світу. Такі «переваги» «найбільш прогресивного в історії людства соціалістичного ладу» ретельно приховували від радянських громадян.

У роки «застою» в Україні зберігалися високі темпи житлового будівництва. Протягом 1965—1985 рр. у республіці було збудовано 7,3 млн нових квартир. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці, Львові та інших містах з'явилися нові житлові мікрорайони з кварталами багатопверхових будинків і відповідною інфраструктурою. У цей період в Україні виникли нові міста — Українка, Вільногірськ, Нововолинськ, Світловодськ, Придніпровськ тощо.

Новим явищем у житловому будівництві стала поява житлових кооперативів, що будували житло коштами громадян, які до них належали. Із 1965 р. в республіці було розпочато реалізацію програм зі створення експериментально-показових сіл, що поєднували здобутки тогочасної архітектури з народними традиціями. У 1966—1975 рр. в Україні з'явилося близько 44 таких населених пунктів. У 1970 р. керівництво республіки оголосило про початок реалізації програм із реконструкції старих сіл. Заходи, здійснені в межах цих програм, загалом позитивно вплинули на благоустрій українського села.

Разом із тим для успішного розв'язання житлової проблеми держава не мала відповідних ресурсів: на початку 1980-х рр. кожна п'ята міська сім'я стояла в черзі на поліпшення житлових умов. Проявом кризових явищ у житловому будівництві, як і в інших сферах господарства республіки, ставало постійне, від п'ятирічки до п'ятирічки, зниження обсягів введення в експлуатацію житла. Так, якщо в 1966—1970 рр. в Україні житлові умови поліпшили 8,9 млн осіб, то в 1981—1985 рр. — 7,7 млн осіб. При цьому чимало невдоволення викликали як система розподілу нового безкоштовного житла, що порушувала принципи соціальної справедливості, так і якість новобудов, переїзд до яких найчастіше відкладали, поки не усунуть усі недоліки.

4 **Зміни у сферах охорони здоров'я, торгівлі й побутового обслуговування населення.** Стан медичного обслуговування в цей період в Україні був неоднозначним. Досить значні кошти держава виділяла на будівництво поліклінік, лікарень тощо. У республіці діяли 15 вищих і десятки середніх спеціальних медичних навчальних закладів. Завдяки цьому лише в 1960—1975 рр. кількість медичних працівників в Україні збільшилася приблизно в 1,5 разу, унаслідок чого на кожні 300 жителів республіки припадали один лікар і три медсестри.

Компартійні ідеологи республіки, як і СРСР загалом, постійно наголошували, що за кількістю медичного персоналу й лікарняних ліжок країна посідає перше місце у світі. Однак при цьому не згадували про фінансування медицини за залишковим принципом та її низьку порівняно з країнами Заходу технічну оснащеність. На підготовку лікаря в СРСР витрачали в 10 разів менше коштів, ніж у країнах Заходу. Влада усвідомлювала, що кваліфікація значної частини медичних працівників далеко не найвища, а лікарняні установи не мають новітньої апаратури й препаратів. Через це набула поширення система закритих для населення відомчих медичних установ для партійних працівників, де якість послуг була набагато вищою.

Через кризові явища в економіці виникала невідповідність між надходженнями до державного бюджету й видатками. Долаючи її, держава час від часу випускала в обіг нові, не забезпечені товарною масою гроші. Протягом 1971—1985 рр. кількість грошей в обігу збільшилася в 3,1 разу, а виробництво товарів народного споживання — у 2 рази. Через те, що на руках у населення були гроші, а товарів не вистачало, в Україні, як і в інших радянських республіках, виникло таке явище, як **дефіцит**.

Характерною рисою повсякденного життя населення України періоду «застою» стали пошуки необхідних товарів, чутки про те, коли вони з'являться в продажу, і довгі черги за очікуваним «дефіцитом».

У радянському суспільстві сформувалося уявлення про престижні й непрестижні професії. До перших належали ті, що стосувалися виробництва й розподілу дефіцитних товарів, а також ті, хто мав право їх отримувати. До них належали партійно-державні керівники різних рівнів (партійна номенклатура).

Поряд із проблемами у сфері торгівлі були й здобутки. Зокрема, з'явилися нові, більш досконалі форми торгівлі — універмаги, магазини самообслуговування, виїзна торгівля тощо. Так, регулярним стало обслуговування працівниками торгівлі селянства під час польових робіт.

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

Незважаючи на проблему дефіциту, населення республіки в цей період усе більше використовувало побутову техніку: пральні машини, пылососи, холодильники, радіоприймачі, магнітофони, телевізори тощо. Люди часто нарікали не лише на нестачу дефіцитної продукції, а й на низьку якість вітчизняних товарів, їхній малопривабливий вигляд тощо. До цього додавалося незначне, але постійне зростання роздрібних цін на товари народного споживання.

Загалом у 1975—1985 рр. темпи зростання реальних доходів населення порівняно з попереднім десятиліттям знизилися на 10 %.

У сфері побутового обслуговування в цей період набували популярності різноманітні підприємства з надання послуг населенню — побутові комбінати, фірми побутових послуг, будинки побуту тощо. Так, однією з перших у СРСР стала фірма побутових послуг «Світанок» у Києві, яка надавала послуги населенню з вивчення іноземних мов, навчання музики, машинопису, перекладу, догляду за хворими і дітьми, ремонту квартир тощо. Так, якщо в 1960-х рр. населенню України, за офіційними даними, надавалося 60—80 видів послуг, то на 1975 р. їхня кількість перевищила 600 видів.

Партійна номенклатура тогочасної України, як і СРСР загалом, через неможливість у межах радянського ладу забезпечити високий рівень життя громадян забезпечувала його для себе шляхом системи привілеїв.

Для неї у кращих районах міст споруджували спеціальні будинки. Існувала мережа закритих магазинів, де за нижчими, ніж роздрібні, державними цінами номенклатурні працівники отримували імпортні товари і побутову техніку, продукти харчування, виготовлені у спеццехах, овочі й фрукти, вирощені у спецгосподарствах без використання хімічних добрив. Виключно для них за кордоном дірбними партіями закуповували високоякісні товари.

Партійну номенклатуру обслуговували спеціальні медичні установи, оснащені новітнім імпортним обладнанням та укомплектовані висококваліфікованим персоналом, який отримував вищу за пересічних медичних працівників заробітну плату. Усі ці медичні установи, а також будинки відпочинку, санаторії, пансіонати підпорядковувалися спеціальному четвертому управлінню Міністерства охорони здоров'я й мали окреме першочергове фінансування.

За вищою партійною номенклатурою закріплювалися сімейні дачі, автомобілі, обслуга, що перебували на утриманні держави. При цьому персонал та їхніх родичів ретельно перевіряли органи державної безпеки. За свою працю, що вважалася державною, вони отримували певні привілеї.

Для дітей партійної номенклатури існували окремі дитячі садки, школи, їм надавали можливість вступати фактично до будь-яких вищих навчальних закладів.

Існування численних привілеїв для партійної номенклатури не афішувалося в суспільстві, але було добре відоме всім громадянам. Од-

ні це засуджували або потай висміювали, інші намагалися будь-що наблизитися до партійних «кормушок» і дещо покращити своє життя. Надзвичайно негативним чинником було також те, що партійна номенклатура фактично перебувала поза критикою й поза законом. Через це виникали сприятливі умови для зловживань службовим становищем, корупції, хабарництва тощо. Усе це призвело до того, що в період «застою» суспільство опинилося у стані глибокої моральної кризи, спричиненої розривом між гаслами партійної пропаганди та аморальністю, підлабузництвом, користолюбством, прихованим цинізмом і правовим нігілізмом у повсякденному житті.

Висновки. У період «застою» демографічна ситуація в Україні невпинно погіршувалася.

▶ Соціальну структуру тогочасної України характеризувало зростання кількості промислового робітництва і зменшення селянства.

▶ У соціальній сфері республіки накопичувалися проблеми, які унаочнювали нездатність радянської влади й створеної нею командно-адміністративної моделі розвитку економіки забезпечувати відповідний до викликів часу розвиток суспільства. Свідченням того, що партійно-державне керівництво країни усвідомлювало цей факт, стала створена система закритих медичних установ, магазинів, спецгосподарств тощо.

Запитання і завдання

1. Якою була кількість населення республіки в 1989 р?
2. Що таке депопуляція?
3. Яку частину населення республіки становили селяни в 1985 р.? 4. Яку частину національного доходу України в цей період використовували на задоволення матеріальних потреб трудящих?
5. Якою була середньомісячна заробітна плата робітників та службовців республіки в 1980 р.? 6. У скільки разів у період «застою» збільшилася кількість грошей в обігу, а у скільки — товарів народного споживання?
7. Охарактеризуйте демографічні проблеми УРСР у період «застою». 8. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в соціальній структурі тогочасної України. 9. Якими були основні здобутки й проблеми соціальної сфери розвитку республіки? 10. Які зміни відбувалися у сферах охорони здоров'я, торгівлі та побутового обслуговування?
11. Продовжте складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 88). 12. Обговоріть у малих групах. Про що свідчили етносоціальні зміни та життєвий рівень населення в УРСР доби «застою»? Обґрунтуйте свою відповідь.
13. Якими, на вашу думку, могли бути шляхи подолання розглянутих проблем розвитку етносоціальної сфери України в період «застою»? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 14. Дисидентський рух

- 1. Як розвивався опозиційний рух у республіці в другій половині 1950-х рр.? 2. Хто такі дисиденти? 3. Що ви знаєте про зародження в Україні дисидентського руху? 4. Якими були особливості «шістдесятництва» як опозиційного руху? 5. Назвіть характерні риси відносин між державою та церквою в період хрущовської «відлиги».

1 **Активізація українського національно-визвольного руху.** Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в республіці заарештували кілька десятків представників молодшої творчої і наукової інтелігенції. Серед постраждалих були мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів та інші. Арешти здійснювалися здебільшого в Києві та західних областях України. Це була перша хвиля арештів у республіці після приходу до влади нового керівництва, під час якої ув'язнили 25 опозиціонерів. У пресі про них не повідомлялося, жодних звинувачень затриманим не висували. Натомість поширювалися чутки, що органи державної безпеки викрили антирадянську націоналістичну підпільну організацію. До ЦК КПУ із запитом про долю затриманих зверталися відомі представники української інтелігенції — кінорежисер С. Параджанов, письменники й поети А. Малишко, Ліна Костенко, І. Драч, М. Стельмах, авіаконструктор О. Антонов та інші. Однак відповіді вони не отримали.

4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». На початку сеансу зі своїх місць підвелися **Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус**, які повідомили аудиторії, що в Україні відбуваються арешти інкоміслярних. У залі виникло хвилювання, припинене зусиллями адміністрації та працівників органів державної безпеки, що прибули пізніше. Ця подія вважається першим громадським політичним протестом у СРСР після доби правління Й. Сталіна.

Зі спогадів М. Роженька про події 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»

І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Принишкли актори, заціпенів зал.

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» — почувлися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...

Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве «Я вам розповім про Леніна», перекрите голосом гучномовця; сеанс розпочався.

1. Які факти наводить автор джерела? 2. **Обговоріть у парах.** Які висновки можна зробити на підставі інформації М. Роженка про характер подій, що відбулися 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»?

У вересні—грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «**Інтернаціоналізм чи русифікація?**». Звертаючись перш за все до керівників республіки, автор статті критикував їхню національну політику. На думку автора, компартійні лідери, прикриваючись ім'ям Леніна, порушують проголошені ним принципи національної політики. Так, І. Дзюба піддав критиці наявну дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, ідею майбутнього злиття націй при комунізмі, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу стосовно інших народів у складі СРСР, твердження щодо добровільності «входження» народів до складу Російської імперії в період її виникнення й розширення.

У грудні 1965 р. І. Дзюба звернувся з листом до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти арештів творчої інтелігенції в республіці й долучив до нього свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона справила враження на верхівку партійного керівництва, серед якого було чимало тих, хто вбачав у курсі на посилення зросійщення більше негативного, ніж позитивного. За розпорядженням П. Шелеста статтю поширили серед його оточення, оскільки в ній були нові аргументи для критики національної політики ЦК КПРС. Стаття, на думку деяких дослідників, стала ідейною основою для формування українського національно-визвольного руху.

Праця І. Дзюби швидко здобула популярність серед українських прибічників радикальних поглядів своєю непримиренністю щодо російського великодержавного шовінізму і гостротою порушених проблем. Поміркованих опозиціонерів-«шістдесятників» приваблювало поєднання лояльності автора до радянської влади з аргументованою критикою її недоліків.

«Самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури в Україні в 1960—1980-х рр.; створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, а також прозових та поетичних творів, у яких зображувалися деформації радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його своєрідною формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова та «інтелектуального» опору комуністичному режиму.

Українські дисиденти поширювали працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» серед інакомислячих шляхом **«самвидаву»**. У республіці основними місцями його поширення були великі міста — Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. У 1968 р. один із «самвидавських» примірників статті опинився на Заході, де її вперше було надруковано окремою книгою видавництвом «Сучасність» у Мюнхені (Німеччина). Через деякий час статтю перевидали різними мовами. Завдяки праці

І. Дзюби в західноєвропейських країнах змогли переконатися в наявності в Україні високоосвіченої опозиції, що має власну ідеологію.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном отримала стаття історика **Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»** (1966 р.), у якій автор проаналізував українсько-московський договір 1654 р. та його наслідки. Історик довів на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тодішнім першим секретарем ЦК КПУ Л. Кагановичем терміна «возз'єднання» фактичному змісту боротьби Б. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Статтю негативно сприйняли компартійні ідеологи, і її було заборонено до друку. Проте вона поширювалася «самвидавом» і здобула значну популярність серед української інтелігенції. У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була видана в Канаді без відома автора. Після цього М. Брайчевський втратив роботу й упродовж наступних шести років не міг працювати за фахом.

Серед українських дисидентів і за кордоном добре відомою стала перша «самвидавська» стаття молодого журналіста В. Чорновола **«Правосуддя чи рецидиви терору?»**, оприлюднена в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку **«Лихо з розуму»** (портрети 12 «злочинців»). Обидві праці звертали увагу на неправомірність арештів та засудження українських дисидентів у 1965—1966 рр. Так, у передмові до збірки, що була надіслана П. Шелесту й голові КДБ республіки, В. Чорновіл вимагав гласності у вирішенні долі заарештованих владою опозиціонерів. Примірник збірки він переправив за кордон, а уривки з неї передавали радіостанції «Свобода» та «Голос Америки». Також її надрукували в періодичних виданнях Канади, США, Німеччини. У Парижі збірку «Лихо з розуму» видали окремою книгою, за яку В. Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію. Проте в Україні влада жорстоко покарала його. У листопаді 1967 р. за результатами судового процесу у Львові

В. Чорновіл був засуджений до трьох років ув'язнення за антирадянську діяльність. Вважається, що В. Чорновіл поклав початок у середовищі переважно української інтелігенції **правозахисного руху**, спрямованого проти порушень радянською владою прав і свобод людини.

Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр. — складова дисидентських рухів в Україні; його діяльність передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій тощо.

2 Розгортання правозахисного руху. Навесні 1968 р. група творчої інтелігенції, робітництво та студентство країни звернулися з листом до вищого керівництва СРСР, у якому йшлося, що закриті політичні процеси, ініційовані владою для розправи над інакомислячими, є порушенням прав, гарантованих Конституцією. Зокрема, автори листа звертали увагу на грубе порушення процесуальних норм під час процесу над В. Чорноволом, проти якого не було виставлено жодного свідка. Вони висловлювали глибоку стурбованість такими подіями, убачаючи в них виразні прояви відновлення практики сталінізму в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб. Серед «підписантів», як їх називали в той час, були І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов. Завдяки цим протестам, імовірно, вдалося призупинити першу хвилю арештів української опозиції.

5 листопада 1968 р. на знак протесту проти комуністичного тоталітаризму, підлеглого становища України, політики зросійщення та агресії СРСР проти Чехословаччини в Києві на Хрещатику здійснив акт самоспалення колишній учасник УПА, український дисидент і правозахисник Володимир Макух.

Проте переслідування інакомислячих у республіці не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з партії та звільнили зі служби інженер-майора **Генріха Алтуняна**, звинувативши його в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву» та підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка, про переслідування інакомислячих до газети «Известия» тощо. Київський вчений-кібернетик **Леонід Плющ** разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контрольованої владою громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до ООН із листом про порушення прав людини в країні. На початку 1970-х рр. Л. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування до Дніпропетровської психіатричної лікарні.

Наприкінці 1960-х рр. з ініціативи влади в Україні розгорнулася кампанія цькування І. Дзюби. Від нього вимагали визнати свої погляди помилковими, а від Спілки письменників України — виключити І. Дзюбу

зі своїх лав. Лунали звинувачення в тому, що його «ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти». У 1972 р. після кількох років цькування І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників України.

Важливою подією українського правозахисного руху став початок видання в січні 1970 р. у Львові «самвидавського» журналу «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. його звільнили за амністією). До березня 1972 р. вийшли шість номерів журналу. В. Чорновіл у вступному слові, яке відкривало всі шість номерів, наголошував, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення гарантованих Конституцією СРСР прав і свобод громадян, судові й позасудові репресії, прояви шовінізму й українофобії, становище українських політ'язнів, акції протесту та друкуватиме твори «самвидаву». У підготовці журналу брали участь В. Мороз, В. Стус, Н. Світлична, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Шухевич та інші. Примірники журналу передавали на Захід, де вони були надруковані видавництвами української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. У республіці «Український вісник» поширювався «самвидавом».

За довідкою органів державної безпеки, «журнал друкувався на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб». У 1972 р., коли Україну охопила нова хвиля арештів інакомислячих, за розпорядженням В. Чорновола (був заарештований у січні 1972 р.) видання журналу було припинено.

У серпні 1987 р. в умовах «перебудови» видання «Українського вісника» як першого в республіці опозиційного до влади легального літературно-художнього та суспільно-політичного журналу відновили. До березня 1989 р. вийшли друком 7—14-й номери.

У липні 1971 р., відповідно до вказівок із Москви, ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Згідно з постановою, органи були зобов'язані виявляти тих, хто виготовляє і розповсюджує «самвидав», а також перекрити канали його вивезення за кордон і надходження звідти антирадянської літератури.

У січні 1972 р. розпочалася друга хвиля переслідувань опозиціонерів в Україні, яка тривала практично без перерви майже два роки. Загалом було заарештовано понад 100 осіб. За ґратами опинилися В. Стус, Л. Плющ, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, С. Параджанов, І. Світличний, С. Глузман, В. Марченко та інші.

Було складено «чорні списки» письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розпочалася кампанія «чисток» від інакомислячих у видавництвах, творчих спілках, інститутах Академії наук

УРСР, вищих навчальних закладах. Переглядалися репертуари театрів, плани видавництв, експозиції музеїв.

За даними дослідників, у 1960—1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського й правозахисного руху в Україні становила близько 1 тис. осіб. Репресії 1972—1973 рр. завдали болючого удару опозиційному руху, але не змогли його зупинити.

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література та творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними читачам у країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип», заснованому українськими емігрантами в 1967 р. у м. Балтимор (США). У 1968—1990 рр. «Смолоскип» видавав збірки поезій Ліни Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори Олеса Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, п'ятитомник творів Миколи Хвильового, «самвидавський» журнал «Український вісник», документи і бюлетені Української Гельсінської групи, брошури українською та англійською мовами про українських політв'язнів. У видавництві «Смолоскип» також було видано англійською мовою енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990». Після виходу деяких книг у великих містах США та Канади влаштовували презентації та літературні вечори. Найбільш популярними були заходи, присвячені творчості Миколи Хвильового, Б. Антоненка-Давидовича, М. Руденка й Леся Курбаса.

У 1991 р. видавництво «Смолоскип» перенесло свою діяльність до України. У видавництві вийшли серії книг «Розстріляне відродження», «Лауреати “Смолоскипа”» та «Вони повертаються». Із 1993 р. щороку відбувається «Літературний конкурс видавництва “Смолоскип”» для молодих авторів.

3 **Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.** У 1975 р. СРСР, підписавши Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, узяв на себе зобов'язання не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР почали легально відстоювати право на інакомислення.

У травні 1976 р. в Москві було утворено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР, а 9 листопада того самого року в Україні виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ). Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович, О. Мешко, М. Матусевич, П. Григоренко, Н. Строката. Штабквартира УГГ розміщувалася у Львові.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в Україні 9 листопада 1976 р.

Головною метою УГГ вважала ознайомлення країн — учасників Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини. Крім цього, у документах завданнями групи було визначено:

- ▶ стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- ▶ сприяти ознайомленню громадян республіки з міжнародними стандартами з прав людини;
- ▶ домагатися, щоб на міжнародних конференціях, де обговорювати-меться виконання Гельсінських угод, була присутня українська делегація;
- ▶ вимагати акредитування в Україні представників незалежних зарубіжних прес-агентств.

Декларацію та Меморандум УГГ склав М. Руденко. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами і вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти виключно легальними методами. Проте дуже швидко проти них розпочалися репресії. У 1977—1978 рр. заарештували М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка, О. Бердника. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було заарештовано й інших членів групи.

Із заключного слова на суді керівника УГГ М. Руденка (1 липня 1977 р.)

...Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує одне мірило — свобода слова, свобода інформації.

Понад три місяці мене допитували — і щоденно підполковники КДБ втовмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа?

Наша діяльність — це висловлення наших переконань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмолвною черепахою, а Людиною.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну декларацію прав людини... Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

1. Обговоріть у парах. У чому М. Руденко вбачав безпідставність висунутих йому звинувачень? **2.** Яким є ваше ставлення до громадянської позиції М. Руденка?

У 2016 р. в Україні відзначали 40-річчя заснування УГГ. Саме тоді зауважили, що «це була перша легальна правозахисна організація в Українській РСР, яка відіграла одну з ключових ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу, розпочала ненасильницький, легальний і правовий шлях у здобутті Україною незалежності, становленні демократії, поваги до прав людини».

На початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Серед ув'язнених були О. Шевченко, С. Хмара, В. Чорновіл та інші. У таборах, не витримавши суворого режиму, померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий. Фактично на цей період влада придушила дисидентство.

Дисиденти не мали необхідних можливостей для того, щоб протистояти репресивному апарату радянської влади. Однак, незважаючи на це, українське дисидентство відіграло важливу історичну роль. Перш за все воно сприяло вкоріненню в суспільній свідомості переконання, що створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини, можливе та доцільне.

4 Релігійне дисидентство. Відповідно до Конституції УРСР населенню гарантувалася свобода совісті. Проте в реальному житті дії влади не відповідали нормам права. Діяльність **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ)** та деяких інших релігійних об'єднань було заборонено. Після підписання Гельсінських угод Радянський Союз почали звинувачувати в порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальним у відносинах церкви й держави в період «застою» стало релігійне дисидентство та репресії влади проти нього. Для боротьби з дисидентством режим застосовував агресивну атеїстичну пропаганду, обмежував релігійні публікації, закривав культові споруди, забороняв навчати дітей релігії тощо. Це обумовило виникнення релігійного дисидентства, спрямованого на захист віруючими своїх прав.

Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Формально ліквідована УГКЦ діяла в західних областях підпільно. Її називали «церквою в катакомбах». Близько 300—350 греко-католицьких священиків на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для віруючих. Існували також підпільні типографії та монастирі. Діяльністю УГКЦ з-за кордону керував Й. Сліпий, який у 1963 р. прибув до Ватикану (під тиском світової громадськості був звільнений із багаторічного заслання в Сибір).

У 1982 р. правозахисник і політ'язень **Йосип Тереля** створив «ініціативну групу захисту прав віруючих і церкви». До неї увійшли Г. Будзинський, А. Гнідін, С. Петраш-Січко та інші. Учасники групи направили звернення до ЦК КПРС, де обґрунтували неканонічність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. Від імені

Йосип Тереля

віруючих і духовенства УГКЦ вони вимагали ліквідувати всі існуючі заборони щодо неї та дозволити відновити її діяльність. Відповіддю на звернення став арешт Й. Терелі. Проте організований ним рух за відновлення УГКЦ не припинявся.

Православна церква, яка мала офіційну назву **Російська православна церква (РПЦ)**, також зазнавала різноманітних обмежень, але влада її визнавала й дозволяла. РПЦ дотримувалася курсу на співробітництво із владою.

У Східній Україні була поширена діяльність баптистських та інших протестантських напрямів і сект. Войовничість, динамічність і відданість вірі робили їх привабливими для багатьох віруючих. Головним проповідником баптистів в Україні до виїзду в США був пастор **Георгій Вінс**. Серед «в'язнів совісті» в республіці вони становили більшість. Станом на 1980 р. із 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху 78 осіб було покарано за «віру». Серед них було два православні, 14 греко-католиків і 62 представники протестантських сект.

5 Кримськотатарський національно-визвольний правозахисний рух.

Кримськотатарський національно-визвольний рух виник у місцях, куди депортували з півострова кримських татар у період розгортання десталінізації. Становище кримських татар було дуже важким. Ті, хто пережив депортацію, згадували, як, голодні й роздягнені, опинилися в Узбекистані без засобів до існування. Для великих сімей виділяли маленькі будиночки, решту підселяли в місцеві сім'ї. Багато переселенців помирало від голоду і хвороб. Діти жебракували, дорослі важко працювали в колгоспах. Дуже великою була смертність, особливо серед осіб похилого віку, жінок і дітей. Лише в перші роки після депортації кримськотатарський народ втратив 46,2 % своєї кількості.

У боротьбі кримських татар за повернення на батьківщину в різні роки активну участь брали **Амет-Хан Султан, Абраїм Решидов, Сейтнафе Сейтвелієв, Узеїр Абдураманов, Мустафа Джемілев, Юрій Османов, Айше Сейтмуратова, Сейдамет Меметов, Рефат Чубаров** та інші.

М. Джемілев став одним із провідних діячів кримськотатарського національного руху. Він був сім разів засуджений радянською владою й провів 15 років у місцях позбавлення волі. М. Джемілев є всесвітньовідомим правозахисником й учасником дисидентського руху. Перебуваючи в ув'язненні, М. Джемілев не раз оголошував голодування. Після найтривалішої акції в 1975 р. його врятували лише завдяки підтримці міжнародної громадськості.

Після проголошення незалежності України М. Джемілев став активним учасником політичного життя країни. Із 1998 р. він є народним депутатом України, у 1991—2013 рр. очолював Меджліс кримськотатарського народу.

Учасники руху, намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення, зверталися з петиціями до політичного керівництва країни. У відповідь влада застосувала репресії проти учасників руху та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Влада заарештувала його лідерів **Сеїт-Амза Умерова** та **Марата Омерова**, однак це не зупинило рух. Кількість учасників «ініціативних груп» на середину 1960-х рр. досягла 5 тис. осіб. Головною метою руху стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської Автономної РСР як національної республіки. Учасники руху проводили демонстрації й направляли делегації до Москви. Одночасно вони збирали кошти для своєї діяльності, допомоги репресованим та їхнім сім'ям. У 1966 р. відбулося вручення листа-звернення учасникам XXIII з'їзду КПРС, який підписали понад 120 тис. представників кримськотатарського народу. Наступного року в Таджикистані в м. Ленінабад (нині Худжанд) відбулися перші нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. боротьба кримських татар дала певні досить обмежені результати. Президія Верховної Ради СРСР спеціальним указом повернула кримським татарам громадянські права й передбачила можливість проведення обмеженого «оргнабору» переселенців до Криму. У той самий час тисячі кримськотатарських активістів зазнали переслідувань.

На початку 1970-х рр. кількість кримських татар, які самочинно поверталися до Криму, поступово збільшувалася. Влада перешкождала цьому силовими методами. Із 1973 р. «оргнабори» припинили, а тих, хто повернувся на півострів, почали примусово виселяти назад. У 1978 р. на знак протесту проти повторного виселення кримський татарин М. Мамут, якому погрожували притягненням до суду за «порушення паспортного режиму», здійснив акт самоспалення.

Допомогу кримськотатарському національному руху надавали Національний центр кримських татар у США й створений при ньому фонд «Крим». Його метою було «поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних та адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної і духовної культури Криму».

Активізація кримськотатарського національного руху в 1970—1980-х рр. була пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на

Мустафа Джемільєв

підтримку одного з його лідерів М. Джемілева. Вимоги звільнити його з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з усім кримськотатарським народом.

Із листа М. Джемілева другові (5 вересня 1975 р.)

...Справи у мене загалом без особливих змін. 18 серпня оглянули лікарі, дані були такі: пульс — 57, температура 35,5, тиск 90/60, вага 45 кг...

...Кажуть, що тут «вмирати не дають». Це схоже на правду, тому що в той же день 18 серпня мене перевели в тюремну лікарню, де крім щоденних вливань, робили ще ін'єкції глюкози та В₁. 26 серпня знову перевели у свою камеру в підвал, але 1 вересня змушені були знову забрати у санчастину, бо дуже недобре стало зі шлунком. Протримали там чотири дні, і ось сьогодні, 5 вересня, я знову в підвалі.

Слідчі органи не турбують.

І ще ось що: 12 серпня стався такий інцидент. У той ранок, десь о 3—4 годині ночі, у камеру ввійшов начальник в'язниці підполковник Суков. Він запитав, коли я збираюся закінчувати голодування, і почувши, що я не збираюся, накинувся з образами. Казав, що він дізнався, який я негідник і антирадянщик, і що навірно думати, ніби голодування допоможе мені вийти на свободу. На закінчення він оглянув камеру і, помітивши на стінах якісь написи, розпорядився, щоб мені видали щітку з вапном і щоб я замазав ці написи, хоча він прекрасно бачив за характером написів, що я до них відношення не маю, і бачив також, що я насилу тримаюся на ногах.

«Якщо не підкориться — покарайте», — сказав він черговому наглядачеві. А покарання могло виразитися в тому, що у мене відняли б ліжко і зачинили б відкидні нари, так що лежати довелося б на мокрій цементній підлозі.

Коли черговий натякнув йому вже в коридорі, що подібне свавілля може викликати з мого боку реакцію відчаю, начальник сказав: «Нехай вішається, це навіть краще!». Із цього я усвідомив собі, що моє самогубство розцінювалося в деяких колах як найбажаніший результат...

1. Які факти наводить автор листа? **2. Обговоріть у парах.** Які висновки можна зробити за цими фактами про ставлення влади до М. Джемілева?

Висновки. Тогочасний дисидентський рух мав декілька течій. Досить часто вони взаємодоповнювали одна одну, оскільки всі були спрямовані проти існуючої радянської моделі розвитку.

► У період «застою» дисидентський рух в Україні став більш масовим та організованим. З'явилися нові методи боротьби з радянським режимом — листи-протести до органів влади, видання і поширення «самвидаву», правозахисна діяльність, створення правозахисних організацій.

► Влада щодо дисидентів виключала навіть можливість діалогу й здійснювала судові та позасудові переслідування.

▶ У період «застою» в республіці відбулося три хвилі арештів дисидентів — у 1965, у 1970—1972 та на початку 1980-х рр. Основними формами позасудових переслідувань стали звільнення з роботи, виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок, позбавлення радянського громадянства, організація громадського осуду.

▶ Дисидентська критика радянської дійсності сприяла пробудженню громадської думки, усвідомленню людьми несправедливості існуючих порядків. Завдяки цьому відбувалося поступове розхитування радянської тоталітарної системи, поширення й утвердження в народі демократичних ідеалів. Посилення дисидентського руху засвідчило загострення політичної кризи в країні, яка поєднувалася із соціально-економічною кризою.

Запитання і завдання

1. Яка акція протесту відбулася в Україні 4 вересня 1965 р.? 2. Назвіть автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 3. Назвіть першу «самвидавську» статтю В. Чорновола. 4. Коли розпочалося видання журналу «Український вісник»? 5. Скільки осіб було затримано в республіці під час другої хвилі арештів дисидентів у 1972 р.? 6. Хто був керівником Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод?
7. Наведіть факти, що свідчать про активізацію українського національно-визвольного руху в Україні в 1965—1967 рр. 8. Як розгортався правозахисний рух у республіці в 1968—1973 рр.? 9. Охарактеризуйте діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 10. Що було характерним для розгортання релігійного дисидентства? 11. Проаналізуйте кримськотатарський національний правозахисний рух у цей період. 12. Укажіть особливості та історичне значення українського опозиційного руху періоду «застою».
13. Завершіть складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 88). 14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Причини активізації дисидентського руху в другій половині 1960 — на початку 1970-х рр. і репресій влади щодо його учасників».
15. За наведеними фактами визначте особливості боротьби радянської влади з інакомислячими: 1) після участі у виступі в кінотеатрі «Україна» В. Стуса виключили з аспірантури Інституту літератури Академії наук УРСР за «систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу»; 2) Ю. Бадзьо за те, що він на знак протесту проти арештів підвівся в кінотеатрі «Україна», виключили з партії й одразу після цього звільнили з видавництва, де він працював редактором; 3) київського письменника В. Некрасова за підпис під колективним листом на захист В. Чорновола і виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру виключили з КПРС, записавши в рішенні: «...за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії»; 4) співробітника Інституту філософії Академії наук УРСР М. Роженка, який у своєму листі до керівників республіки написав про неправомірність кваліфікувати літературну діяльність заарештованих дисидентів як «антирадянську пропаганду», «ворожу радянському ладу», звільнили

з роботи, звинувативши в «націоналізмі»; 5) колишній голова КДБ УРСР М. Голушко писав: «У карних кодексах було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад, застосування яких асоціюється з переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих законів були нечіткими, що давало змогу віднести до “антирадянських” та “наклепницьких” найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб’єктивізму в оцінці, у тому числі й для судових рішень». **16.** Складіть самостійно історичний портрет М. Джемілева.

§ 15. Розвиток культури й духовного життя

- **1.** Які зміни відбувалися в розвитку освіти України в 1953—1964 рр.? **2.** Укажіть здобутки тогочасної науки в республіці. **3.** Назвіть основні досягнення української літератури і мистецтва в період «відлиги». **4.** Назвіть головні здобутки культури української діаспори в роки хрущовської «відлиги». **5.** Що вам відомо за іншими навчальними дисциплінами про здобутки культури України в період системної кризи радянського ладу?

1 **Освіта.** У 1966—1967 рр. було розпочато переведення шкіл на 10-річний термін навчання. До навчального плану увійшли нові предмети — основи Радянської держави і права у 8-му класі та суспільствознавство в 10-му класі. Із 1972 р. в усіх середніх школах запровадили також обов’язкову початкову військову підготовку. Запровадження загальної обов’язкової середньої освіти з 10-річним терміном навчання було закріплено в Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Після 8-го класу (отримання неповної середньої освіти) молодь продовжувала навчання або в старшій школі, або в середніх спеціальних навчальних закладах — професійно-технічних училищах і технікумах.

Перехід до загальної середньої освіти став важливим культурним досягненням. Для здійснення цього в Україні були використані значні кошти, хоча були й інші пріоритети. Однак це завдання дещо полегшувалося скороченням за два останні десятиліття кількості учнів у республіці за рахунок зменшення природного приросту населення. Негативний чинник запровадження загальної середньої освіти полягав у погіршенні якості навчання. Здобувати освіту в старшій школі мали всі без винятку. Унаслідок цього до наступних класів переводили разом з усіма навіть не дуже успішних учнів, щоб не отримати догану від органів управління освітою. Усіх, хто не мав середньої освіти у віці до 45 років, примушували навчатися у вечірніх та заочних школах.

Перехід до загальнообов’язкової середньої освіти на селі відбувався зі значними труднощами. У більшості сіл діяли переважно малокомплектні початкові або неповні середні школи. Повні середні школи створювали

одну на декілька сіл, й учні змушені були долати десяток кілометрів, щоб до неї дістатися. У результаті цього найбільш зручним типом навчальних закладів для сільської місцевості стали школи-інтернати.

Важливе значення надавали трудовому навчанню учнів. Для опанування робітничих і сільськогосподарських професій створювали міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де старшокласники навчалися один день на тиждень. Наприкінці 1970-х рр. у навчально-виробничих комбінатах республіки навчалася близько 2 млн учнів.

У 1984 р. розпочалася шкільна реформа, за якою встановлювався 11-річний термін навчання. Було започатковано навчання дітей у школах за бажанням батьків із шестирічного віку.

Розвиток економіки республіки потребував висококваліфікованих робітників та фахівців із вищою освітою. У 1959—1980 рр. кількість закладів професійно-технічної освіти в Україні збільшилася в 1,3 разу, а їхніх учнів — більш ніж удвічі. Значно зросла також кількість спеціальностей, за якими здійснювалася підготовка.

У цей період неухильно розширювалася мережа вищих навчальних закладів. У 1972 р. було засновано Сімферопольський, а в 1985 р. — Запорізький університети. Загальнотехнічні факультети та філіали вищих навчальних закладів відкривалися при великих промислових підприємствах. Загалом протягом 1960—1980 рр. у республіці було підготовлено 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною та 2,5 млн — із вищою освітою. Однак кількість студентів на 10 тис. населення в УРСР у цей період була приблизно на 25 % меншою, ніж у РРФСР. При цьому якість підготовки фахівців як у республіці, так і в СРСР загалом поступалася провідним країнам світу.

2 Розгортання зросійщення. У період «застою» в Україні в усіх сферах культурного життя швидко поширювалося зросійщення. Новий наступ на національну школу започаткувала в 1978 р. постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення російської мови в союзних республіках». Згідно із цією постановою Міністерство освіти УРСР поставило вимогу перед усіма навчальними закладами створити умови для покращення вивчення в загальноосвітніх школах республіки російської мови.

Наприкінці 1970-х рр. кількість україномовних шкіл у республіці зменшилася на 8,7 тис. У більшості обласних центрів частка українсько-російських та українських шкіл не перевищувала 28 % від загальної кількості. Жодної української школи не існувало в Донецьку та Кримській області.

У травні 1979 р. в Ташкенті (Узбекистан) відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова — мова дружби

Сторінка газети «Радянська Україна». 1976 р. Лише чверть газет у тогочасній Україні були україномовними

? Які висновки ви можете зробити про мовну ситуацію в УРСР за наведеною інформацією?

і співробітництва народів СРСР», у документах якої (обов'язкових до виконання керівництвом закладів та установ народної освіти) пропонувалося з 1979 р. «запровадити вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей із п'яти років життя». Запроваджувалися нові заходи із заохочення переходу на російську мову викладання, у тому числі через підвищення заробітної плати вчителям. Учителям російської мови та літератури було встановлено надбавку до заробітної плати в розмірі 15 %. Розширювався випуск навчальної літератури російською мовою. У результаті зросійщення на середину 1980-х рр. у столиці України лише п'ята частина учнів навчалася українською мовою.

Зросійщення охопило також засоби масової інформації. Більшість газет і книг, які читали в Україні, була російськомовною. Так, у 1981—1985 рр. серед 52,6 тис. назв книг, надрукованих в Україні, лише одна чверть назв була українською мовою. Російськомовні фільми займали перші місця в кінопрокаті. У 1985 р. в республіканському прокаті налічувалося 17 тис. копій художніх фільмів російською і менш ніж 2 тис. — українською мовами.

3 Наука. Головна роль у розвитку науки в республіці належала Академії наук УРСР. Кількість науковців, які працювали в її установах, зростає з 3,6 тис. у 1960 р. до 15,3 тис. у 1985 р. Загалом у різних центральних і регіональних установах України на початку 1980-х рр. працювало понад 200 тис. науковців.

У багатьох галузях науки українські вчені здійснили важливі відкриття, розробки, деякі з них не мали аналогів у світі. Провідною в СРСР установою зі створення автоматизованих систем, проєктування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, очолюваний упродовж двох десятиліть академіком В. Глушковим, а потім академіком В. Михалевичем. У 1973 р. за редакцією академіка В. Глушкова видали першу у світі «Енциклопедію кібернетики». У її створенні взяли участь близько 600 науковців зі 102 наукових і виробничих установ СРСР.

Теоретичні розробки українських математиків використовувалися для обчислення орбіт штучних супутників Землі. Фундаментальні дослідження велися у фізиці плазми і керованого термоядерного синтезу, фізиці напівпровідників, радіофізиці, теоретичній та експериментальній ядерній фізиці, галузі вивчення твердого тіла й низьких температур, надпровідності, астрономії та радіоастрономії. У 1966 р. в розпорядженні українських учених-фізиків був найбільший у Європі прискорювач електронів. У цей час також було створено унікальну плавильну установку «Ураган» для вивчення плазми й керованого термоядерного синтезу.

Інститут електрозварювання, очолюваний Б. Патонем, став всесвітньовідомим науковим центром із розробки технологій зварювання металів на землі, під водою та в космосі. Так, у жовтні 1969 р. за розробленою українськими вченими технологією на космічній станції «Салют-6» відбулося неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі. Істотне значення для розвитку генетики мало відкриття українськими дослідниками механізму передачі генетичної інформації. Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам вітчизняних учених-геологів значно розширилися можливості освоєння корисних копалин. Уперше у світовій практиці українські вчені запропонували виробникам створені ними нові марки високотривкого чавуну, безнікелевої антикорозійної сталі та інших металів із новими якісними характеристиками.

Спільними зусиллями науковців 25 науково-дослідних інститутів аграрного профілю здійснювалися дослідження багатьох проблем, що мали практичну цінність для розвитку сільського господарства. Так, Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла вивів нові сорти цієї культури. У республіці новими сортами пшениці засівали до 8 млн га ріллі.

Плідною була наукова й практична діяльність вченого-кардіохірурга М. Амосова. В очолюваній ним клініці серцевої хірургії в Києві за його особистою участю щороку проводили тисячі успішних операцій на серці.

У Києві в цей час жив і працював відомий на весь світ авіаконструктор О. Антонов.

О. Антонов, за спогадами сучасників, надавав допомогу родині політв'язня В. Стуса, звертався до органів влади з листами на захист поетеси Ліни Костенко. У 1965 р. він разом із 77 представниками інтелігенції підписав відкритого листа до ЦК КПРС із протестом проти політичних репресій стосовно української інтелігенції та обмежень щодо української літератури.

Загалом упродовж 1970—1985 рр. у виробництво було впроваджено понад 13 тис. розробок учених Академії наук УРСР. Однак відбувалося

Книги серії «Історія міст і сіл Української РСР». 1967—1974 рр.

це складно, оскільки командно-адміністративна економіка не сприяла поширенню у виробничій сфері досягнень НТР. Значна кількість наукових новацій так і не була впроваджена, а деякі з них швидше втілювали за межами СРСР. Виняток становили розробки й винаходи, здійснювані для військово-промислового комплексу, розвиток якого був пріоритетним.

Складним і суперечливим був процес розвитку суспільних наук. Найбільш помітним явищем стала підготовка й видання колективами науковців республіки таких фундаментальних багатотомних праць, як «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Особливо помітним явищем культурного життя стало завершення видання підготовленої з ініціативи П. Шелеста фундаментальної 26-томної історичної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Над створенням енциклопедичного видання працювало понад 100 тис. авторів під керівництвом академіка П. Тронька. На жаль, у всіх цих працях були обов'язкові ідеологічні штампи, вимушено замовчувалися імена деяких діячів, події та явища української історії. Однак загалом вони залишаються цінним джерелом інформації.

Негативно впливав на розвиток суспільних наук постійний контроль партійних органів. Так, за невідповідне до існуючих ідеологічних штампів висвітлення історії українського козацтва звільнили з роботи відомих учених О. Апанович та Я. Дзиру. Археологів М. Брайчевського та І. Шовкопляса звинувачували в згадуванні в їхніх працях прізвищ М. Грушевського, В. Кубійовича, С. Єфремова та інших заборонених владою українських учених. Усе це вважалося небезпечними проявами інакомислення.

4 Література. Формування опозиційних течій у культурі. Українська література в період «застою» розвивалася досить динамічно, але під пильним контролем партійних ідеологів. Це стало головною перешкодою для повноцінного розвитку літературно-художнього процесу в республіці. Проте навіть у цих умовах література України збагатилася новими високохудожніми творами. У 1960—1980-х рр. вийшли нові твори Олесь Гончара («Циклон», «Берег любові», «Тронка», «Твоя зоря», «Чорний яр»), М. Стельмаха («Дума про тебе», «Правда і кривда»,

«Чотири броди»), І. Білика («Меч Арея»), Г. Тютюнника («Батьківські пороги», «Край неба», «Деревій», «Коріння», «Зав'язь»), В. Дрозда («Катастрофа»), В. Земляка («Зелені млини», «Лебедина зграя»). Широкої популярності набули романи й повісті з української історії Р. Федоріва, Ю. Мушкетика, П. Загребельного, Р. Іванченко, Р. Іваничука. До скарбниці української поезії увійшли збірки нових творів Д. Павличка («Таємниця твого обличчя»), І. Драча («Корінь і крона»), В. Коротича («Перевтілення»), М. Вінграновського («На срібному березі»), П. Скунця («Розп'яття»), Ліни Костенко («Над берегами вічної ріки», «Нескореність»).

У 1979 р. був надрукований віршований роман **Ліни Костенко** «Маруся Чурай», де поетеса на тлі бурхливої епохи боротьби Б. Хмельницького за звільнення українських земель від панування Речі Посполитої зобразила популярну в ті часи народну співачку і поетесу Марусю Чурай. Шість років Ліна Костенко не могла видати цей твір через цензурні перешкоди. Це стало можливим лише завдяки прийняттю спеціальної постанови Спілки письменників України й особистому втручання її голови П. Загребельного. У 1987 р. роман «Маруся Чурай» здобув Державну премію УРСР у галузі літератури. Збірки поезій «Княжа гора» та «Зоряний інтеграл» у роки «застою» надрукувати не вдалося. Компартійні ідеологи звинувачували Ліну Костенко в «художній неповноцінності» творів, ідеалізації козацьких часів і буржуазно-об'єктивістському підході до історії України.

На початку 1968 р. вийшов роман **Олеся Гончара** «Собор», у якому автор сміливо виступив на захист православ'я, традицій і звичаїв українського народу, проти деформацій суспільного життя в республіці в післявоєнні роки. Українська інтелігенція зустріла роман із захопленням, а компартійні ідеологи розгорнули кампанію цькування автора.

Цькування Олеся Гончара розпочалося в Дніпропетровську — місті, де відбувалися події, описані в романі «Собор». Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко, що ініціював цю кампанію, упізнав себе в романі й заявив на пленумі ЦК КПУ, що «Собор» є твором «пасквільним» та «ідейно хибним». За розпорядженням О. Ватченка в Дніпропетровській області представників української інтелігенції, що позитивно відгукнулися про роман, виключали з партії та звільняли з роботи. Зухвалі дії першого секретаря обкому змусили близько 300 представників творчої інтелігенції Дніпропетровщини звернутися з листом-протестом до Голови Ради Міністрів В. Щербицького, але не знайшли підтримки. У 1971 р. за наполяганням компартійних ідеологів Олеся Гончара усунули від керівництва Спілкою письменників України, а його роман до другої половини 1980-х рр. фактично був заборонений.

Із листа Гр. Тютюнника до Олеса Гончара (1968 р.)

Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, узнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять... У наш час, ніби тихий, ніби благий — тільки вужине шелестіння під ногами чути... і «Собор»! Здавалося б, «все мовчить, бо благоденствує» (як же телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх як віцмундир) — і «Собор»! Здавалося б, нормалізація (як же, культу не було, були «окремі помилки», генерали аплодують стоячи його імені, названому начальством; керівні дами, комсомолки в 40 років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурить») — і раптом «Собор». Здавалося б, усе минулося, «прошло без сучка й задоринки»: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, — народ цей звик, «безмолвствує» — і раптом «Собор»!

- ? **1. Обговоріть у парях.** У чому автор листа вбачав значення роману Олеса Гончара «Собор»? **2.** Поясніть, як ви розумієте вислів Гр. Тютюнника «роман-набат».

Утисків і переслідувань зазнавали також інші представники тогочасної української літератури. **Василь Симоненко** десять років не міг видати свою збірку поезій «Лебеді материнства». У 1970 р. на пленумі Спілки письменників України за дорученням партійних керівників секретар Київської письменницької організації В. Козаченко піддав нищівній критиці роман **Романа Андріяшика** «Полтава» за сумнівну історичну цінність, роман **Івана Чендея** «Березневий сніг» — за зображення радянської дійсності в кривому дзеркалі, роман **Володимира Дрозда** «Катастрофа» — за створення занадто похмурої атмосфери. Незважаючи на суб'єктивність (навіть за радянськими мірками) висловлених зауважень, твори не дозволили видавати, а авторів по суті позбавили засобів до існування.

Трагічною була доля поета й письменника **Миколи Руденка**. Наприкінці 1960-х рр. вийшли три збірки поета: «Всесвіт у тобі», «Сто світил», «Оновлення». Однак одразу після видання їх заборонили, як і попередні твори автора. М. Руденка через деякий час заарештували. Після засудження він перебував в ув'язненні та на примусовому лікуванні в психіатричній лікарні. Там він написав збірки поезій «Я вільний», «Прозріння», «За ґратами», поему «Хрест».

Постійних переслідувань за безкомпромісну боротьбу з радянським режимом зазнавав поет **Василь Стус**. Збірку своїх поезій «Зимові дерева» він зміг видати лише за кордоном. У 1990 р. за збірку «Дорога болю» В. Стуса посмертно нагородили Державною премією УРСР у галузі літератури.

5 Мистецтво. Найбільш масовим видом тогочасного мистецтва залишалося кіно. В Україні в цей час діяло понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок, які щорічно обслуговували понад 800 тис. глядачів. Протягом 1976—1986 рр. на українських кіностудіях було знято близько 200 фільмів, із яких 126 створили або продублювали українською мовою. Закордонні або зняті в інших республіках СРСР фільми українською мовою не дублювалися. Тому в більшості кінотеатрів республіки панувала російська мова. За висловом українського кінорежисера М. Мащенка, саме кіно стало в Україні чи не найбільшим поширювачем «вірусу національного нігілізму».

Більшість українських кінофільмів у цей час створювалися на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Саме тут працювали такі відомі режисери, як Л. Биков, Ю. Ілленко, В. Івченко, М. Мащенко, К. Муратова, Л. Осика та інші. Видатним явищем в історії кінематографа цього періоду стала поява нового своєрідного напрямку — українського поетичного кіно. Його започаткували фільми С. Параджанова («Тіні забутих предків»), Ю. Ілленка («Криниця для спраглих»), Л. Осики («Камінний хрест»), І. Миколайчука («Білий птах з чорною ознакою»). Однак доля цих фільмів в умовах утисків усього того, що вважалося проявами інакомислення й невідповідності комуністичній ідеології, була складною. Так, фільми Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» і «Вечір напередодні Івана Купала» на широкий екран не потрапили.

Театральне й музичне мистецтво, як і раніше, зберігало елітарний характер. Йому відводилося незначне місце в культурному житті населення республіки. У 1985 р. в Україні діяло 90 театрів, щорічно їх відвідувало близько 20 тис. осіб. Репертуар театрів перебував під жорстким партійно-радянським контролем. Кожна нова п'єса мала отримати схвалення спеціальної комісії. У результаті цього більшість театрального репертуару становила радянська драматургія, а театр був засобом радянської пропаганди. Театральне мистецтво також зазнавало впливу зросійщення. Так, у столиці України серед семи театрів міста статус українського мав лише драматичний театр ім. І. Франка.

Найбільш яскравими «зірками» тогочасної театральної сцени були такі актори, як В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. Серед майстрів оперного мистецтва відзначалися Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

У складних умовах зуміли зберегти й розвинути свій творчий потенціал добре відомі в Україні та за її межами професійні музичні колективи — Заслужена академічна хорова капела «ДУМКА»,

Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського, Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, творче об'єднання «Трембіта», Київський камерний хор. Понад 200 митців об'єднувала в цей період Спілка композиторів України. Тогочасну українську музику збагачували симфоніями й кантатами А. Філіпенко, А. Штогаренко, операми — В. Губаренко, Г. Майборода, піснями і хоровою музикою — О. Білаш, Д. Лятошинський, С. Сабадаш, І. Шамо та інші. Однак їхня творчість також перебувала під наглядом компартійних ідеологів. Так, у 1971 р. керівника етнографічного хорового ансамблю «Гомін» Л. Яценка за виконання українських колядок і купальських пісень звинуватили у спробах відродження «буржуазного націоналізму». Ансамбль було розпущено, а Л. Яценка виключили зі Спілки композиторів України.

Одним з основоположників української поп-музики став В. Івасюк. Він був автором 107 пісень та 53 інструментальних творів. Всесвітньо-відомою стала створена ним у 1970 р. пісня «Червона рута». У 2009 р. він посмертно отримав звання Героя України.

Більшість українських живописців у цей період створювали те, що замовляла влада, — цикли картин «ленініани», портрети передовиків соціалістичного змагання, сцени праці в колгоспах та на промислових підприємствах тощо. Переважна частина цих творів мала незначну художню цінність і була цікавою лише як свідчення історичної епохи. Однак у цей час в українському живописі з'явилися нові високохудожні твори М. Дерегуса, А. Ерделі, А. Горської, О. Заливахи, Т. Яблонської, В. Чеканюка, Ф. Манайла та інших.

Значного визнання набула творчість відомої української народної художниці, представниці наївного мистецтва **Марії Приймаченко**. Її твори втілювали образи слов'янської міфології, зображення фантастичних чудовиськ і птахів. 2019 рік, за рішенням ЮНЕСКО, визнано роком М. Приймаченко.

Найбільш обмеженими у творчій діяльності були **скульптори-монументалісти**, твори яких розглядалися переважно як складова монументальної пропаганди. Так, у період «застою» в населених пунктах республіки з'явилося близько 500 нових гранітних і бронзових скульптур В. Леніна.

Одним із найцікавіших митців цієї доби в Україні став скульптор і живописець І. Гончар. Він був автором пам'ятників Т. Шевченку в Яготині, російському письменнику М. Горькому в Ялті та народній художниці К. Білокур у її рідному селі Богданівка на Київщині.

Погруддя до пам'ятника К. Білокур. Скульптор І. Гончар

Чимало нових монументальних споруд з'явилося в Києві в 1982 р. напередодні святкування 1500-річчя міста. На набережній Дніпра постав пам'ятний знак на честь засновників міста — братів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеди. Майдан Перемоги прикрасив обеліск місту-герою Києву. Біля підніжжя Володимирської гірки збудували музей В. Леніна (нині Український дім), що виходив фасадом на сучасну Європейську площу, а в парку неподалік від схилів Дніпра встановили арку, що мала символізувати братерство російського та українського народів.

Українські монументалісти були відомі й за межами республіки. Світове визнання здобули пам'ятники Т. Шевченку, споруджені в Москві (Росія), Торонто (Канада), Палермо (Італія) і Нью-Йорку (США), Лесі Українці в Саскатуні (Канада).

6 **Досягнення українського спорту.** У цей період у республіці продовжував успішно розвиватися спорт. Чимало українських спортсменів і спортсменок здобули світове визнання, виступаючи у складі збірних команд СРСР із різних видів спорту. Успішно розвивався Олімпійський рух. У складі олімпійської збірної СРСР українські спортсмени становили не менше 25 % у кожній команді. Неодноразово чемпіонами Європи, володарями Кубків світу і призерами Олімпійських ігор ставали важкоатлет Л. Жаботинський, веслувальник С. Чухрай, гімнастки І. Дерюгіна, О. Тимошенко, О. Скалдїна та інші. Українська гімнастка Л. Латинїна здобула найбільшу кількість нагород за всю історію Олімпійських ігор — 18 медалей.

Футбольний клуб «Динамо» (Київ) був 13-разовим чемпіоном СРСР. У 1975 та 1986 рр. він завоював Кубок володарів кубків європейських країн, а в 1975 р. — Суперкубок Європи. Гравців «Динамо» О. Блохіна та І. Беланова було визнано найкращими футболістами Європи й нагороджено «Золотим м'ячем». Своїм успіхом команда «Динамо» (Київ) завдячувала її багаторічному наставнику В. Лобановському. У 1975—1990 рр. він керував також збірною СРСР із футболу.

Гравця футбольної команди «Дніпро» (Дніпропетровськ) О. Протасова було нагороджено «Срібною бутсою» як найкращого бомбардира чемпіонатів Європи.

Гандболістки «Спартак» (Київ), яким керував ушавлений тренер І. Турчин, 13 разів ставали

Футбольна команда «Динамо» (Київ). 1975 р.

? За додатковими джерелами з'ясуйте персональний склад команди ФК «Динамо» в 1975 р.

володарками Кубку європейських чемпіонів. Неодноразово визнавали найкращими гравцями на чемпіонатах Європи й світу гандболісток З. Турчину та Л. Карлову. Олімпійський чемпіон С. Бубка встановив 35 світових рекордів у стрибках із жердиною. Він також не раз перемагав у світовій серії Гран-прі, став шестиразовим чемпіоном світу й отримав почесне звання найкращого спортсмена світу.

7 Молодіжний неформальний рух. Під впливом демократизації радянського суспільства внаслідок хрущовської «відлиги» в республіці, як і в СРСР загалом, **наприкінці 1950-х рр.** розгорнувся молодіжний **неформальний рух**. На його виникнення впливали процеси урбанізації, розвиток телебачення, «нова романтика» першовідкривачів і далеких подорожей. Прототипами неформальних молодіжних об'єднань стали клуби самодіяльної й туристичної пісні. Їхніми учасниками були студенти, молоді робітники, інженери і вчені.

У 1960-х рр. виник рух **«комунарів»**. Він об'єднав представників молодих робітників та учнів старших класів. «Комунари» виступали за соціальну справедливість, закликали боротися проти тих, хто заважав будувати комуністичне суспільство. У ці роки також з'явилися перші групи хіпі, до яких переважно належало студентство. Ще одним напрямом самодіяльних рухів стала **рок-музика**. Завдяки своїй емоційності в поєднанні з інтонаціями соціального протесту вона тривалий час зберігала популярність серед молоді.

У 1970—1980-х рр. неформальний молодіжний рух досяг вищого рівня розвитку. Заформалізованість усіх сфер життя, соціальна несправедливість і подвійна мораль, які запанували в період «застою», посилювали прагнення молоді до протестів. Значного поширення набуло захоплення рок-музикою. Виникли групи молоді, які називали себе **«металістами»**, **«бітломанами»**, **«панками»**, **«брейкерами»**, **«волністами»** тощо. Спроби комуністичних ідеологів підпорядкувати їх були марними. Місцями їхнього спілкування залишалися квартири, вулиці, кав'ярні, підвали тощо.

На початку 1980-х рр. виникли неформальні молодіжні об'єднання, зокрема, прихильників швидкої їзди на мотоциклах, яких тоді називали **рокерами**. Прибічниками цієї субкультури були переважно особи 14—

20 років. Через ігнорування рокерами правил дорожнього руху в них існувала взаємна неприязнь із міліцією. Боротьба з рокерами відбувалася шляхом покарань і заборон. Так, їм забороняли їздити групами й збиратися в певних місцях.

Неформали — загальна назва представників різних субкультурних молодіжних рухів у СРСР у 1960—1980-х рр., а також на сучасному пострадянському просторі. Назва «неформали» виникла на протигагу «формальним» об'єднанням, які були дозволені владою.

У 1979—1982 рр. досяг свого піку **рух юних футбольних уболівальників**. Виникли перші угруповання спортивних фанатів. Запровадження жорстких правил поведінки на стадіонах і дії міліції спричинили його тимчасовий спад. До спортивних фанатів переважно належали підлітки старшого віку. Групи фанатів існували в Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську й Донецьку. Ознаками належності до спортивних фанатів вважали символіку й кольори їхніх улюблених команд.

На другу половину 1970-х рр. припадає розквіт руху **хіпі**. Його прихильники, не сприймаючи навколишню дійсність, заявляли, що людина має бути внутрішньо вільною, прагнути миру й вільного кохання. Їхній зовнішній вигляд був підкреслено небалим: довге волосся, джинсовий або брезентовий одяг із вишивкою, налобні стрічки, саморобні прикраси. Переважну частину хіпі становили особи віком від 14 до 30 років.

У деяких містах України, зокрема в Києві, комсомольські організації намагалися боротися із цим рухом, проте спроби були марними. Більшість тих, хто належав до хіпі, ставши дорослими, самі залишали ці групи.

8 **Здобутки культури української діаспори.** Як і в попередні періоди, українська діаспора в ці роки збагатила національну культуру. Небезпідставно вважають, що діяльність української діаспори будувала мости між українською та світовою культурою.

Поет і перекладач **Святослав Гординський**, який більшу частину життя прожив у США, був людиною енциклопедичних знань. Глибокий знавець української поезики, він створив декілька поетичних збірок і найкращий, на думку фахівців, переклад «Слова о полку Ігоревім». Йому належать переклади українською мовою віршів Овідія, Горація, В. Гюго, Ш. Бодлера, Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Шіллера та інших. С. Гординський — автор блискучої статті про Т. Шевченка як художника та про український іконопис.

Світове визнання здобула творчість українського живописця зі США **Якова Гніздовського**. Серед створеного ним у цей період — портрет М. Скрипника, картина «Селянський хліб».

Значний внесок у розвиток музичної культури зробив **Антон Рудницький**, який жив у США. У 1967 р. він створив оперу «Анна Ярославна», а наступного року — оперу «Княгиня Ольга».

Із 1968 р. при Гарвардському університеті в США працював Український науковий інститут. Вирішальна роль у розвитку цього наукового закладу належала його директору, вченому зі світовим ім'ям, історико-енциклопедисту **Омеляну Прицаку**.

Один із найвидатніших танцівників ХХ ст. **Серж Лифар**, якого сучасники вважали «богом танцю», завжди пишався своїм українським походженням. У 1922 р. він разом із сім'єю емігрував до Парижа, де й прожив усе життя. Проте, за його словами, «навіть чудовий, блискучий Париж не зміг примусити мене, киянина, забути про мій широкий, величавий Дніпро». Одного разу він прийшов до театру «Гранд-Опера» у вишиванці й поділився мрією повернутися в Україну.

Під час вручення С. Лифару ордену Почесного легіону на запитання президента Франції Ш. де Голля, чи не збирається він нарешті отримати французьке громадянство, танцівник відповів, що він українець, і батьківщина його Україна. До кінця життя С. Лифар залишався особою без громадянства.

Важливим здобутком української діаспори залишалася діяльність відродженого Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У цей період воно продовжувало видавати десятитомну «Енциклопедію українознавства» (видання завершилося в 1989 р.). У 1979 р. виник один із наймолодших наукових центрів української діаспори в Західній Європі — філіал Римського Українського католицького університету у Великій Британії. Головне призначення цього закладу — дати знання з українознавчих предметів студентам-українцям, які навчалися в британських вищих навчальних закладах.

Українська діаспора докладала значних зусиль, щоб відродити пам'ять про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні та інформувати про цю трагедію громадськість країн Заходу. Так стала можливою поява наукових праць, присвячених трагічним сторінкам історії України. Англо-американський історик Р. Конквест у 1986 р. видав працю «Жатва скорботи: радянська колективізація і терор голодом». Помічником Р. Конквеста на запрошення О. Прицака став Дж. Мейс. Саме завдяки його дослідженням світ дізнався про Голодомор в Україні. Чимало уваги вивченню історії України приділяє колишній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Р. Шпорлюк.

Українознавчі проекти на Заході (діяльність Українського науково-го інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українських студій, видання «Енциклопедії українознавства») з'являлися завдяки фінансуванню канадського мецената українського походження П. Яцика. Загальна сума його пожертвувань на українські інституції у країнах Заходу перевищує 16 млн дол.

Висновки. Два десятиліття «застою» характеризувалися стрімким зросійщенням усіх сфер культурного життя України. Зокрема, в освіті фактично відбувалося комплексне й продумане витіснення української мови.

► Ідеологічний тиск компартійного апарату негативно впливав на творчий процес у науці, літературі й мистецтві. Однак навіть у таких умовах українські вчені й митці демонстрували високий потенціал, здійснюючи відкриття і пропонуючи твори світового рівня. У суспільних науках, літературі й мистецтві багато людських доль діячів культури було зламано компартійними ідеологами, що прагнули перетворити їх на «бійців ідеологічного фронту», діяльність яких мала підпорядковуватися комуністичним гаслам і пропаганді.

► Поява неформальних молодіжних рухів стала відображенням природного розвитку політичного процесу в УРСР. Саме їх існування свідчило про формування в середовищі молоді самодіяльних засад, прагнення реалізувати свою ініціативу. Однак це почало суперечити суті тоталітарного комуністичного режиму.

Запитання і завдання

1. Який новий навчальний предмет було запроваджено у програму середньої загальноосвітньої школи в 1972 р.?
2. Коли встановили 11-річний термін здобуття загальної середньої освіти в школі?
3. Яку кількість книжок видавали українською мовою в Україні в 1981—1985 рр.?
4. Якою була кількість науковців у республіці на початку 1980-х рр.?
5. Яку назву мав роман у віршах Ліни Костенко, надрукований у 1979 р.?
6. Назвіть фільми режисера Ю. Іллєнка, які в період «застою» не потрапили до глядачів.
7. Які зміни в розвитку освіти в Україні відбулися в цей період?
8. Наведіть факти, що свідчать про посилення зросійщення в Україні в період «застою».
9. Охарактеризуйте здобутки й досягнення тогочасної української науки.
10. У чому полягали втрати й досягнення української літератури цього часу?
11. Назвіть особливості розвитку українського мистецтва.
12. Визначте внесок українських спортсменів у розвиток спорту в цей період.
13. Проаналізуйте особливості молодіжного неформального руху в тогочасній УРСР.
14. У чому полягав внесок української діаспори в розвиток тогочасної культури України?
15. Складіть таблицю «Розвиток культури і духовного життя України в період “застою”».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

16. **Обговоріть у малих групах.** У чому полягала суперечливість процесів розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва України в період системної кризи радянського ладу? Обґрунтуйте свою відповідь.
17. Підготуйте повідомлення про діяльність визначних діячів або діячок (на вибір): В. Симоненко, І. Миколайчук, П. Майборода, Є. Мірошніченко, А. Солов'яненко, М. Амосов, О. Антонов, Т. Яблонська, М. Приймаченко, С. Параджанов, В. Маняк, О. Прицак, П. Яцик, Р. Шпорлюк, Р. Конквест, Дж. Мейс та інші.
18. Керівники

комітету з кінематографії при Раді Міністрів УРСР заборонили до прокату фільм Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», пояснивши це наявністю в ньому ідейних помилок і «формальних новацій». Голова комітету звинуватив творчу молодь у захопленні асоціативним і поетичним кінематографом на шкоду реалізму. На його думку, запозичення художніх прийомів М. Антоніоні або І. Бергмана недоцільне, оскільки народжені в західному світі ніколи «не розкривали духовний світ радянської людини». Яким є ваше ставлення до цієї критики? Чи була виправданою така точка зору? Як наведені думки впливали на розвиток українського кінематографу? **19.** Поєднуючи знання, отримані з історії України та української літератури, з'ясуйте роль духовної основи і краси в житті людини, історичної пам'яті народу, добра і зла в житті, проблему національного нігілізму і моральної ницості за матеріалом роману «Собор» Олеся Гончара.

Практичне заняття 1. Конституції УРСР: «сталінська» і «розвиненого соціалізму» (порівняння Основних Законів 1937 та 1978 рр.)

Практичне заняття 2. Український «самвидав»: теми, ідеї, автори

Практичне заняття 3. Повсякденне життя в місті та селі: переваги і проблеми (на прикладі України 1970—1980-х рр.)

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 285.

Узагальнення знань за розділом 3. Україна в період загострення кризи радянської системи

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 3. Україна в період загострення кризи радянської системи

---

§ 16. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР

- ▶ 1. Який період історії СРСР називали «застоем»? 2. У чому проявлялася криза радянської моделі розвитку?

1 **Зміни у вищому партійно-державному керівництві після смерті Л. Брежнєва.** На початку 1980-х рр. стало очевидним, що радянська модель розвитку потребує змін. Її охопила системна криза. Між тим Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв в останні роки свого життя майже не опікувався державними справами. Замість оновлення керівних кадрів було висунуто гасло стабільності кадрів, що цілком відповідало інтересам партійної номенклатури. Середній вік вищого керівництва СРСР становив понад 70 років.

Перехідний період у реорганізації вищого партійно-державного керівництва розпочався в листопаді 1982 р. після смерті Л. Брежнєва. Наступником Л. Брежнєва став **Юрій Андропов**. Його нетривале перебування при владі запам'яталося «закручуванням гайок»: спробою відновити трудову дисципліну, виконанням планових показників, розгортанням боротьби проти проявів корупції у вищих ешелонах влади (проте це не афішувалося), посиленням репресій проти інакомислячих. Ходили чутки про його наміри розпочати реформи.

Після смерті Ю. Андропова його місце посів **Костянтин Черненко**. Період його перебування при владі називають «міні-застоем». У цей час було згорнуто навіть незначні реформаторські починання його попередника. Різко поглибилася недовіра населення до офіційної влади.

2 **Початок «перебудови» в СРСР.** У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став **Михайло Горбачов**, наймолодший на той час член Політбюро. Новий лідер та його прихильники не ставили своїм завданням ліквідацію існуючого тоталітарного ладу. Зміни не були чітко окресленими та продуманими. Ішлося про «прискорення», «оновлення», повернення до «ленінських принципів», «нове обличчя соціалізму» тощо.

Спочатку нове керівництво не усвідомлювало всієї глибини соціально-економічної, політичної, моральної кризи, що охопила радянське суспільство. Вихід зі становища вбачався у прискоренні соціально-економічного розвитку шляхом подвоєння економічного потенціалу й технічного переоснащення виробництва на основі досягнень НТР, наведення порядку, викорінення ганебних явищ у суспільстві (особливо пияцтва й розкрадання державного майна), оновлення партійно-державного апарату.

Усе це було оприлюднено на пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. Термін «**перебудова**» вживався тоді лише в контексті поліпшення

Мітинг Товариства боротьби за тверезість. 1987 р.

управління господарським механізмом. Таким чином, зміни перш за все стосувалися економіки: наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності керівників тощо.

Одним із перших кроків стала видача у травні 1985 р. постанова ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, яка була покликана сприяти налагодженню трудової дисципліни.

Антиалкогольна кампанія призвела до зменшення на 20 % обсягів збору винограду. В Україні було знищено 60 тис. га виноградників. Збитки господарств сягнули 900 млн руб. За 1985—1987 рр. збитки від зменшення продажу алкогольних напоїв становили 13 млрд руб. Щороку бюджет УРСР через антиалкогольну кампанію втрачав 10 млрд руб. Через зменшення виробництва алкогольних напоїв почали ширитися самогоновання, спекуляція горілчаними виробами, наркоманія.

Серйозною проблемою для СРСР була війна в Афганістані. Усього через Обмежений контингент радянських військ в Афганістані з 1979 до 1989 р. пройшло 546 255 осіб, серед них 160 375 осіб з України. Загальні втрати склали 14 453 особи. З України загинуло 3280 осіб, зникли безвісти 80 осіб. Середньодобові витрати СРСР на війну в 1984 р. становили 4,3 млн руб., а в 1987 р. — уже 14,7 млн. Загалом утримання Обмеженого контингенту коштувало понад 30 млрд дол. І це без урахування величезної технічної допомоги, поставок озброєнь афганській армії та витрат на допомогу під час спорудження цивільних об'єктів.

XXVII з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1986 р., підтвердив курс на «прискорення». Було поставлено завдання за три наступні п'ятирічки створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже існуючому, подвоїти національний дохід за рахунок підвищення продуктивності праці, запровадження досягнень НТР. Крім того, планувалося вирішити соціальні проблеми: забезпечення житлом, продовольством, предметами повсякденного вжитку тощо.

З'їзд також прийняв «нову редакцію» програми КПРС, із якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два принципові гасла: «гласність» та «широка демократія», які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів.

«Гласність» — суто радянський термін, який увійшов в іноземні мови без перекладу. Це політика партійно-радянського керівництва у сфері інформації в умовах відсутності свободи преси, яка передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої дозованої інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення, забезпечити інформаційну підтримку реформаторській політиці М. Горбачова. «Гласність» знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Усе це суттєво вплинуло на свідомість народу, стало поштовхом до боротьби за демократію і незалежність.

Для подолання продовольчої проблеми була створена вертикальна структура Держагропром СРСР, яка мала контролювати виробництво, переробку й збереження сільськогосподарської продукції. У **травні 1986 р.** було прийнято постанову ЦК КПРС про посилення боротьби з нетрудовими доходами. Тобто перші заходи з «перебудови» не виходили за межі традиційної системи прийняття рішень і методів командно-адміністративної системи.

Проте вже в перший рік виконання цих планів почало вповільнюватися. Закупівля зерна за кордоном, переважно в США, на суму понад 10 млрд дол. сягнула рекордних показників — понад 40 млн т на рік (кожна четверта тонна зернових у СРСР була закуплена за кордоном). Антиалкогольна кампанія не мала позитивного ефекту, а призвела до величезних фінансових збитків та економічних проблем, негативного ставлення населення та появи наркоманії. Усе це відбувалося на тлі стрімкого падіння ціни на нафту (протягом 1979—1986 рр. вона впала зі 101 до 30 дол. за барель), що значно зменшувало фінансові можливості СРСР, який отримував від експорту нафти більше половини свого доходу.

Остаточо фінансові можливості держави підірвала Чорнобильська катастрофа. У період 1986—1989 рр. загальна сума прямих збитків та витрат з усіх джерел фінансування становила близько 12,6 млрд дол.

Періодизація доби «перебудови»

Період	Подія
Березень 1985 — січень 1987 р.	Спроба надати «прискорення» радянській моделі розвитку
1987—1988 рр.	Спроба запровадити ринкові механізми в радянську економічну модель і надати більше владних повноважень Радам
1989—1990 рр.	Стрімке руйнування радянської моделі. Розкол у таборі прибічників «перебудови»
1991 р.	Розпад СРСР

3 **Чорнобильська катастрофа.** Крім економічних негараздів, на початку 1980-х рр. в Україні загострилася екологічна ситуація. У 1970-ті рр. на території республіки почалося спорудження п'яти атомних електростанцій. Проте кожна мала недосконале технологічне обладнання, техніка безпеки не була на належному рівні. Хижацьке ставлення до видобутку нафти й природного газу призвело до того, що із середини 1980-х рр. видобуток природного газу зменшився вдвічі, нафти — утричі, хоча в 1970-х рр. Україна повністю забезпечувала себе власним природним газом та на 50 % — нафтою. УРСР тепер залежала від постачання енергоносіїв із сибірських родовищ РРФСР.

Безгосподарність у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі в Україні становили 81 % (це за умов збитковості аграрного сектору).

За рішенням Москви в ці роки в Україні продовжували споруджуватися гіганти індустрії. Чимало підприємств, у тому числі потужні металургійні підприємства, гірничодобувні та хімічні комбінати, будували на базі застарілих технологій. Їх експлуатація погіршувала екологію довкілля, а за рівнем забрудненості повітря Україна посідала одне з перших місць серед регіонів колишнього СРСР. Кожне п'яте з найбільш забруднених міст було в Україні. Особливо загрозливою екологічна ситуація була в Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі, Маріуполі, Горлівці, Нікополі тощо.

Зруйнований 4-й енергоблок Чорнобильської АЕС. 1986 р.

Непоправної шкоди довкіллю завдала аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч із 25 на 26 квітня 1986 р. Причиною став вибух на 4-му енергоблоці, у результаті якого завалилися дах і стіни верхньої частини будівлі. На момент аварії в реакторі було 200 т радіоактивного урану й плутонію. Близько 3 % радіоактивних речовин потрапило в навколишнє середовище. Радіоактивна хмара накрила територію площею 155 тис. км². Вибух спричинив велику пожежу. Лише завдяки подвигу пожежників, ціною їхніх життів вдалося уникнути більшої трагедії.

За наслідками забруднення аварія на Чорнобильській АЕС стала справді світовою катастрофою, особливо для країн Європи. Довкола Чорнобильської АЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження, із якої переселили всіх жителів.

За офіційними даними, в Україні вважають забрудненими території 16 областей, у тому числі столицю м. Київ. Зараз на забрудненій території проживає 1,5 млн осіб. На ліквідацію наслідків катастрофи тільки в 1988—1990 рр. було витрачено понад 20 млрд руб. У ліквідації аварії взяли участь 600 тис. осіб з усього СРСР.

Радіаційне забруднення викликало сплеск онкологічних захворювань серед населення, зокрема дітей дошкільного та шкільного віку, шкідливо позначилося на загальному стані здоров'я населення.

Одним із наслідків Чорнобильської катастрофи стало розгортання в Україні антитоталітарних рухів (екологічного, національно-визвольного). Вона підірвала довіру до радянської системи, пробудила в людях прагнення відстоювати національні інтереси, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені. З екологічної трагедії вона перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя.

15 грудня 2000 р. Чорнобильську АЕС було закрито.

4 Початок політичних реформ. Поступово керівництво країни почало розуміти, що економічні зміни не будуть реалізовані без політичних реформ. Тому на пленумі ЦК КПРС у січні 1987 р. на перший план було висунуто такі завдання: відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутрішньопартійної демократії; демократизація економічного управління; забезпечення законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів трудящих тощо. Такий курс активізував політику «гласності».

Першою до історичної правди долучилася художньо-публіцистична думка. Услід за московськими виданнями («Московские новости», «Огонек», «Новый мир», «Знамя», «Октябрь») на ці процеси відреагувала українська преса — «Літературна Україна», «Жовтень», «Україна» тощо. Вони розповідали суспільству правду про добу визвольних змагань 1917—1921 рр., трагічні події колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку в 1920—1930-ті рр., Голодомор 1932—1933 рр., сталінські репресії, «розстріляне відродження» тощо.

Першою публікацією, яка започаткувала політику «гласності», стала стаття в журналі «Огонек» про життя й діяльність партійного діяча Ф. Раскольникова, який у 1930-ті рр. виступив із відкритим листом до Й. Сталіна, звинувачуючи його в численних злочинах.

Партійно-державному керівництву не вдалося утримати інформаційний потік в обмежених обсягах. Відомості про численні злочини за весь період існування радянської системи остаточно підірвали довіру населення до влади. Значний обсяг інформації також зумовив стрімку політизацію населення, пробудив інтерес до історичного минулого, сприяв зростанню національної самосвідомості.

23 травня 1987 р., згідно з рішенням Політбюро ЦК КПРС, було припинено глушіння іноземних радіостанцій, які здійснювали мовлення на СРСР. Цей день став початком кінця радянської ідеології, оскільки в умовах свободи інформації вона не могла конкурувати з більш якісною й ефективною західною пропагандою.

Крім «гласності», почалося активне оновлення керівних кадрів. Один за одним залишили посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського та інших обкомів. Проте В. Щербицький не тільки зберіг свою посаду першого секретаря ЦК КПУ, але й активно впливав на загальносоюзне керівництво. Причини цього вбачають у відносно стабільній соціальній обстановці в Україні, існуванні в республіці міцного партійно-державного апарату, спроможного стримувати розвиток радикальних процесів, бажанні Москви не йти на конфлікт і зберегти стабільність в Україні, у здатності В. Щербицького до політичного маневрування.

Породжений «гласністю» плюралізм думок усе більше суперечив панівній системі. Розпочалися активна діяльність і розвиток неформальних організацій. В Україні в 1987 р. було створено Український культурологічний клуб (Київ), Товариство Лева (Львів), Народний союз сприяння перебудові (Одеса), Комітет підтримки перебудови (Ворошиловград, тепер Луганськ) тощо. Більшість цих організацій рішуче засуджувала існуючий режим, критикувала безгосподарність, створювала позацензурну пресу, організовувала мітинги, збори, демонстрації. (Докладніше про діяльність цих організацій ви дізнаєтеся в § 18.)

5 Початок економічних реформ. Коли стало зрозуміло, що існуюча командно-адміністративна система вже не забезпечує подолання економічних негараздів, було вирішено змінити концепцію «прискорення» на концепцію економічної «перебудови». Визначальною для економічної програми «перебудови» стала ідея впровадження елементів ринкової економіки. Першим несміливим кроком у цьому напрямі став Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (листопад 1986 р.). Він легалізував діяльність так званих «цеховиків», які в 1980-ті рр. забезпечували майже 10 % ВВП СРСР.

У червні 1987 р. відбувся пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою», який дав старт реформам, розробленим групою економістів, соціологів, політологів (Л. Абалкін, А. Аганбегян, Т. Заславська, Ф. Бурлацький та інші). Передбачалося розширити самостійність підприємств, виходячи з принципів самоокупності та самофінансування; значно розширювалися права трудових колективів підприємств та організацій; заохочувалася приватна ініціатива в тих сферах, де це вважали «соціально виправданим», наприклад у сільському господарстві, відроджуваній сфері індивідуальної трудової діяльності, сфері послуг.

Поступове відродження приватного сектору неминуче призводило до відмови від монополії зовнішньої торгівлі й відкриття радянського ринку для іноземних інвестицій. Приватний сектор, іноземні капіталовкладення, більш глибока інтеграція у світовий ринок, за задумом теоретиків реформ, мали стати стимулом розвитку й підвищити конкурентоспроможність радянських підприємств.

Нова концепція була сформульована в Законі «Про державне підприємство» від 30 червня 1987 р., який розширював самостійність державних підприємств на основі госпрозрахунку і самофінансування. Підприємство отримало свободу планувати свою діяльність на основі контрактів із постачальниками й споживачами за обмеженого рівня централізованих інвестицій. Також запроваджувалася система держприймання продукції з метою покращення її якості.

Для нормального функціонування підприємств за таких умов потрібно було також реформувати систему ціноутворення, матеріального забезпечення тощо. Проте це не було зроблено. До того ж держава залишалася головним замовником у промисловості, що обмежувало можливості для комерційної діяльності. Держава також зберігала за собою право визначати перелік продукції, що випускалася, встановлювати ціни й ставки оподаткування.

Проте такі часткові реформи лише призвели до розбалансування радянської економічної моделі, яка почала швидко деградувати, загострюючи проблему дефіциту. Дефіцитними стали майже всі товари, а ажіотажний попит робив неможливим наповнення полиць магазинів. Із продажу зникли цілі групи найнеобхідніших товарів: пральний порошок, зубна паста, мило, масло, цукор тощо.

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організував виробництво дефіцитних у країні товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами. Діяльність «цеховиків» переслідували державні каральні органи — Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності (рос. ОБХСС).

Найбільш складною проблемою переходу до ринкової економіки виявилася проблема ціноутворення. За радянських часів ціну встановлювали вольовим політичним рішенням, вона не впливала з умов господарської діяльності. Тому визначення цін на основі собівартості продукції призвело б до підвищення роздрібних цін, а це б, у свою чергу, зумовило подальше зниження життєвого рівня населення й падіння авторитету влади. Тому реформу ціноутворення влада весь час відкладала, що згодом мало катастрофічні наслідки.

! **Висновки.** Криза радянського суспільства спонукала керівництво країни до проведення реформ. Їх ініціатором став Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Проте запроваджені реформи не відповідали реаліям часу, до того ж вони були непослідовними і частковими. Зрештою не до кінця продумані експерименти призвели до розвалу радянського господарського механізму та економічного краху.

▶ Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Економічні негаразди на тлі лібералізації режиму сприяли розгортанню потужних соціальних та національних рухів, які зрештою розхитали і знищили радянську систему й СРСР.

▶ В Україні процеси «перебудови» загалом збігалися із загальносоюзними. Однак вони мали і свої особливості: уповільнені темпи розвитку, порівняно низький рівень активності населення, тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти, відсутність відвертого насильства як засобу вирішення внутрішніх проблем, перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника суспільного життя на потужний політичний чинник.

? **Запитання і завдання**

1. У якому році розпочалася «перебудова» в СРСР? Хто став її ініціатором?
2. Якими були перші заходи «перебудови»?
3. Коли сталася аварія на Чорнобильській АЕС?
4. Що спонукало до зміни концепції «прискорення» на впровадження елементів ринкової економіки?
5. Якою була мета політики «гласності»?
6. Що передбачав Закон «Про державне підприємство» 1987 р.?
7. Чому «перебудова» в СРСР уже від самого початку загалюмувалася?
8. Який вплив на процеси «перебудови» мала політика «гласності»?
9. **Обговоріть у групах.** Чому спроби економічних реформ лише погіршували економічне становище в СРСР?
10. Створіть структурно-логічну схему «Початок "перебудови" в СРСР».
11. Визначте основні чинники, що вплинули на розвиток процесів «перебудови».
12. Чи можна стверджувати, що дії керівництва СРСР були недоцільними щодо ситуації, у якій перебувала країна? Обґрунтуйте свою думку.

§ 17. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи

- 1. Якою була мета економічних змін, декларованих на початку «перебудови»? 2. Чому стратегія «прискорення» соціально-економічного життя себе не виправдала? 3. Які чинники негативно вплинули на економічний розвиток СРСР у 1985—1987 рр.?

1 Спроби впровадження ринкових механізмів. Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Це спонукало владу до пошуку шляхів виходу із ситуації. У 1988 р. приватна діяльність була легалізована більш ніж у 30 видах виробництва товарів і послуг. Почали бурхливо розвиватися кооперативний сектор та індивідуальна трудова діяльність. Поява приватного сектору супроводжувалася встановленням дуже високих цін, орієнтованих аж ніяк не на пересічного споживача. У більшості випадків приватний сектор почав «відмивати» гроші тіньової економіки і «вимивати» ресурси з державних підприємств.

Цього ж року було офіційно визнано оренду землі на тривалий (до 50 років) термін за умови, що орендар самостійно розпоряджатиметься всією виробленою продукцією. Колгоспам надавалося право визначати площу індивідуальних ділянок і поголів'я худоби в особистому господарстві. На практиці ці заходи дали лише символічні результати. Колгоспи залишилися під опікою районної влади, яка продовжувала планувати їхнє виробництво і поставки державі. Крім того, селянство було позбавлене техніки та всієї економічної інфраструктури, необхідної для надання продукції товарного вигляду та її реалізації. Ті, хто бажав узяти землю в оренду, наражалися на опір місцевої влади. Найчастіше термін оренди не перевищував п'яти-десяти років, а договори набували законної сили тільки в разі, якщо особи уклали їх без права заповіту й спадкування.

Таким чином, жодна з розпочатих в економіці реформ майже не дала позитивних результатів, а залучення кредитних ресурсів на Заході лише відтягувало економічний крах.

Не врятувало економіку й те, що законодавчо було закріплено модель регульованої ринкової

«Homo Sovietikus перебудовується...». Радянська карикатура. 1990-ті рр.

? Який процес відображає карикатура? Поясніть, чому така ситуація стала можливою.

Карикатура на соціально-економічне становище в СРСР. 1990-ті рр.

? **Обговоріть у групах.** Із яких політичних позицій карикатурист намагався дати оцінку діям М. Горбачова?

економіки (червень 1990 р.). Автором програми «орендизації» економіки був Л. Абалкін. Підприємства мали передаватися у власність трудовим колективам.

Ситуація в економіці погіршувалася, рівень життя стрімко падав, підриваючи в населення довіру до влади. Із 1988—1989 рр. помітно скорочувалося сільськогосподарське виробництво, що негайно позначилося на забезпеченні продовольством. Показники приросту промислового виробництва в 1989 р. досягли нульового рівня, а в першому півріччі 1990 р. обсяги виробництва скоротилися на 10 %. У грудні 1990 р. голова уряду М. Рижков констатував обвал економіки і подав у відставку.

Ще одним чинником погіршення економічної ситуації було те, що темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів приросту заробітної плати. Якщо в 1987 р. на 1 % зростання продуктивності праці в промисловості України припадало майже 0,5 % приросту заробітної плати, то в 1988 р. — 1,5 %, а в 1989 р. — 2,2 %.

Новий голова уряду **Валентин Павлов** у січні—квітні 1991 р. зважився на непопулярні заходи — обмін 100-рублевих купюр (як захід зменшення грошової маси) і підвищення цін у 2—10 разів. До літа 1991 р. інфляція різко підскочила і наприкінці року досягла 25 %-го зростання на тиждень. Одночасно відбувалося падіння курсу рубля: так, на початку 1991 р. 1 дол. США коштував 10 руб., а наприкінці року — 110—120 руб. «Павловське» підвищення цін уже не могло врятувати становище, змінивши економічну ситуацію на краще, та ще й на тлі розпаду СРСР.

2 **Погіршення соціального становища населення.** Спад виробництва, неконтрольована грошова емісія, інфляція посилювали соціальну напруженість у суспільстві. За даними статистики, у 1990 р. в Україні валовий суспільний продукт знизився на 2,4 % порівняно з 1989 р.; національний дохід, відповідно, зменшився на 3,6 %. Водночас грошові доходи населення республіки в 1990 р. зросли на 15,7 % порівняно з 1989 р., що спричинило значний тиск на товарний ринок.

У 1991 р. ці негативні тенденції поглибилися: валовий суспільний продукт був уже на 11,3 % меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід, відповідно, зменшився на 11,2 %. Падіння показників розвитку

промисловості республіки становило 4,8 %, а сільського господарства — 13,2 %. На тлі тотального спаду основних економічних показників зростали грошові доходи населення України (у 1991 р. — на 87,1 % порівняно з 1990 р.). Проте їх поглинала інфляція. Щоб захиститися від інфляційних процесів, населення почало скуповувати іноземну валюту, скориставшись послабленням влади в цій сфері, а також послабленнями у виїзді за кордон. За офіційного курсу 60—70 коп. за 1 дол. на «чорному ринку» 1 дол. можна було купити за 10 руб.

У цей час відбувався перерозподіл власності. Наприклад, питома вага підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування у випуску промислової продукції України зменшилася із 70 до 56 %. Окремі регіони, союзні й автономні республіки почали впроваджувати різні заходи, які обмежували вивезення ресурсів за їхні межі. Було запроваджено систему карткового розподілу основних продовольчих і промислових товарів.

3 **Шахтарський страйк 1989 р.** Погіршення соціально-економічного становища призвело до виникнення явища, яке, здавалося, було неможливим у СРСР. Проти влади, яка декларувала, що є представником і виразником інтересів робітництва, розгорнувся масовий страйковий рух. Започаткували його шахтарі.

Першими були гірники шахти ім. Л. Шевякова в Междуреченську (Кузнецький вугільний басейн). Так, у ніч на 11 липня 1989 р. шахтарі почали страйк у відповідь на невиконання їхніх вимог. За кілька днів він поширився на всі вугледобувні регіони СРСР (Львівсько-Волинський басейн та інші), а його центром став Донбас.

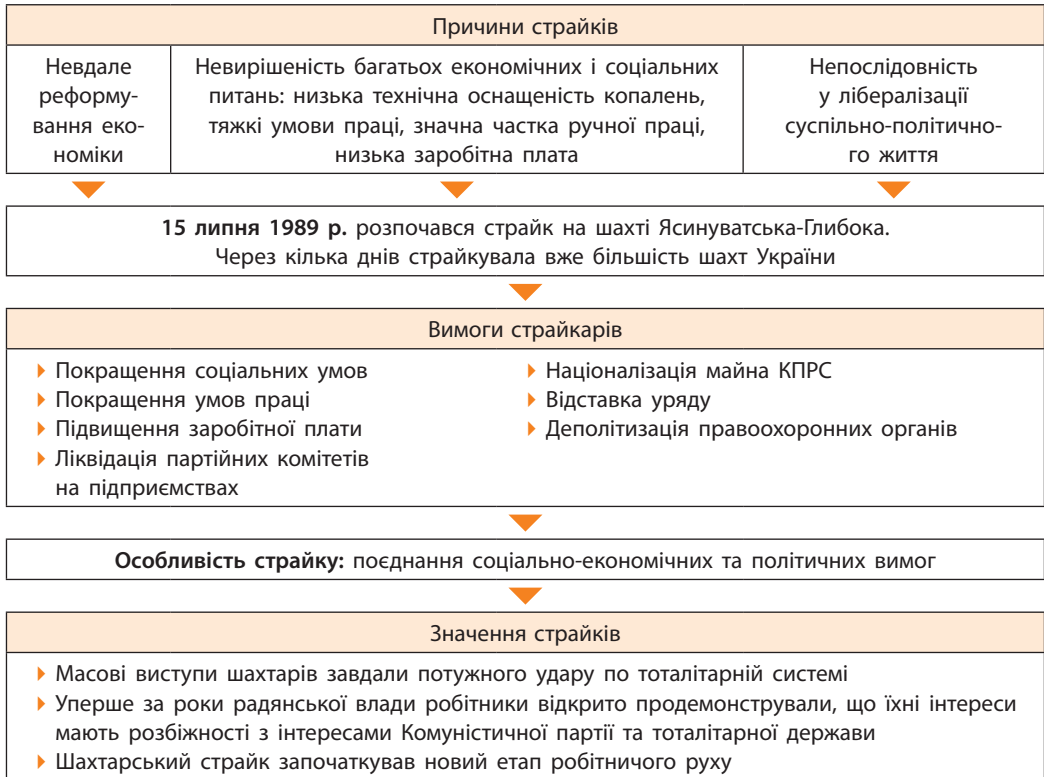
Причинами страйку шахтарів було загострення соціально-економічних проблем у шахтарських регіонах: незадовільні умови праці, низька заробітна плата, зловживання партійно-профспілкової адміністрації, постійні перебої із забезпеченням продуктами харчування.

В Україні страйк стихійно розпочався 15 липня 1989 р. на шахті Ясинуватська-Глибока в Макіївці (Донецька обл.). Очолив виступ робітник очисного забою В. Комісарук. 17 липня страйк охопив уже кілька шахт Макіївки. 18 липня до страйку приєдналися шахти Красноармійська (сучасний Покровськ), Дзержинська (сучасний Торецьк), Шахтарська, Краснодону, Первомайська. 19 липня почали страйкувати шахтарі Донецька й Горлівки. 25 липня страйкувала більшість шахт України: 110 зі 121 шахти Донецької

Шахтарський страйк 1989 р.

Шахтарський страйк 1989 р.

області, 52 із 93 шахт Луганської області, усі 11 шахт Західного Донбасу, усі 20 шахт Львівсько-Волинського басейну. Загалом до цього руху приєдналися близько 500 тис. гірників, яких очолили страйкові комітети (страйккоми). Було створено робітничі дружини для підтримання порядку, пікетування шахт. Не допускаючи безладдя і провокацій, робітничі дружини разом із міліцією закрили всі магазини, що торгували алкогольними напоями. Було прийнято рішення про недовіру офіційним профкомам, радам трудових колективів шахт та міським комітетам Комуністичної партії.

Крім соціально-економічних вимог, гірники висували й політичні: скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль партії та створення незалежних від партійного контролю профспілок. 20 липня шахтарі м. Стаханова висунули вимогу про відставку місцевого партійно-радянського керівництва та негайне скликання позачергового пленуму міського комітету Комуністичної партії України та сесії міської ради.

Розуміючи серйозність становища, партійно-державне керівництво СРСР та УРСР пішло на поступки, прийнявши більшість вимог страйкарів. **30 липня 1989 р.** страйк було припинено. Однак після закінчення страйку більшість страйккомів продовжила свою діяльність та перетворилася на постійні. Профспілкове керівництво опинилося по інший бік від страйкарів. Офіційні профспілки протиставили себе робітникам і поступово втрачали авторитет. Страйккоми почали створювати альтернативні профспілки.

Важливим наслідком страйку було те, що в УРСР з'явилася суспільна сила, яка без насильства підірвала владу комуністів і розхитала основи тоталітарної системи.

4 Конституційні реформи. Розпочаті в процесі «перебудови» політичні та законодавчі перетворення поєднувалися з бажанням М. Горбачова зберегти політичну систему на чолі з КПРС та СРСР. Проте зміни, що запроваджувалися, стали ще одним кроком до розвалу тоталітарної системи.

На XIX Всесоюзній конференції КПРС (**червень-липень 1988 р.**) уперше за роки радянської влади було порушено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Тоді було офіційно проголошено курс на створення правової держави, парламентаризм, розподіл влади. Рішення конференції дали новий поштовх вільнодумству, сприяли формуванню нових політичних структур, насамперед реформованих Рад.

На виконання цього рішення було ухвалено проект конституційної реформи, що призвело до встановлення дворівневої представницької системи — З'їзду народних депутатів СРСР та Верховної Ради СРСР, а потім і до заснування посади президента СРСР, наділеного широкими повноваженнями. До функцій З'їзду входило проведення конституційних, політичних, економічних і соціальних реформ, а також обрання разом із Верховною Радою президента країни, наділеного повноваженнями здійснювати зовнішню політику, вирішувати питання оборони та призначати прем'єр-міністра.

Вибори до нових органів влади відбулися в **березні 1989 р.** Щоб уникнути несподіванок, третину депутатів З'їзду народних депутатів СРСР, згідно з виборчим законом, надсилали Компартія (100 осіб) та громадські організації — комсомол, профспілки, ветеранські організації (650 осіб). Решту депутатів обирали на альтернативній основі в територіальних і національно-територіальних округах. Загалом на З'їзд було делеговано 231 представник від УРСР (87,8 % комуністи). Серед делегатів були представники демократичних сил, зокрема письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський.

I З'їзд народних депутатів СРСР.
1989 р.

? Чому цей з'їзд викликав великий резонанс у суспільстві?

Створена структура влади призвела до значного зменшення кількості депутатів від УРСР у вищому представницькому органі СРСР. Це свідчило про подальше ігнорування національних прав, обмеження прав союзних республік і централізацію влади в СРСР.

Початок роботи З'їзду показав, що однаковість, яка панувала раніше, не буде. Виступи депутатів засвідчували різні політичні погляди та інтереси. Трансляція роботи З'їзду дала новий імпульс громадській активності.

I З'їзд народних депутатів СРСР відбувся у травні-червні 1989 р. Наслідком його роботи стало те, що ініціатива подальшого реформування політичної системи перейшла до рук народних депутатів, які виражали іноді протилежні точки зору.

Щоб утримати ситуацію у своїх руках, навесні 1990 р. М. Горбачов декларував нову мету політичних реформ — створення правової держави, яка здатна забезпечити перехід до ринкової еконо-

міки та демократичного суспільства. Серед першочергових завдань реформування політичної системи були зміцнення президентської влади в СРСР і перехід до багатопартійності. 15 березня 1990 р. М. Горбачов був обраний президентом СРСР (як згодом виявилось, першим і останнім). Запровадження нової посади і формування президентської вертикалі означало згортання, а в подальшому й ліквідацію компартійно-радянської влади.

Перехід до багатопартійності став нагальною необхідністю. У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів СРСР змінив редакцію статті 6 Конституції СРСР 1977 р., вилучивши з неї положення про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи».

Таким чином, політичні зміни не обмежилися лише перерозподілом владних повноважень, а зруйнували монополію КПРС на владу, призвели до появи парламентської опозиції та багатопартійності.

! **Висновки.** Спроби впровадження ринкових механізмів управління в радянську економіку призвели до її стрімкого занепаду, а згодом і краху.

► Розвал командно-адміністративної економічної моделі спричинив зубожіння більшої частини населення.

► Погіршення умов життя спровокувало появу потужного робітничого руху, в авангарді якого були шахтарі. Робітничі страйки розхитали основу тоталітарного суспільства в СРСР.

► Загальні вибори на альтернативній основі до Рад, гарантування свободи друку, «гласність», виникнення багатопартійності, розширення прав трудових колективів, розмежування функцій партійно-державних органів влади, утвердження в суспільстві спочатку ідейного плюралізму, а згодом і багатопартійності, законодавче оформлення економічної свободи, розширення прав союзних та автономних республік — усе це наближало крах тоталітарної системи.

Запитання і завдання

1. Коли в СРСР була легалізована приватна власність?
2. Із якою метою здійснювалася «павловська» грошова реформа?
3. За якого керівника уряду розпочався обвал економіки СРСР?
4. Що стало поштовхом до страйку шахтарів у 1989 р.?
5. Коли відбувся І З'їзд народних депутатів СРСР?
6. У якому році М. Горбачова було обрано президентом СРСР?
7. На якому З'їзді народних депутатів СРСР було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну й спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи»?
8. Якими були причини швидкого розвалу економіки СРСР?
9. Чому запровадження оренди в сільському господарстві не сприяло збільшенню виробництва продовольчих товарів?
10. Поясніть, чому в результаті конституційної реформи представництво українців у союзних органах влади зменшилося.
11. Чим було зумовлено запровадження президентської вертикалі влади в СРСР?
12. Визначте взаємозалежність між подіями в економіці СРСР та падінням життєвого рівня населення.
13. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому в роки “перебудови” не вдалося подолати дефіцит?».
14. Обговоріть у групах. Чому реформування радянської моделі розвитку призвело до її розвалу?

§ 18. Зростання громадської активності українського суспільства. Проголошення Декларації про державний суверенітет України

- 1. Що таке «гласність»? 2. Які політичні зміни відбулися в СРСР і УРСР?

1 Вплив «гласності» на українське суспільство. У роки «перебудови» «гласність» стала важливою складовою процесу змін. Вона знайшла свій вияв у бурхливому розквіті публіцистики, поверненні забутих імен, висвітленні «білих плям» історії тощо. Усе це радикально вплинуло на свідомість населення, стало поштовхом до боротьби за свободу,

Карикатура про «гласність».
1980-ті рр.

? Яку думку намагався донести карикатурист?

демократію і незалежність. Завдяки «гласності» громадяни СРСР долали стереотипи й догми старого мислення. Суспільство стрімко політизувалося.

В українському суспільстві «гласність» зустріли неоднозначно. Одна частина палко підтримала намагання дізнатися істину, друга до цього процесу ставилася байдуже, третя із тривогою застерігала, що у виховних цілях не варто розкривати на сторінках преси всю правду, оскільки це може спричинити духовну кризу, крах ідеалів і, урешті-решт, пасивність і нігілізм.

Роль першопрохідників у захисті української культури, навколишнього середовища, висвітленні «білих плям» історії відіграли Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи

Олеся Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда та багатьох інших. В Україну почали повертатися твори В. Винниченка, С. Петлюри, представників «розстріляного відродження», зокрема Миколи Хвильового, М. Куліша, М. Зерова, історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова та інших, заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання?», твори репресованих у роки «застою» В. Стуса, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців та інших. Повернувся з еміграції письменник та один із засновників УГГ М. Руденко.

Поступово відкривалася правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Українська революція 1917—1921 рр., масовий штучний голод 1921—1923 рр., геноцид українського народу — Голодомор 1932—1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН та збройна боротьба УПА тощо; розгорнулася дискусія про національну символіку та ідею.

«Гласність» призвела до нової хвилі десталінізації. Те, що не було завершено за часів М. Хрущова, продовжили в другій половині 1980-х рр. Суспільство повернулося до критики Й. Сталіна й сталінізму. Із 1988 р. почалася нова хвиля реабілітацій. За рік було реабілітовано 59 тис. осіб. В Україну повернулися 300 політв'язнів. Зрештою була скасована цензура.

2 **Усунення з посади В. Щербицького.** На відміну від Москви, де політичні процеси в перші роки «перебудови» відбувалися більш інтенсивно, в Україні продовжував панувати «застій». У першу чергу його пов'язували з ім'ям першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького.

Життя неминуче ставило питання про його відставку, тим більше, що з такими вимогами до Генерального секретаря ЦК КПРС зверталися українські політики та представники інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова. На пленумі В. Щербицького було звільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ «у зв'язку з виходом на пенсію». Новим першим секретарем було обрано В. Івашка.

3 Неформальні організації. Формування передумов багатопартійності.

«Гласність» сприяла появі громадських неформальних об'єднань, які відбивали інтереси різних прошарків населення. Неформальними їх називали на протигагу формальним, що були створені або діяли під керівництвом КПРС. Хоча КПРС ставилася упереджено до діяльності неформальних об'єднань, вони не були протизаконними, оскільки, згідно з Конституцією, громадяни мали право на об'єднання. В умовах лібералізації режиму державні органи не наважувалися заборонити їхню діяльність.

Одне з перших неформальних об'єднань виникло в Києві в **серпні 1987 р.** — **Український культурологічний клуб (УКК)**. Серед його членів було чимало дисидентів і колишніх політв'язнів. Питання, що порушувалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури. Проте розкриття «білих плям» історії неминуче ставило членів об'єднання в опозицію до існуючого режиму. Зрештою під тиском влади УКК припинив свою роботу. Однак це не зупинило поширення неформальних об'єднань.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування **Товариство Лева**. Тоді ж І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний стали ініціаторами створення **Української асоціації незалежної творчої інтелігенції**. Навесні 1988 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

Перша неформальна організація республіканського масштабу — **Українська Гельсінська спілка (УГС)** — постала в **березні 1988 р.** Її очолив Л. Лук'яненко. УГС стала наступницею УГГ. У 1987 р. було відроджено видання першого в Україні легального незалежного громадсько-політичного журналу «Український вісник» за редакцією В. Чорновола. УГС стала основою створення Української республіканської партії.

Серед широкого спектра тогочасних неформальних організацій слід відзначити **Українську студентську спілку (УСС)**, що виникла **наприкінці 1989 р.** у Києві. У практичній діяльності поряд із вимогами поліпшення життя і побуту молоді УСС висувала й політичні вимоги. Також у різних містах України виникли **Спілки незалежної української молоді**

(СНУМ), що ставили собі за мету виховувати молодь у душі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

У травні 1989 р. пройшов установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». У його рішеннях було звернуто увагу на необхідності активізувати реабілітацію жертв політичних репресій, вшануванні пам'яті про невинно репресованих, приверненні уваги до «білих плям» української історії, перегляді місця й ролі в ній окремих постатей та подоланні комуністичних стереотипів.

Уже в червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань. Наприкінці 1988 — на початку 1989 р. їхніми зусиллями було проведено 1200 мітингів, у яких узяло участь понад 13 млн осіб. «Мітингова демократія» стала реальною силою, дієвим механізмом, що мав вплив у суспільстві.

У той самий час влада активно протидіяла політичним неформальним об'єднанням, які тоді ще відчували дефіцит масової підтримки. За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б поєднала радикалізм політичних неформалів із масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань. Результатом цих процесів став **Народний рух України**.

Першою формально задекларованою політичною партією стала створена в жовтні 1989 р. у Львові **Українська національна партія (УНП)**, яку очолив політ'язень Г. Приходько. Тривалий час вона була напівлегальною, із початку свого існування не визнавала законів «окупаційної влади» і в подальшому була єдиною серед політичних сил республіки, що бойкотувала вибори до Верховної Ради.

4 Фестиваль «Червона рута». Активізація суспільно-політичного життя позначилася й на музиці. У 1989 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль національної молодіжної музики «Червона рута». Він здійснив справжню революцію в українській культурі, вплинув на все суспільство. Фестиваль сприяв появі нової молодіжної музики, якої до цього не існувало.

Нова музична хвиля здобула нечувану популярність в Україні та в українській діаспорі. Багато пісень, виконаних уперше на фестивалі, одразу стали хітами, які співали мільйони людей. Ще вчора зовсім невідомі музиканти миттєво перетворилися на кумирів української молоді кінця 1980 — початку 1990-х рр. Уже наступного року вся Україна співала репертуар фестивалю — пісні «Братів Гадюкіних», Віки, А. Миколайчука, О. Тищенко, «ВВ», І. Білик, М. Бурмаки, Тризубого Стаса та інших.

Проте «Червона рута» не тільки стала знаменем українського відродження, особливим культурним феноменом, а й започаткувала в Украї-

ні національний шоу-бізнес. Уперше населення й особливо молодь захопилися українською музикою, що стала частиною їхнього життя. Музика фестивалю почала збирати величезні аудиторії на стадіонах і майданах. Ще під час проведення першого фестивалю «Червона рута» розтиражовані записи концерту були миттєво розкуплені та не задовольнили й десятої частини попиту. Після фестивалю було проведено перший в історії загальноукраїнський концертний тур: 87 концертів переможців «Руті-89» пройшли по всій Україні з надзвичайним успіхом. Саме «Червона рута» стала першим замовником на технічне (сцена, звук, світло, студії звукозапису, музичне обладнання, тиражування музичної продукції) і творче (композитори, аранжувальники, звукорежисери, поети тощо) забезпечення таких заходів.

Наступні фестивалі, що проводилися раз на два роки, збирали все більшу кількість глядачів та учасників, засвідчуючи постійне зростання інтересу до української музики.

Перший фестиваль української сучасної пісні «Червона рута». Чернівці. 1989 р.

5 Народний рух України за перебудову. І З'їзд народних депутатів СРСР (травень-червень 1989 р.) стимулював поглиблення процесів змін у суспільстві. Саме тоді заявили про себе народні фронти — перші масові незалежні організації (у лютому 1990 р. в СРСР їх налічувалося 140). У середині 1989 р. Народний фронт Естонії налічував 60 тис., Народний фронт Латвії — 115 тис., Саюдіс (Литовський рух за перебудову) — 180 тис. осіб.

Найпотужніше ідею створення подібного фронту в Україні підтримали у Львові. Спроби сформувати таке об'єднання були і в інших регіонах республіки (Народна спілка сприяння перебудові в Києві, Народний фронт України сприяння перебудові на Вінниччині та Хмельниччині тощо).

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову відбувся у вересні 1989 р. Його делегати представляли майже 280 тис. громадян України. Кожна з течій — і помірковані (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко та інші), і радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь та інші) — пропонувала своє розуміння політичних цілей організації. Якщо помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КПРС, то радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, здобутті незалежності, утвердженні в суспільстві багатопартійності. Ці дві позиції й окреслили межі дискусії

на з'їзді. Разом із гострою критикою панівної системи неодноразово лунали думки про її демонтаж, заклики щодо багатопартійної системи, скасування статті 6 Конституції СРСР, створення із членів КПРС, які належали до Народного руху України, самостійної Комуністичної партії України, а також Української селянської партії. Непоодинокими були наполягання на ліквідації органів КДБ, скасуванні загальної військової повинності. У руслі цих змін в Україні мали бути створені умови для вільного підприємництва, запровадження в обіг власної грошової одиниці, створення армії, флоту і служби безпеки республіки. У багатьох виступах ішлося про можливість і необхідність захоплення влади, але мирним, парламентським шляхом.

Народний рух України одразу ж заявив про свою толерантність щодо національних меншин. Рішення з'їзду засвідчили підкреслено коректне ставлення до неукраїнського населення.

З'їзд також виявив нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах. У ньому домінували представники Західної України (до 50 %), хоча вже тоді лунали застереження, що «доля України вирішиться не в Києві й не у Львові, а на сході та півдні». Ще однією проблемою, яку віддзеркалив з'їзд, була вузькість соціальної бази Народного руху України: із 1109 делегатів 984 особи були представниками інтелігенції, непропорційно мало було представників селянства та робітництва.

Існування в Народному русі України двох течій — поміркованих та радикалів — суттєво ускладнювало процес організаційного становлення, але на цьому етапі суперечності вдавалося долати, оскільки відбувалася консолідація сил проти КПРС.

6 **Вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р.** У 1990 р. політичне життя в Україні характеризувалося особливою активністю. Відчутний імпульс надало відзначення річниці Акта Злуки УНР і ЗУНР. **21 січня 1990 р.** Народний рух України організував **живий ланцюг** (за різними даними, в акції взяло участь від 450 тис. до 5 млн осіб), що простягнувся від Києва до Львова. Цей захід засвідчив значну підтримку в суспільстві ідеї суверенітету України.

Проте центральною подією в суспільному житті республіки були вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських об'єднань суттєво змінив характер виборів, які вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів). У західних областях і Києві опозиційно налаштовані кандидати здобули значну підтримку.

Уперше в історії України Верховна Рада республіки 15 травня 1990 р. почала працювати в парламентському режимі (сесія тривала не один-два дні, як раніше, а 60 робочих днів).

У Верховній Раді України утворилася **парламентська більшість** («група 239»), у якій поряд із прагматиками, що швидко реагували на різкі зміни обставин, було чимало відвертих консерваторів, та **парламентська опозиція** — Народна рада (125 депутатів), яка складалася з прибічників як поміркованих, так і радикальних поглядів. Парламентську опозицію очолив **Igor Юхновський**. Із перших днів роботи Верховної Ради опозиція відіграла помітну роль і стала локомотивом на шляху до незалежності. Її представники (І. Юхновський, О. Ємець, Д. Павличко, Лесь Танюк, В. Яворівський та інші) очолили сім із 23 постійних комісій. Першим головою українського парламенту було обрано лідера українських комуністів В. Івашка.

Живий ланцюг. 21 січня 1990 р.

? Як ви вважаєте, чи можливо в наш час провести таку масштабну акцію? Обґрунтуйте свою думку.

7 Декларація про державний суверенітет України. У складі депутатів Верховної Ради УРСР XII скликання (1990—1994 рр.) абсолютну більшість становили представники Комуністичної партії. Однак ідея національного відродження незалежності України все активніше й наполегливіше заявляла про себе устами меншості, національно-демократичної частини депутатів. Партійно-державне керівництво республіки не могло протистояти цим настроям і вперше пішло на крок, що суперечив політиці центру. Підштовхнув партійне керівництво підтримати ідею про незалежність так званий «парад суверенітетів». На той час про свій суверенітет уже заявили Естонія, Литва, Латвія, Азербайджан, Грузія, Росія, Узбекистан та Молдова.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**, якою було проголошено намір народу України самостійно вирішувати свою долю («за» проголосувало 355 депутатів, «проти» — чотири).

Декларація про державний суверенітет України складається зі вступу (преамбули) та десяти розділів: I. Самовизначення української нації. II. Народовладдя. III. Державна влада. IV. Громадянство. V. Територіальне верховенство. VI. Економічна самостійність. VII. Екологічна безпека. VIII. Культурний розвиток. IX. Зовнішня і внутрішня безпека. X. Міжнародні відносини.

Основні положення Декларації:

- ▶ народ України становлять громадяни республіки всіх національностей;
- ▶ закріплено державний, народний, національний суверенітети, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах;
- ▶ поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- ▶ виняткове право народу України володіти, користуватися і розпоряджатися національним багатством;
- ▶ самостійність України у вирішенні питань економіки, екології, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин;
- ▶ миролюбна зовнішня політика, постійний нейтралітет;
- ▶ визнання верховенства загальнолюдських цінностей над класовими;
- ▶ гарантія права на вільний національно-культурний розвиток усіх національностей, що проживають на території України;
- ▶ необхідність піклуватися про задоволення національно-культурних потреб українців за межами республіки.

Через нерішучість і непослідовність більшості народних депутатів Декларації не було надано статусу конституційного акта. У результаті вона могла залишитися планом на майбутнє, набором добрих побажань. Однак під тиском громадськості народні депутати почали робити реальні кроки щодо наповнення змісту Декларації. 30 липня 1990 р. вони прийняли рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних із її території. Однак та сама обережна більшість санкціонувала укладення двосторонніх угод України з іншими союзними республіками, погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, що проголошувала верховенство законів Української РСР над союзними законами.

3 серпня 1990 р. з метою виконання положень Декларації було ухвалено Закон «Про економічну самостійність України». Він закріпив право України самостійно визначати стратегію соціально-економічного розвитку держави, структуру господарства, пріоритетні напрями, форми і методи господарської діяльності.

Закон передбачав різноманітність і рівноправність форм власності, свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб, самостійне регулювання грошового обігу та захищеність внутрішнього ринку.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада розглянула заяву В. Івашка й задовольнила його прохання про відставку. **18 липня 1990 р.** Головою Верховної Ради УРСР було обрано **Леоніда Кравчука**.

8 **Політична конфронтація восени 1990 р. «Революція на граніті».** Боротьба за суверенітет відбувалася на тлі розгортання робітничого руху і розвалу КПРС.

У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР (58 % делегатів — представники з України), який головною причиною «застою» в економіці визнав існуючу систему господарювання та управління на чолі з КПРС. Рішення та вимоги з'їзду були підтримані одноденним попереджувальним страйком 11 липня 1990 р. Участь у ньому взяло 256 підприємств республіки. На мітингах висувалися вимоги щодо відставки чинного уряду та створення уряду національної довіри, деполітизації правоохоронних органів, виведення партійних комітетів із підприємств, націоналізації майна КПРС.

Непослідовне й часткове реформування економіки, невміння партії вести політичну боротьбу в умовах конкуренції, втрата компартійним керівництвом контролю за процесом «перебудови» зумовлювали, з одного боку, посилення антикомуністичних настроїв у суспільстві, з іншого — появу руйнівних процесів усередині самої Комуністичної партії. Вона почала скорочуватися чисельно і розвалюватися ізсередини. Так, протягом 1989 р. кількісний склад КПУ зменшився на 0,25 %, а 1990 р. — на 10 %. Однак КПУ ще втримувала досить міцні позиції в суспільстві (на час першого етапу XXVIII з'їзду в червні 1990 р. вона налічувала понад 3 млн осіб, а 85 % депутатів Верховної Ради УРСР на момент їхнього обрання були комуністами).

На початку 1990 р. у КПУ почали виникати осередки Демократичної платформи. Перша конференція її прихильників відбулася 1 березня 1990 р. у Києві. Основну мету нове об'єднання вбачало в «демократизації КПУ ізсередини» (перетворення КПУ на парламентську партію тощо). Після зникнення останніх ілюзій щодо демократизації Комуністичної партії прихильники Демократичної платформи вийшли з неї. Частина з них у грудні 1990 р. утворила **Партію демократичного відродження України (ПДВУ)**.

Поляризація і конфронтація політичних сил у республіці наростали, сягнувши піку в осінньому протистоянні опозиції та влади. 15 вересня 1990 р. на нараді представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України було вирішено провести 1 жовтня Всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк. Уже 30 вересня в Києві відбулася організована опозицією масштабна маніфестація, у якій взяло участь 100 тис. осіб. Було прийнято звернення із закликом про негайне проведення «круглого столу» всіх політичних сил України, щоб «знайти шляхи до створення держави і уряду народного довіри». Всеукраїнський страйк провалився.

Територія, вільна від комунізму. Наметове містечко в центрі Києва під час «революції на граніті». Жовтень 1990 р.

? Чому влада не наважилася на розгін акції студентів?

Однак опозиція не зазнала поразки. Із **2 до 17 жовтня 1990 р.** в Києві на площі Жовтневої революції (зараз Майдан Незалежності) тривало голодування 158 студентів із 24 міст України, яке отримало назву «**революція на граніті**». Її лідерами були Маркіян Іващишин, Ігор Коцюруб, Олег Барков, Олесь Доній та інші. Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбукання військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПРС та комсомолу на території республіки. Лише після відставки голови уряду республіки В. Масола голодування було припинено.

Посилення кризових явищ в економіці республіки, політизація суспільства впливали на радикалізацію Народного руху України як політичної сили. На II З'їзді Народного руху України (жовтень 1990 р.) партія суттєво змінила політичні орієнтири, що засвідчило гасло «Від Народного руху за перебудову — до Народного руху за відродження суверенітету України».

Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України: на правому фланзі — Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська республіканська партія (УРП); у центрі — Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія зелених України, Партія демократичного відродження України (ПДВУ); на лівому фланзі — Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) та інші.

9 Релігійне відродження. Рубіжною подією у зміні ставлення держави до церкви і релігії можна вважати відзначення 1000-літнього ювілею хрещення Русі в **1988 р.** Святкування відбувалося в Києві та Москві за участю понад 100 офіційних представництв церков і релігій з усього світу. Особливої урочистості акції святкування ювілею надало те, що ця дата була визнана ООН визначною подією в історії цивілізації.

Загальне зацікавлення релігійною тематикою сприяло активізації різних конфесій. Атеїзм перестав бути офіційною ідеологією.

Відновлення релігійного життя поставило на порядок денний питання про статус Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Папа

Римський Іоанн Павло II звернувся до М. Горбачова із закликом засудити злочин комуністичної влади, вчинений у 1946 р. щодо УГКЦ. Спираючись уже не тільки на підтримку віруючих, але й на міжнародну громадськість, УГКЦ розпочала кампанію боротьби за легалізацію. Проте компартійно-радянський апарат не полишав сподівань не допустити відродження УГКЦ. У цьому протистоянні почали активно використовувати Російську православну церкву (РПЦ), яка мала у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Закарпатській областях понад 3 тис. парафій, що становило половину православних громад українського **екзархату** й майже третину їх загальносоюзної кількості. Після зустрічі Московського патріарха Пімена з М. Горбачовим у квітні 1988 р. було розукрупнено Львівсько-Тернопільську єпархію РПЦ, у Чернівецькій, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях зареєстровано понад 1,1 тис. нових православних громад. Збільшився випуск церковної літератури, у тому числі українською мовою. Помітно посилилися публічні виступи проти уніатів із боку православних церковних діячів. Було збільшено набір до Одеської духовної семінарії з метою створення кадрів священників, які б знали специфіку західних областей, тобто сприймалися б населенням як «свої». РПЦ отримала державну допомогу для збільшення обсягу й накладу журналу «Православний вісник». Однак державна підтримка РПЦ лише загострила ситуацію.

На початку 1989 р. проблема УГКЦ опинилася в центрі уваги світової громадськості. Її обговорювали на рівні ООН, Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) тощо. Громадяни в СРСР, які раніше не знали про цю проблему, почали підтримувати легалізацію УГКЦ. У травні 1989 р. шестеро єпископів і священників УГКЦ розпочали голодування в центрі Москви на знак протесту проти небажання влади розмовляти з ними. Голодування мало ланцюговий характер і тривало до листопада.

Голова греко-католиків кардинал **Мирослав Любачівський** звернувся до віруючих із закликом здійснити акцію на захист релігійної свободи. На цей заклик відгукнулося близько 150 тис. осіб, які взяли участь у церковних службах по всій Західній Україні.

Напередодні зустрічі М. Горбачова і Папи Римського у Ватикані **28 листопада 1989 р.** Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР оприлюднила заяву, у якій зазначалося: греко-католики східного обряду можуть утворювати свої релігійні громади та реєструвати їх в установленому порядку.

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на території України.

Маніфестація за легалізацію УГКЦ.
Львів. 17 вересня 1989 р.

23 січня 1990 р. в Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, що був офіційно проголошений «актом легалізації». Собор заявив про неканонічність Львівського собору 1946 р. і висунув вимогу про повернення майна. У цей час близько 1,5 тис. православних парафій повернулися до греко-католицизму. Навесні 1990 р. УГКЦ за рішенням Львівської міської ради отримала свою головну святиню — собор Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал М. Любачівський.

Успішна боротьба УГКЦ за легалізацію надихнула ще одну знищену радянською владою церкву — **Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)**. У лютому 1989 р. утворився ініціативний комітет, який звернувся до Президії Верховної Ради СРСР, Президії Верховної Ради УРСР і міжнародної християнської громадськості з вимогою про відродження. Глава УАПЦ у США митрополит Мстислав підтримав комітет. У серпні священник і віруючі церкви Святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. У листопаді 1989 р. у Львові на зібранні священників УАПЦ було проголошено відродження в Україні цієї церкви. У січні 1990 р. в республіці вже налічувалося понад 200 громад УАПЦ. У червні 1990 р. на всеукраїнському Соборі було затверджено відродження УАПЦ. Собор обрав патріархом митрополита **Мстислава (Скрипника)**.

Щоб зупинити втрату віруючих в Україні, Собор РПЦ, що відбувся в Москві в **січні 1990 р.**, виділив православні громади і монастирі на території України в окремий екзархат Московського патріархату, який отримав назву **Українська православна церква Московського патріархату**. Московський патріарх і Священний Синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті.

Релігійне відродження та боротьба між РПЦ, УАПЦ і УГКЦ позитивно вплинули на зростання кількості прихильників різноманітних християнських протестантських церков і сект, які фактично були заборонені в попередні роки.

Легалізували свою діяльність і протестантські церкви. У 1990 р. було відновлено Союз євангельських християн-баптистів України, Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської (п'ятидесятників), Українську уніонну конференцію церкви адвентистів сьомого дня тощо.

Не оминуло релігійне відродження і прихильників ісламу (найбільше їх було на сході України та в Криму). Пережив відродження в Україні й юдаїзм. Крім того, в Україні почали з'являтися прихильники різноманітних релігій Сходу, а також відбувалися спроби відродити слов'янське язичництво.

Висновки. «Гласність», лібералізація, повернення народу правди про його минуле підірвали радянські ідеологічні штампи, прискорили процес досягнення справжнього суверенітету України.

▶ «Гласність» сприяла зростанню громадсько-політичної активності, пробудженню національної самосвідомості, створенню неформальних громадсько-політичних об'єднань, які в умовах розвалу радянської системи стали основою для створення багатопартійності та боротьби за незалежність України.

▶ Вибори 1990 р. сприяли поглибленню національно-визвольного руху, спрямованого на здобуття Україною суверенітету. Незважаючи на те, що більшість у Верховній Раді УРСР за партійною належністю становили комуністи, основна їхня кількість була налаштована прагматично. Розуміючи, що союзний центр уже не здатний управляти державою, а СРСР приречений, більшість депутатів Верховної Ради УРСР підтримали проголошення Декларації про державний суверенітет України та інші законодавчі акти, які зміцнювали суверенітет республіки.

▶ Кульмінацією політичної активності суспільства в 1990 р. стала «революція на грані».

Запитання і завдання

1. У чому полягає відмінність «гласності» від свободи слова?
2. Який існує зв'язок між «гласністю» і наростанням політичної активності суспільства?
3. Якою є роль неформальних об'єднань в активізації політичного життя суспільства?
4. Чому було усунуто з посади В. Щербицького?
5. Чому неформальні організації сприяли становленню багатопартійності?
6. Що зумовило появу масового робітничого руху? Під якими гаслами виступало робітництво?
7. Що стало поштовхом до нової хвилі десталінізації?
8. Які програмові цілі ставив перед собою Народний рух України? Як вони співвідносилися з декларованими цілями КПРС у роки «перебудови»?
9. Чим була зумовлена поміркованість Народного руху України порівняно з діяльністю аналогічних рухів в інших союзних республіках?
10. Якими були результати виборів до Верховної Ради УРСР 1990 р.? У яких областях на виборах 1990 р. перемогли демократичні сили? Хто очолював у Верховній Раді УРСР опозиційний блок Народна рада?
11. Що таке «група 239»?
12. Назвіть основні положення Декларації про державний суверенітет України.
13. Яку назву отримало голодування студентів на площі Жовтневої революції?
14. Які церкви домоглися своєї легалізації в 1989—1990 рр.?

- ★ **15.** Чому Народний рух України не повторив успіху подібних організацій, що діяли в країнах Балтії та Грузії? **16. Обговоріть у групах.** Чим було зумовлено заострення політичної боротьби восени 1990 р.? Якими були її наслідки? **17.** Якими були причини прийняття, зміст та історичне значення Декларації про державний суверенітет України? **18.** Охарактеризуйте вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р. і початок її діяльності. Чому Верховна Рада УРСР із 1990 р. почала працювати в парламентському режимі?
- ★ **19.** Охарактеризуйте суть політичної боротьби восени 1990 р. Складіть тези. **20.** Складіть хронологічну таблицю подій національно-визвольного руху 1987—1991 рр.
- ★ **21.** Підготуйте самостійно есе на тему «Чим, на вашу думку, керувалася комуністична більшість, підтримуючи суверенітет УРСР?».

§ 19. Проголошення Україною незалежності

- ▶▶ **1.** Що таке «парад суверенітетів»? **2.** Яких успіхів досяг український національний рух на початок 1991 р.?

1 **Провал спроб збереження СРСР.** Щоб зберегти СРСР і покласти край «параду суверенітетів», союзне керівництво вирішило ініціювати укладення нового Союзного договору (до того ж широкій громадськості завдяки дослідженням львівського історика Ярослава Дашкевича стало відомо, що Союзний договір 1922 р. так і не був підписаний, а його підмінили Конституцією СРСР 1924 р.).

В Україні до підписання Союзного договору ставилися неоднозначно. Під тиском громадськості 17 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову, у якій визнавалося передчасним підписання нового Союзного договору до затвердження нової конституції України. **20 листопада 1990 р.** РРФСР та УРСР підписали угоду про визнання суверенітету одна одної та необхідність співпраці на взаємовигідних умовах. Аналогічну угоду Україна підписала з Казахстаном. Таким чином, союзний центр фактично було усунуто, формувалися обриси конфедеративного союзу.

23 листопада 1990 р. було подано проект Союзного договору, який обмежував права республік, передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері міжнародних відносин та фінансів. Передбачався пріоритет союзних законів над республіканськими. Такий проект у республіканських лідерів не викликав особливого ентузіазму. Тому консервативні сили, зокрема депутатська група «Союз» Верховної Ради СРСР, закликали М. Горбачова як президента винести на всесоюзний референдум питання щодо майбутньої долі СРСР. На референдум було винесено таке питання: «*Чи вважаєте Ви*

необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Навмисно ускладнене формулювання, а також зловживання висловами, що не мали юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні комуністичному партійному апарату, щоб заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбулася відверта політична спекуляція на природному бажанні населення досягти стабільності.

У цій ситуації Голова Верховної Ради УРСР **Леонід Кравчук** запропонував одночасно із всесоюзним референдумом провести в Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Верховна Рада УРСР затвердила додаткове запитання: «*Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?*».

17 березня 1991 р. відбувся **референдум**, у якому взяли участь 83,5 % виборців. Народ України відповів позитивно і на перше (70,2 % від кількості тих, хто взяв участь у голосуванні), і на друге запитання (80,2 %). Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування (на голосування виносили по суті різні форми національно-державного устрою), було очевидним, що громадська думка в Україні схиляється в бік незалежності. Таким чином, не вступаючи в пряме протистояння з президентом та Верховною Радою СРСР, Верховна Рада УРСР здобула підтримку народу, домігшись схвалення Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «**Новогорьовський процес**» — переговори керівників дев'яти республік, у тому числі й України, із президентом СРСР М. Горбачовим про новий Союзний договір. В останньому варіанті договору передбачалося, що союзні відомства поступляться значною кількістю повноважень, але Радянський Союз мав залишитися федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав конфедеративного типу. Попереднє підписання договору планувалося провести 20 серпня 1991 р. Це була остання спроба М. Горбачова шляхом компромісу між республіками і центром урятувати СРСР. Проте тут втрутилися сили, що прагнули не лише зберегти СРСР, а й не допустити його оновлення в будь-якій формі.

2 **Створення Автономної Республіки Крим.** Питання про відновлення Кримської АРСР було порушене в листопаді 1990 р. кримським обкомом КПРС, яким тоді керував **Микола Багров**. Цим кроком в умовах розпаду СРСР кримські комуністи намагалися зберегти вплив і владу,

не допустити перетворення Криму на національну автономію кримських татар, які активно поверталися на півострів. Проведений **20 січня 1991 р.** референдум став першим плебісцитом в історії СРСР. На загальне голосування було винесено питання: «*Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?*».

У референдумі взяло участь **81,37 %** від загальної кількості виборців, із них **93,26 %** підтримали ідею автономії (приблизно **77 %** жителів півострова).

Єдиною політичною силою на півострові, що виступила категорично проти проведення референдуму, була **Організація кримськотатарського національного руху**. На той час на півострів із 1989 р. переселилося 83 тис. кримських татар.

Спираючись на результати референдуму, **12 лютого 1991 р.** Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Він містив норму, яка твердила: «Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР». Слово «відновлення» було свідомою помилкою, оскільки Кримської автономії у складі України ніколи не існувало. Утворення територіальної автономії у складі УРСР стало «міною уповільненої дії», яка згодом перетворилася на серйозну проблему вже за часів незалежної України.

3 **Спроба державного перевороту в СРСР та Україна.** Наміри реформувати СРСР змусили противників цього до дій. **19 серпня 1991 р.** було здійснено спробу державного перевороту. Блокувавши і позбавивши зв'язку М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, група вищих посадовців оголосила про створення **Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, рос. ГКЧП)**, до якого увійшли восьмеро осіб, зокрема віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго.

ДКНС заявив про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. У зв'язку із цим було призупинено діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, заборонено проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Було встановлено контроль над засобами масової інформації, у деяких регіонах Радянського Союзу на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Рішучість заколотників на словах аж ніяк не підкріплювалася діями. Виведеним на вулиці військам не було поставлено чіткого завдання, до того ж вони не бажали воювати з власним народом.

Змовники одразу зіткнулися з протидією керівництва РРФСР на чолі з президентом Росії **Борисом Єльциним**. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також деяких інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві були й представники України під синьо-жовтим прапором. Рішучі дії Б. Єльцина підтримала більшість урядів країн світу. Заколот зазнав поразки.

Події серпня виявили реальні, а не декларативні позиції та наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Секретаріат ЦК надіслав на місця шифрограму, у якій схвально оцінював переворот, і пропонував партійним комітетам «організувати» підтримку дій ДКНС.

Генерал В. Варенников, якого заколотники відправили в Україну, заявив, що в разі непідтримки рішень ДКНС, проведення страйків та акцій непокори будуть застосовані війська. Заручившись підтримкою першого секретаря КПУ С. Гуренка, він намагався схилити Л. Кравчука до визнання ДКНС. Однак спроби виявилися марними. Л. Кравчук вважав, що будь-які масові виступи населення можуть спровокувати заколотників увести війська до Києва й інших міст та почати масові арешти, і закликав до спокою й витримки. Він заявив, що будь-які зміни мають відбуватися на основі закону, і підстав для введення в республіці надзвичайного стану немає. Тим самим він не визнав правомочними розпорядження ДКНС на території України. Військові та міліція на території України не підтримали заколотників. Союз офіцерів України запропонував організувати загони добровольців для захисту українського парламенту, а також закликав військових — громадян України не виконувати розпорядження ДКНС.

Деякі місцеві ради, особливо в західних областях, засудили заколот. У зверненні Львівської обласної ради до населення області містився заклик «при спробі насильницького усунення демократично обраної народом влади відповісти масовими актами громадянської непокори». Харківська міська рада кваліфікувала дії ДКНС як найтяжчий злочин.

Послідовно й рішуче проти заколотників в Україні виступила тільки опозиція — представники Народного руху України та новоутворених демократичних партій. Вони висловили пропозицію засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР, закликали до організації загального страйку.

Тим часом у ніч із **20 на 21 серпня 1991 р.** віддані ДКНС війська спробували здійснити штурм Білого дому в Москві. Під час штурму загинуло троє осіб. Спецпідрозділи, які мали завершувати операцію, відмовилися її виконувати. Заколот провалився.

22 серпня Президія Верховної Ради УРСР ухвалила рішення про скликання позачергової сесії парламенту.

4 Проголошення незалежності України. Незважаючи на прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет, Україна продовжувала залишатися у складі СРСР. Упродовж короткого часу (із літа 1990 до літа 1991 р.) Верховна Рада УРСР ухвалила низку законів і постанов із важливих проблем економічної політики, державотворчого життя: Закони «Про економічну самостійність України» (серпень 1990 р.), «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР», «Про Президента Української РСР» (липень 1991 р.) та інші.

Позачергова сесія Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ — **Акт проголошення незалежності України**, у якому, зокрема, підкреслювалося: *«Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».*

Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті світу з'явилася нова суверенна держава — **Україна**.

Причетність КПУ до спроби державного перевороту ДКНС стала причиною для прийняття указів Президії Верховної Ради «Про тимчасове призупинення діяльності КПУ» (26 серпня 1991 р.) та «Про заборону діяльності КПУ» (30 серпня 1991 р.).

4 вересня 1991 р. було прийнято історичне рішення про підняття над будівлею Верховної Ради України національного синьо-жовтого прапора, який **28 січня 1992 р.** був затверджений як Державний Прапор України.

Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до Франції, США та Канади.

5 Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори Президента України. Як ви знаєте, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Однак згідно із чинним на той час законодавством питання про реалізацію права народу України на самовизначення виходило за межі компетенції Верховної Ради УРСР, і його мали вирішувати виключно на всеукраїнському референдумі. Тому того ж дня, крім Акта проголошення незалежності України, було прийнято й постанову Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», якою, зокрема, передбачалося провести **1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України.

Референдум не залишив жодних сумнівів. 90,32 % громадян, що взяли участь у референдумі, на питання бюлетеня «*Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?*» відповіли: «Так, підтверджую». Результати голосування ознаменували повноправне входження України до світової спільноти вільних держав. Почалася хвиля дипломатичного визнання України як незалежної держави.

1 грудня 1991 р. жителі України також обирали першого Президента України. Перемогу здобув чинний Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Він і став першим Президентом незалежної України (1991—1994 р.).

8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі, неподалік Мінська, Президент України Л. Кравчук, президент Росії Б. Єльцин, голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич констатували, що вихід республік зі складу СРСР й утворення незалежних держав стали реальним фактом, а СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припинив своє існування. Вони підписали угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**, до якої можуть приєднатися республіки колишнього СРСР та інші країни. Україна увійшла до складу СНД на правах асоційованого члена.

Причини розпаду СРСР:

- ▶ Криза тоталітарного режиму в СРСР.
- ▶ Поразка СРСР у «холодній війні».
- ▶ Унітарний імперський характер СРСР, що обмежував права союзних республік, хоча за Конституцією Радянський Союз був федерацією.
- ▶ Нерозважливості і прорахунки в національній політиці (зросійщення, курс на «злиття націй» і формування типу «радянської людини», ігнорування національних особливостей і проблем).
- ▶ Нездатність союзного керівництва подолати економічну кризу.
- ▶ Процес демократизації і «гласності», що сприяв зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольних рухів.
- ▶ Ослаблення в процесі «перебудови» ролі союзного центру і стержня радянської системи — КПРС.
- ▶ Ідеологічна криза КПРС.
- ▶ Втрата авторитету влади після кривавих подій у Баку (Азербайджан), Вільнюсі (Литва) та інших містах, особливо після заколоту 19—21 серпня 1991 р.

Україна відіграла одну з ключових ролей у розвалі СРСР. Прагнення української політичної еліти (незалежно від партійної належності) і народу досягти незалежності країни, яке було підтвержене на референдумі 1 грудня 1991 р., позбавило будь-якого шансу зберегти Радянський Союз.

Професор кафедри української історії Гарвардського університету в США Сергій Плохій про роль України в розпаді СРСР

Мені було цікаво знайти в американських архівах не одне, а кілька підтверджень щодо тодішньої позиції Єльцина. Не менш цікаво було зрозуміти, чому Росії стало не цікаво грати в гру під назвою Радянський Союз, і чому референдум про незалежність України означав саме його розвал. Борис Єльцин пояснив Бушу, що Росія без України не підпише оновлений договір. Буш спитав, чому. Єльцин відповів, що без слов'янської України більшість у цьому Союзі складатимуть ісламські республіки.

Йшлося, звичайно, не лише про якісь культурні та геополітичні речі, а також про те, що на Заході називається *the bording of the empire*, тобто ціна утримання імперії. Росія не готова була без підтримки України утримувати економічно та геополітично інші республіки.

Я переконаний, що цей аргумент не був єдиним, але він добре вписується в те, що відбувалося в регіоні та світі в той час. Це ісламський фактор і його роль у розвалі Союзу.

Українська незалежність, яку ми отримали, — це продукт компромісу... Незалежність, яку вдалося вибороти завдяки бюлетеням, демократію, яку вдалося отримати наприкінці 1980-х рр., треба навчитись захищати, якщо ми хочемо і надалі бути Незалежними.

- ? 1. На якій ролі України в розвалі СРСР акцентує історик С. Плохій? 2. Якою є роль референдуму 1 грудня 1991 р. у розвалі СРСР?

6 **Міжнародне визнання незалежності України.** Від дня проголошення суверенітету України постало питання її міжнародного визнання. Проте світові лідери й сусіди не поспішали із цим актом, хоча Україна з 1945 р. була членом ООН. Це можна пояснити небажанням псувати відносини з керівництвом СРСР, який на той час ще існував, і тим, що, на відміну від держав Балтії, законність входження яких до Союзу Захід ніколи не визнавав, Україну сприймали як складову СРСР.

Міжнародне визнання України розпочалося одразу після референдуму. Хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Це засвідчило, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на території колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Центрально-Східній Європі. Вагоме значення у визнанні незалежної України у світі мало те, що країна обрала цивілізований та мирний шлях побудови суверенної держави.

Першою незалежність України офіційно визнала Республіка Польща 2 грудня 1991 р., а потім Канада. В останні дні 1991 р. Україну визнали всі держави «групи семи». Це засвідчило остаточний перелом у позиції світової громадськості щодо незалежності нашої держави. Почався процес міжнародного визнання.

Суттєве значення для підвищення авторитету нашої держави у світі мало прийняття 10 грудня 1991 р., у День прав людини, Закону «Про дію міжнародних договорів на території України». У ньому йшлося про те, що Україна розглядає укладені й ратифіковані нею міжнародні договори як невід’ємну частину національного законодавства.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом НБСЄ (тепер Організація з безпеки та співробітництва в Європі, ОБСЄ), а 10 березня 1992 р. приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (із 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства). Загалом було укладено 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод.

Широкому визнанню незалежності України сприяли її виважена внутрішня політика, що ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму й забезпеченості прав людини, а також її миролюбні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зміцнення безпеки у світі й розвиток міжнародної співпраці в усіх сферах. Ще 1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла **Декларацію прав національностей України**, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права та свободу релігійних переконань.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, у якому зазначалося, що Українська держава буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, ратифікованими Україною, та іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено також намір приєднатися до Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ.

Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб’єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема визнання громадянства України, національної символіки, а також власної грошової одиниці. Ці та інші акти молодій країні засвідчили появу на політичній карті світу нової демократичної держави, готової зробити гідний внесок у збереження загальнолюдських цінностей і розвиток міжнародного співробітництва.

Висновки. Спроба союзного керівництва на чолі з М. Горбачовим урятувати СРСР шляхом підписання нового Союзного договору виявилася невдалою. Референдум 17 березня 1991 р. засвідчив, що більшість населення підтримує суверенітет республіки. Україна виступила категорично проти федеративного устрою майбутнього союзу. Таким чином, від позиції України залежала подальша доля СРСР.

- ▶ 19—21 серпня 1991 р. прихильники збереження СРСР здійснили спробу державного перевороту.
- ▶ 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив це історичне рішення.
- ▶ Першим Президентом незалежної України став Л. Кравчук.
- ▶ Після референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався процес міжнародного визнання України.

Запитання і завдання

1. Якими були результати всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р?
2. Коли відбулася спроба державного перевороту в СРСР?
3. Хто входив до складу ДКНС? Якою була мета заколотників?
4. Якою була реакція на заколот в Україні?
5. Коли було прийнято Акт проголошення незалежності України?
6. Хто став першим Президентом України?
7. Чому заколотники ДКНС не мали підтримки населення? Чи можна стверджувати, що заколот став каталізатором проголошення незалежності України?
8. Як було проголошено незалежність України? У чому полягає історичне значення цієї події?
9. Із якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р.? Яким був його результат?
10. Визначте причини розпаду СРСР. Складіть тези.
11. Згадуючи події проголошення незалежності України, депутат В. Яворівський зазначав: «Ситуація була дуже гострою. Суспільство було налаштовано проти них, тож багато комуністів проголосували за незалежність саме через страх». Чи згодні ви з такою точкою зору? Обґрунтуйте свою думку.

Практичне заняття. «За живе...»: непоправні наслідки Чорнобильської трагедії

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 285.

Узагальнення знань за розділом 4. Відновлення незалежності України

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 4. Відновлення незалежності України

---

§ 20. Державотворчі процеси в перші роки незалежності

- ▶▶ 1. Коли було проголошено незалежність України? 2. Якими були основні положення Декларації про державний суверенітет України і Акта проголошення незалежності України?

1 **Державотворчий процес.** Після розпаду СРСР та проголошення незалежності перед українським народом постали такі завдання:

- ▶ розбудова власної суверенної держави;
- ▶ ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- ▶ перетворення централізованої державної економіки в багатоукладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- ▶ національне відродження, оздоровлення міжнаціональних відносин;
- ▶ встановлення рівноправних зв'язків з іншими державами.

Ключовим завданням перших років **державотворчого процесу** стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової, створення української армії та інших силових структур. Поряд із цим необхідно було створити управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Державотворчий процес — процес формування й становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

Особливості державотворчого процесу в Україні:

- ▶ становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості;
- ▶ тяжке соціально-економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатися явні й приховані противники незалежності.

Чинники, що впливали на державотворчий процес

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> ▶ Державотворчі традиції. ▶ Мирний шлях здобуття незалежності. ▶ Підтримка з боку населення. ▶ Демократичний вибір. ▶ Міжнародне визнання України. ▶ Підтримка з боку США та інших держав	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Глибока й тривала економічна криза. ▶ Відсутність відповідних управлінських кадрів, корупція у владі. ▶ Тривала відсутність видимих позитивних зрушень, що сприяла поширенню апатії в суспільстві. ▶ Деформованість і незавершеність формування української нації, невиробленість національної ідеї. ▶ Втручання Росії

2 Формування законодавчої гілки влади. Єдиним законодавчим органом влади в Україні була визнана Верховна Рада УРСР, яка стала **Верховною Радою України**. Її діючий склад у кількості 450 осіб було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної в 1991 р. КПУ. Усе це негативно позначалося на державотворчому процесі.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду України очолив **Іван Плющ**.

Із перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу. Було ухвалено майже 400 законів та понад 1,1 тис. постанов і рішень. Проте велика кількість законів не мала прямої дії, а вимагала додаткових роз'яснень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін.

Ефективній діяльності Верховної Ради України заважали гостре політичне протистояння, відсутність злагодженої роботи законодавчої та виконавчої влади.

Із 2000 р. було запроваджено нову систему відліку скликань. Так, Верховну Раду України XII скликання (1990—1994 рр.) почали вважати Верховною Радою I скликання. Також було замінено радянську символіку на будівлі Верховної Ради на національну.

3 Президент України і виконавча влада. 1 грудня 1991 р. український народ уперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної на той час Конституції Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. До кола його обов'язків, зокрема, входило: гарантування прав і свобод громадян, запровадження в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України на міжнародному рівні.

Запровадивши посаду Президента, Верховна Рада України не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали постійні конфлікти.

Виконавчу владу в Україні представляв **Кабінет Міністрів України**, який очолював **Прем'єр-міністр**. Після відставки у квітні 1991 р. із посади Голови Ради Міністрів В. Масола Прем'єр-міністром України став **Вітольд Фокін**. Він очолював уряд протягом 17 місяців. Проте Кабінет Міністрів під його керівництвом виявився неспроможним розробити ефективну модель реформ. Економіка України все більше набувала кризових ознак. Це породжувало невдоволення в суспільстві.

У середині 1992 р. в Україні відбувся масовий страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, м'ясо, молоко, масло.

Восени 1992 р. через загальне невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна був змушений піти у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом **Леонідом Кучмою**, який до цього був директором Південного машинобудівного заводу (м. Дніпропетровськ). Верховна Рада надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Однак, незважаючи на всі намагання змінити ситуацію, і цей уряд нічого вдіяти не зміг.

Усе помітнішим ставало втручання в розв'язання конкретних економічних проблем Президента України Л. Кравчука. У цей період він прагнув перебрати на себе всю повноту виконавчої влади, зокрема безпосереднє керівництво діями Кабінету Міністрів. Це викликало перший конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

Із Закону УРСР «Про Президента Української РСР» (5 липня 1991 р.)

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади...

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР, не молодший тридцяти п'яти років на день виборів.

Одна й та ж особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд...

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. При вступі на посаду Президент Української РСР приносить присягу.

Вступає на посаду Президент Української РСР (уже відповідно до Конституції) не пізніше як у тридцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів, здійснює складання присяги на засіданні Верховної Ради України.

Президент Української РСР до присяги приводиться Головою Конституційного Суду.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

1. Які повноваження мав перший Президент України? 2. Із якою метою було запроваджено цю посаду?

4 **Створення української армії та військово-морських сил.** Однією з ключових складових державотворчого процесу є створення й розбудова збройних сил.

Уже 24 серпня 1991 р. парламент прийняв постанову «Про військові формування в Україні», за якою всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

Також було створено Міністерство оборони України та затверджено в жовтні 1991 р. Концепцію оборони й розбудови Збройних Сил України. У її основу було покладено принцип розумної достатності щодо структури, кількості та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою й забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних Сил. Загальний кількісний склад армії визначався в межах 400—420 тис. осіб. Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Уже **6 грудня** було прийнято **Закон «Про Збройні Сили України»**. У військових частинах розпочалося добровільне прийняття присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада прийняла **Воєнну доктрину України**. Вона базувалася на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою військову безпеку Україна розглядала як стан військової захищеності національних інтересів на випадок потенційної або реальної воєнної загрози.

Становлення української армії відбувалося в складних умовах. Військові структури СНД, а саме об'єднане командування, прагнули зберегти контроль над українською армією. Відчувався дисбаланс у розміщенні військових підрозділів та їхньому оснащенні. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України й доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечки між Україною та Росією.

Із Воєнної доктрини України (1993 р.)

Стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів.

Проголошуючи свою воєнну доктрину, яка має оборонний характер, Україна виходить з того, що вона не є потенційним противником жодної конкретної держави.

1. Воєнно-політичні аспекти.

1.1. Воєнно-політичні цілі України та міжнародні пріоритети в галузі забезпечення національної безпеки.

Головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки України від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки.

Україна будує свої відносини з іншими державами на основі принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи та інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права...

Здійснюючи свій зовнішньополітичний і воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

- не висуває територіальних претензій до інших держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- суворо дотримується принципу недоторканності існуючих державних кордонів;
- поважає державний суверенітет та політичну незалежність інших держав...

Охарактеризуйте основні принципи Воєнної доктрини України.

Щоб забезпечити перехід від Збройних Сил СРСР до Збройних Сил України, було створено **Національну гвардію України**, яка проіснувала до 1999 р. У 2014 р. її було відновлено.

Найскладнішою проблемою стало створення **Військово-Морських Сил (ВМС) України** на базі радянського Чорноморського флоту.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України радянський Чорноморський флот перейшов під контроль України. Проте, використавши сепаратистські рухи в Криму, частина офіцерів флоту, підтримана Російською Федерацією, вчинила бунт проти української влади.

Проте продовження відверто антиукраїнських акцій, підтримуваних найвищими законодавчими органами Росії і Верховною Радою Криму, загострило ситуацію. У відповідь на антиукраїнські виступи українські моряки Чорноморського флоту вирішили демонстративно перевести сторожовий корабель СКР-112 із Севастополя до Одеси. На кораблі, яким командував капітан-лейтенант С. Настенко, підняли український прапор. Це був перший бойовий корабель нового українського флоту. На його перехоплення кинули кораблі й літаки, команди яких дотримувалися проросійської позиції. На допомогу сторожовику прийшли кораблі прикордонної охорони України. Переслідувачі не наважилися на морський бій, і СКР-112 прибув до Одеси. Більшість команд кораблів Чорноморського флоту була згодна стати під український прапор. Ця подія прискорила розв'язання ситуації з розподілом флоту.

23 липня 1992 р. в Дагомисі (м. Сочі, Росія) відбулася зустріч делегацій України й Росії, що закінчилася підписанням угоди, у якій сторони

Флагман ВМС України — фрегат «Гетьман Сагайдачний»

підтвердили важливість переговорів щодо створення на Чорному морі Чорноморського флоту Військово-морського флоту (ВМФ) Російської Федерації і ВМС України. Згідно з досягнутими домовленостями, протягом перехідного періоду передбачалося спільне користування наявною системою базування й матеріально-технічного забезпечення. До закінчення переговорів сторони домовилися не робити односторонніх кроків.

Після зустрічі **3 серпня 1992 р.** Президента України Л. Кравчука та президента Росії Б. Єльцина в Ялті було підписано Угоду між Україною та Російською Федерацією про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. За цією угодою Чорноморський флот мав бути поділений навпіл. Однак, використавши період міждержавних переговорів, Росія поставила флот під свій повний контроль. Російські солдати також відмовлялися залишати Севастополь.

Після тривалих переговорів 9 червня 1995 р. новий Президент України Л. Кучма та Б. Єльцин вирішили поділити флот таким чином: 18,3 % кораблів мали перейти до України, а 81,7 % — до Росії. Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві та Балаклаві та ще десять баз морської авіації перейшли під контроль ВМС України.

За домовленістю між Україною та Росією Чорноморський флот на території України міг мати 338 кораблів. Кількість особового складу не могла перевищувати 25 тис. осіб. До того ж до складу флоту могли входити 22 військові літаки. У російському використанні залишилося 16 командних пунктів (із 80), 11 об'єктів зв'язку (із 39), п'ять об'єктів забезпечення ракетно-артилерійською та міно-торпедною зброєю.

Хоча у прийнятій 1996 р. Конституції України заборонялося базування на території держави будь-яких іноземних військових формувань (стаття 17), у 1997 р. було погоджено термін перебування флоту Російської Федерації у Севастополі до 2017 р. **28 травня 1997 р.** між Україною і Російською Федерацією було підписано угоду про параметри поділу Чорноморського флоту терміном дії на 20 років. Однак із часом стало зрозуміло, що базування іноземного військового флоту на території України є однією із головних загроз безпеці України. Чорноморський флот Російської Федерації перетворився на головний дестабілізуючий чинник ситуації в Севастополі й Криму та українсько-російських відносин загалом.

5 Розбудова судової системи й правоохоронних органів. Важливе значення для розбудови демократичної держави, втілення в життя верховенства права мало проведення **судово-правової реформи**, покликаної забезпечити створення сильної, незалежної судової влади.

Парламент України мав намір побудувати принципово нову систему судової влади. У липні 1992 р. було обговорено напрями судово-правової реформи, визначено компетенцію **Міністерства юстиції, прокуратури, адвокатури**.

Судову владу виводили за межі повноважень Президента. Обрання Верховного Суду, суддів обласних і Київського міського суду, призначення арбітрів Вищого арбітражного суду, арбітражних суддів областей і м. Києва здійснювала Верховна Рада України.

Однак формування судової влади відбувалося досить повільно. Упродовж 1992—1996 рр. парламент так і не ухвалив концепцію судово-правової реформи, не був сформований і Конституційний Суд, хоча закон про його доцільність було прийнято ще в червні 1992 р.

Виникла потреба в перегляді та підготовці нових кодексів України: Цивільного, Трудового, Адміністративного та інших. Однак парламент через розбіжність у концептуальних підходах у цьому питанні та надмірну політизацію виявився неспроможним їх прийняти.

Важливим заходом у захисті інтересів незалежної держави стало створення 20 вересня 1991 р. правоохоронного органу — Служби національної безпеки України (згодом — **Служба безпеки України, СБУ**).

У своїй роботі СБУ керується конституційними нормами та Законом «Про оперативно-розшукову діяльність». Вона підпорядкована Президенту України й підконтрольна Верховній Раді. СБУ позапартійна, дотримується лише вимог законів України.

На початку 1990-х рр. було прийнято ряд законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів: прокуратури, міліції, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо.

6 **Визначення громадянства й кордонів України.** Важливим елементом незалежної держави є формування інституту громадянства. **8 жовтня 1991 р.** Верховна Рада України прийняла **Закон «Про громадянство України»**, що визначав громадянство як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянство було надано всім, хто проживав на території України, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти нього.

У країні проголошувалося єдине громадянство, тобто громадянин України не міг бути громадянином іншої держави. Протягом п’яти років усі, хто бажав отримати українське громадянство, мали поставити відповідну печатку в паспорті. Із 1997 р. почався обмін радянських паспортів на українські.

Поряд із цим декларувалися всі права національних меншин, що зазначено в **Декларації прав національностей України** від 1 листопада 1991 р.

Жодна держава не може існувати без чітко визначених кордонів. 7 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла **Закон «Про державний кордон України»**, який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їх охорони та правила переходу. Були створені **Прикордонні війська України**. Державні кордони України проходили відповідно до адміністративних меж УРСР у складі СРСР. Ділянки колишнього західного кордону СРСР із Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною (згодом Словаччиною), Польщею стали кордоном України. 11 грудня 1991 р. для гарантування економічної безпеки держави Президент підписав Указ «Про утворення Державного митного комітету України».

Проте розв'язання проблеми кордонів розтяглося на тривалий час. Із Росією це питання так і залишилося нерегульованим. З усіма іншими сусідами України суперечливі питання були розв'язані.

7 Розбудова місцевих органів влади. Важливим елементом державного будівництва стало створення вертикалі виконавчої влади на місцях. 5 березня 1992 р. Верховна Рада прийняла **Закон «Про представників Президента України»**.

Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі — на базі виконкомів обласних рад формувалися нові органи влади — **місцеві адміністрації**. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилювало виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками Президента й головами обласних рад. Це було пов'язано з невизначеністю їхнього статусу. У березні 1993 р. Верховна Рада України визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної або районної ради. Однак реально більше влади мав представник Президента. Урешті-решт під тиском місцевих рад та більшості Верховної Ради України інститут представників Президента в 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомом та радами відповідних рівнів керували їхні голови, яких обирали шляхом всенародного прямого голосування.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Крім того, головною проблемою місцевої влади стали мізерні місцеві бюджети, які повністю залежали від надходжень із державного бюджету.

8

Автономістські та сепаратистські рухи в Україні на початку 1990-х рр.

Кримська автономія. На початку 1990-х рр. одразу в декількох регіонах України виникли рухи, які пропагували ідею створення автономних або навіть самостійних територіально-політичних одиниць. Як правило вони мали маргінальний характер і підживлювалися зацікавленими зовнішніми силами.

Так, у Закарпатті угорська громада вимагала гарантій культурно-національних прав і навіть у 1992 р. надіслала до Верховної Ради України проект автономії Закарпаття. Утім, після ухвалення законів про права національних меншин і підписання між Україною та Угорщиною Договору про основи добросусідства та співробітництва 1993 р. автономістські настрої в цьому регіоні згасли.

Натомість на перший план у краї вийшла **«русинська проблема»**. У лютому 1990 р. було створено культурно-освітнє Товариство підкарпатських русинів. Воно виступало за культурне відродження русинів (в Україні русинів офіційно визнають субетносом українського народу, але заперечують, що це окрема нація). Товариство домоглося, щоб під час референдуму 1 грудня 1991 р. в Закарпатті було внесено додаткове запитання про надання краю статусу самоврядної території. «За» висловилося 78 % учасників голосування. Проте це волевиявлення населення області не підтримали в Києві. Законопроект про надання краю самоврядного статусу не знайшов підтримки у Верховній Раді України. У 1993 р. Товариство ініціювало створення Тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з професором І. Туряницею. Він виступав за визнання русинів окремою нацією і перетворення Закарпаття на самостійну нейтральну державу. «Уряд» підтримували русинські організації США й Канади. Проте коли ця підтримка припинилася, згас і рух. «Уряд» саморозпустився у 2001 р.

У 1990 р. в Галичині була створена «Галицька Асамблея», яка до моменту розпаду СРСР пропагувала ідею федеративності України. У 1992 р. «Галицька Асамблея» припинила існування, а її лідер В. Чорновіл визнав за необхідне розбудову унітарної України.

У 1990 р. після проголошення Декларації про державний суверенітет України на Донбасі виник рух за самостійне входження області до складу СРСР. Також комуністи висунули ідею відновлення Донецько-Криворізької республіки, що була проголошена в 1918 р. Із серпня 1991 р. у краї набули популярності гасла про економічну автономію

Русини Закарпаття (м. Мукачеве)

регіону і надання особливого статусу російській мові. У березні 1994 р. навіть було проведено референдум щодо визнання російської мови державною і перетворення України на федерацію. «За» висловилося понад 80 % учасників референдуму. На цьому справа й закінчилася. Проте цими настроями вміло скористався Л. Кучма для приходу до влади, а згодом — регіональні олігархічні групи.

Ще одним центром розпалення сепаратистського руху проросійські сили намагалися зробити Одесу. Вони виступали за створення з областей півдня і сходу України «Новоросії». Жителі міста залишилися байдужими до цієї ідеї.

Найбільш небезпечні для територіальної цілісності України події розгорнулися в Криму в 1991—1994 рр. Тісно пов'язаний з економікою колишнього СРСР півострів був «всесоюзною здравницею». Тут розміщувалися важливі військові об'єкти. Міцні позиції в політичному житті Криму зберігали комуністи. Російськомовне і російське населення на той час становило 67 %. Із кінця 1980-х рр. у Крим масово прибували кримські татари, що загострило етнічні й соціальні проблеми. На початку 1990-х рр. над півостровом встановили контроль декілька кримінальних угруповань. До цього всього додалося втручання Росії та суперечка за розподіл Чорноморського флоту.

На початку 1992 р. у Криму спалахнула боротьба за владу між колишньою партійною номенклатурою на чолі з М. Багровим (голова Верховної Ради Криму) та блоком російських націоналістів, місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, бізнесменів, що були тісно пов'язані з Росією. Обидві групи вкрай загострили відносини з Києвом і лякали кримське населення «українським націоналізмом» і татарською загрозою. У свою чергу, татари створили кримськотатарський національний рух на чолі з Р. Чубаровим та представницький орган — **Меджліс кримськотатарського народу**, який очолив М. Джемілев.

Навесні 1992 р. між Верховними Радами Криму та України розпочалася «війна законів», результатом якої стало ухвалення Верховною Радою Криму Конституції, у якій ішлося про право Республіки Крим на самостійну зовнішню політику, власні правоохоронні органи та володіння всіма ресурсами на її території. При цьому республіка нібито залишалася у складі України, але відносини з нею мали регулювати спеціальні угоди. Остаточну нову Конституцію мав схвалити референдум. Водночас уряд Російської Федерації ухвалив

Р. Чубаров та М. Джемілев на прес-конференції представників Меджліс кримськотатарського народу. Київ. 24 березня 1992 р.

постанову, у якій Акт передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР визнавали неконституційним, а Севастополь проголошувався російським містом.

У відповідь Верховна Рада України заявила про антиконституційність цих дій. У результаті переговорів удалося накласти мораторій на референдум і дещо підправити Конституцію Криму. Це не завадило Верховній Раді Криму затвердити прапор автономії, дизайн якого нагадував російський. У вересні 1993 р. було запроваджено посаду президента Криму. Ним став лідер блоку «Росія» **Юрій Мешков**. У квітні 1994 р. було проведено вибори і до парламенту Криму, де перемогу також здобули прихильники Росії. Під час виборів під виглядом опитування було проведено референдум і відновлено перший варіант Конституції. Ю. Мешков підпорядкував собі силові відомства Криму, створив президентську гвардію, намагався запровадити російський рубль як кримську валюту, призначив прем'єр-міністром росіянина Є. Сабурова, запровадив московський час.

У відповідь Київ надіслав на півострів підрозділи Національної гвардії; було створено паралельні, підпорядковані Києву, силові відомства. Верховна Рада України вимагала узгодження законодавства півострова з українським. Становище вкрай ускладнилося. Саме в цей момент ситуація в Криму почала розвиватися на користь Києва. Через невиконання своїх обіцянок президент Ю. Мешков стрімко втрачав популярність. Спалахнув конфлікт між ним і парламентом, який Ю. Мешков намагався розпустити. Відбувся розкол у блоку «Росія». Також російське керівництво на чолі з Б. Єльциним чітко заявило, що не має територіальних претензій до України. Крім того, Ю. Мешков повністю ігнорував інтереси кримськотатарського й українського населення півострова. За цих обставин поміркована частина кримських політиків пішла на переговори з Києвом. Вона підтримала Л. Кучму під час виборів Президента України. У вересні Верховна Рада Криму скасувала посаду президента, а виконавча влада в Криму була передана голові уряду А. Франчуку. Уже на початку 1995 р. Верховна Рада України ухвалила **Закон «Про Автономну Республіку Крим»**, а Ю. Мешков утік до Москви.

Улітку 1995 р. Києву вдалося ще більше підпорядкувати автономію, скориставшись кривавим конфліктом між кримськими татарами та кримінальними угрупованнями півострова. Завдяки рішучому втручанняю центральних силових відомств ситуацію вдалося стабілізувати.

Після прийняття в 1996 р. Конституції України було остаточно закріплено територіальний характер автономії і придушено сепаратистський рух. Проте конфлікти щодо Криму між Україною і Росією, між владою Криму і кримськими татарами виникали ще не раз.

9 Державна символіка. Після проголошення в 1991 р. незалежності України постала нагальна потреба у власних державних атрибутах і символіці. До прийняття нових державних символів в органах влади, установах та організаціях діяла символіка Української РСР.

Утвердження нової символіки відбувалося за умов гострої політичної боротьби. Події в країні, стрімке розширення її міжнародних відносин зумовили запровадження нових символів ще до відповідних рішень Верховної Ради України. Уже 4 вересня 1991 р. над її будівлею замайорів національний синьо-жовтий прапор.

28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила **Державний Прапор** — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим **Державним Гербом України**. Ескіз великого Державного герба розроблено, однак ще не затверджено.

15 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила **Державним Гімном України** музику на вірш «Ще не вмерла України...», а 6 березня 2003 р. було прийнято Закон «Про Державний Гімн України». Згідно зі статтею 1 цього Закону, Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплета та приспіву твору П. Чубинського з незначними змінами.

У XIX ст. українці, які не мали власного гімну, співали «Многая літа», пісні й вірші «Дай, Боже, в добрий час», «Мир вам, браття, всім приносим», «Заповіт» Т. Шевченка, молитву «Боже, Великий Єдиний» та інші твори. У 1863 р. у львівському часописі «Мета» було надруковано вірш П. Чубинського «Ще не вмерла України...». Того ж року композитор М. Вербицький написав до нього музику. Пісня швидко поширилася на українських землях і за кордоном, а в 1917 р. була офіційно визнана гімном української держави.

! Висновки. Після розпаду СРСР і проголошення незалежності України перед українським народом постали нові завдання й насамперед — розбудова власної суверенної держави. Перші кроки на цьому шляху засвідчили серйозність намірів українського народу відродити власну державу. Проте цей шлях виявився нелегким.

▶ Упродовж 1990—1993 рр. в Україні було закладено лише основу для формування та діяльності державно-правових інститутів та інститутів громадянського суспільства, реалізації прав і свобод громадян, гарантування оборони й безпеки держави.

▶ Водночас Верховна Рада виявилася неспроможною завершити процес прийняття нової Конституції України, що не давало можливості про-

вести комплексну реформу державної влади. Створені та реформовані структури не встигали вирішувати нагальні проблеми, відставали від життєвих потреб суспільства.

► Об'єктивні та суб'єктивні причини зумовили різке зниження виробництва, життєвого рівня населення, призвели до соціального протесту. Наростало невдоволення народу рівнем життя.

► Державотворчий процес у перші роки незалежної України не давав бажаного результату. Однак незаперечним є те, що він поступово набував демократичних рис, створював підґрунтя для майбутніх реформ.

Запитання і завдання

1. Що таке державотворчий процес? 2. Яку дату можна вважати відправною в цьому процесі? 3. Хто став першим Президентом України? Які головні повноваження мав Президент України в 1991—1996 рр.? 4. Коли працювала перша Верховна Рада незалежної України? 5. Яка дата вважається початком створення Збройних Сил України? 6. Із якими державами межує Україна? 7. Коли було запроваджено громадянство України? 8. Який судовий орган не вдалося сформувати в перші роки незалежності, незважаючи на прийняття рішення про його створення? 9. У якому регіоні України сепаратистський рух був найбільш небезпечним у період становлення держави? 10. Які атрибути державності були запроваджені Верховною Радою після проголошення незалежності України?
- ★ 11. Як відбувався процес утворення українських владних структур? У чому полягали його особливості? 12. Які зміни на початку розбудови незалежної України відбулися в судовій владі та правоохоронних органах? 13. Чим був зумовлений сплеск сепаратистських рухів в Україні на початку 1990-х рр.?
- ★ 14. Складіть розгорнутий план на тему «Державотворчий процес в Україні в першій половині 1990-х рр.». 15. Сформулюйте основні здобутки й прорахунки державотворчого процесу першої половини 1990-х рр. Складіть таблицю.
- ★ 16. Якими були здобутки державотворчого процесу на першому етапі? Які були допущені прорахунки? 17. У чому полягала проблема вибору форми державного устрою, що постала перед Україною після проголошення незалежності? Яка форма державного устрою, на вашу думку, є оптимальною для України?

§ 21. Україна в 1994—1999 рр.

- 1. Зі створення якої політичної партії почалося формування багатопартійної системи в Україні? 2. Коли було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на владу?

1 Перегрупування партійно-політичних сил в умовах незалежної держави. На час проголошення незалежності України існувало понад 20 політичних партій. Після серпневих подій 1991 р. та заборони КПУ в політичному житті України почали переважати партії та рухи націо-

нально-демократичного спрямування. На численних зборах вони продовжували засуджувати тоталітаризм і виступали за розбудову національної держави, їхні заяви вирізнялися певною ейфорією щодо швидкого оновлення всіх сфер життя. Національно-демократичні сили мали на той час політичну ініціативу, однак не спромоглися перетворити її на стійку більшість у Верховній Раді України.

Праве крило політичних сил представляли партії національного і націоналістичного напрямів. До цих партій належали **Народний рух України (НРУ)**, **Демократична партія України (ДемПУ)**, **Українська республіканська партія (УРП)**, **Конгрес українських націоналістів (КУН)**, **Християнсько-демократична партія України (ХДПУ)**, **Українська національна асамблея (УНА)**.

Проголошення незалежності дало можливість перенести в Україну діяльність **Організації українських націоналістів (ОУН)**, яка раніше функціонувала за кордоном.

Найвпливовішим серед партій правої орієнтації був НРУ. Він пройшов шлях від громадського об'єднання до політичної партії, яка сформувалася в 1992 р. НРУ оголосив себе опозицією (але в конституційній, парламентській формі) президентській владі.

На виборах до Верховної Ради 1994 р. представники правих партій отримали 47 депутатських мандатів.

Стрімке погіршення соціально-економічного становища стало підґрунтям для відновлення лівого руху. Його активізація пов'язана зі створенням **Соціалістичної партії України (СПУ)** на чолі з **Олександром Морозом**. До партії увійшла більшість членів КПУ, яка була заборонена. Ще через півроку оголосила про своє існування **Селянська партія України (СелПУ)**. Вона виступила за відродження селянства як основи зміцнення нової держави.

У жовтні 1993 р. після тривалих дебатів у парламенті та засобах масової інформації відродилася **Комуністична партія України (КПУ)**. У березні 1995 р. делегати з'їзду проголосили КПУ правонаступником партії, що існувала у складі КПРС і була заборонена в серпні 1991 р.

До лівих партій належала і **Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)**, зареєстрована у квітні 1996 р. Партія виникла в результаті суперечностей у керівництві СПУ. Група соціалістів на чолі з **Наталією Вітренко** вийшла із цієї партії та оголосила про створення нової. Виявилося, що лівий рух ще не втратив свого політичного впливу. На виборах до Верховної Ради України 1994 р. партії лівого спрямування здобули 123 мандати.

Емблема Народного руху України

Програмові положення й вимоги лівих партій були близькими або дуже схожими. Вони сповідували пріоритет державних форм господарювання, із застереженнями ставилися до приватної власності, засуджували соціальне розшарування суспільства, виступали за ліквідацію безробіття, розвиток системи Рад і надання їм виконавчих функцій влади. У зовнішньополітичних справах ліві партії виступали за зміцнення зв'язків із країнами СНД і в першу чергу з Росією.

Упродовж 1991—1993 рр. майже 28 політичних партій заявили про свою центристську позицію. Представники центристських партій більше, ніж інші, були пов'язані з президентськими владними структурами та урядом України. Партії центристського спрямування в 1992 р. заснували громадсько-політичне об'єднання «**Нова Україна**».

Серед політичних сил центристського спрямування лідерство належало **Ліберальній партії України (ЛПУ)**, створеній у вересні 1991 р. До її складу входили переважно представники східних регіонів країни. Ліберальна фракція «**Соціально-ринковий вибір**» у Верховній Раді в 1994 р. налічувала 27 народних депутатів. Помітна роль у центристському русі належала **Партії праці України (ППУ)**. Деякі політологи вважали її представником директорату потужних промислових об'єднань країни.

До центристського напрямку прилягало соціал-демократичне крило, представлене **Соціал-демократичною партією України (СДПУ)** і **Соціал-демократичною партією України (об'єднаною) (СДПУ(о))**.

У програмових документах політичних партій, які вважали себе центристськими, суттєвих розбіжностей не існувало. Ці партії зосередили свою увагу на проблемах свободи, справедливості, солідарності, розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки, використанні досягнень науки і техніки, залученні України до процесів європейської інтеграції. Партійно-політичні сили на етапі проголошення незалежності України виступили за розбудову незалежної держави, однак мали розбіжності у визначенні пріоритетів своєї політики.

Президентський курс підтримували партії центристського спрямування. Ліві й праві сили, по суті, були в опозиції до президентської влади.

2 **Дострокові вибори до Верховної Ради України та вибори Президента України 1994 р. Л. Кучма.** Перехід до ринкових відносин спричинив погіршення соціально-економічної ситуації в країні, що, у свою чергу, загострило політичну ситуацію. Населення висловлювало невдоволення діяльністю Верховної Ради й Президента України. Зрештою було прийнято рішення провести дострокові вибори.

27 березня 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Було обрано 338 народних депутатів, половина з яких належала до лівих

політичних партій. Найбільше місць отримала КПУ — 96 (до них слід додати ще п'ять членів Компартії Криму), СПУ — 14, СелПУ — 18, НРУ — 20. Інші партії спромоглися провести у Верховну Раду від одного до дев'яти своїх представників. 18 травня 1994 р. Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза. Новий парламент Прем'єр-міністром затвердив В. Масола.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися в **червні-липні 1994 р.** у два тури. Перемогу здобув Л. Кучма. Його кандидатуру підтримали східні й південні області України та Автономна Республіка Крим.

Вибори 1994 р. засвідчили те, що Україна стоїть на демократичному шляху розвитку. Україна стала першою серед країн СНД, де зміна влади відбулася мирним, демократичним шляхом.

3 Конституційний процес. Конституція 1996 р. Конституційний процес в Україні як процес підготовки нової Конституції України розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У ній передбачалася розробка нової Конституції. Було утворено комісію з вироблення нового Основного Закону (Конституційна комісія) і відповідну робочу групу. Вона підготувала концепцію Конституції, яка була схвалена Верховною Радою.

Після проголошення незалежності певний час мала чинність Конституція УРСР 1978 р. в тій частині, яка не суперечила законам України, прийнятим після 24 серпня 1991 р. Після внесення змін і доповнень 17 вересня 1991 р. Верховна Рада перейменувала її на Конституцію України. Це було зумовлено обставинами перехідного періоду. Проголошення незалежності та референдум 1 грудня 1991 р. децю активізували конституційний процес. У 1992 р. було підготовлено офіційний проект, який у липні того ж року було винесено на загальнонародне обговорення. Доопрацьований проект Конституції в травні 1992 р. було подано до Верховної Ради, а вдруге — у жовтні 1993 р. Із різних причин ці проекти так і не стали Основним Законом України. Так закінчився перший етап конституційного процесу в Україні.

Позачергові вибори народних депутатів та Президента України (1994 р.) децю сповільнили конституційний процес. 10 листопада 1994 р. Конституційну комісію було переформовано, її очолили Л. Кучма та О. Мороз.

Проте життя вимагало невідкладного вирішення проблем державотворення. У результаті виникла ідея «Малої Конституції України», яка здобула своє втілення у проекті Закону «Про державну владу і місце самоврядування в Україні», але Верховна Рада України відхилила

його. У зв'язку із цим виникло протистояння між Президентом України, виконавчою й законодавчою гілками влади.

8 червня 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України було прийнято Конституційний договір «Про основні засади, організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Проте це лише відсулило протистояння між гілками влади на рік.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект Конституції і передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект було взято за основу. 5 травня 1996 р. було створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп. У червні 1996 р. комісія завершила свою роботу.

Розпочалося тривале обговорення у Верховній Раді України доопрацьованого проекту Конституції. Роботі заважали політичні суперечки. До 26 червня 1996 р. не було прийнято жодного розділу Конституції. Вважаючи неприпустимим затягування конституційного процесу, Президент України підписав Указ, яким призначав на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум із питань затвердження нової Конституції. 27 червня 1996 р. Верховна Рада відновила роботу, змінивши порядок розгляду Конституції. Було створено робочі групи з найбільш важливих питань — власності, символіки, організації влади тощо. Надвечір було відновлено пленарне засідання, яке тривало всю ніч. **28 червня 1996 р.** нову Конституцію України було прийнято.

Україна отримала Основний Закон, без якого державність є незначеною. Конституція юридично закріпила політичний та економічний суверенітет української держави, її територіальну цілісність, основні права і свободи громадян. Однак, як продукт компромісу між різними

Депутати Верховної Ради після прийняття Конституції України. 1996 р.

Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян; засіб політичного управління суспільством, юридична база всього законодавства держави, основа наукових розробок у сфері права, найважливіше джерело права. Конституції України як Основному Закону держави властиві підвищена стабільність та особливості правового статусу: вона має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів держави.

політичними силами і гілками влади, вона не стала основою стабільності політичного життя. Упродовж наступних років відбулися неодноразові спроби внести зміни й доповнення до Конституції.

4 **Вибори до Верховної Ради України 1998 р.** Особливістю виборів до Верховної Ради України 1998 р. стало те, що одну половину депутатів обирали за пропорційною системою виборів, іншу — за мажоритарною. Запровадження змішаної системи виборів передбачало зміцнення партійної системи й більш чітку структурування парламенту.

До виборів 29 березня 1998 р. Центральна виборча комісія (ЦВК) зареєструвала 30 списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій і в середньому по 20—25 кандидатів у депутати в одномандатних виборчих округах.

У голосуванні взяли участь понад 26,5 млн виборців із 37,5 млн (майже 70,8 %, що трохи менше, ніж на виборах 1994 р.).

За підсумками голосування в загальнодержавному багатомандатному окрузі бар'єр у 4 % подолали КПУ (24,65 % — 84 депутатські мандати), НРУ (9,4 % — 32), виборчий блок СПУ та СелПУ «За правду, за народ, за Україну!» (майже 8,6 % — 29), Партія зелених України (5,4 % — 19), Народно-демократична партія (НДП, 5 % — 17), Всеукраїнське об'єднання «Громада» (майже 4,7 % — 16), ПСПУ (4 % — 14), СДПУ(о) (4 % — 14) — загалом вісім партій і блоків.

Половину народних депутатів було обрано в одномандатних округах. Перевагу мали безпартійні, комуністи, народні демократи й рухівці.

Ліві сили мали популярність у Донецькій, Луганській, багатьох інших областях та в Криму; праві та правочентристські — у західних областях України.

12 травня 1998 р. Верховна Рада III скликання розпочала свою роботу. Після тривалих дебатів Головою Верховної Ради було обрано представника блоку СПУ і СелПУ **Олександра Ткаченка**. Як і попередня, новообрана Верховна Рада фактично стала в опозицію до Президента. Це не сприяло стабілізації політичного життя в країні на тлі світової фінансової кризи, що охопила й Україну.

! **Висновки.** Дострокові вибори 1994 р. засвідчили перегрупування політичних сил у країні. Новим Президентом був обраний Л. Кучма.

► У 1994—1999 рр. тривав державотворчий процес, головним змістом якого стало прийняття Конституції України. Також відбулося зміцнення партійної системи із запровадженням змішаної системи виборів до Верховної Ради України.

? Запитання і завдання

1. Коли відбулися дострокові вибори Верховної Ради й Президента України?
- ◆ 2. Хто став другим Президентом України? 3. Коли було прийнято Конституцію України? 4. За якою виборчою системою відбувалися вибори до Верховної Ради України в 1998 р.? 5. Хто став Головою Верховної Ради України III скликання?
- ▲ 6. Як змінилася політична ситуація в Україні на початку 1990-х рр.? 7. Розкажіть про політичні цілі лівих, правих та центристських партій України. 8. Якими були підсумки парламентських виборів 1998 р.?
- ◆ 9. **Обговоріть у групах.** Охарактеризуйте процес перегрупування партійно-політичних сил після проголошення незалежності України. Які політичні течії з'явилися на політичній арені країни? 10. Визначте етапи конституційного процесу і дайте їм характеристику.
- ★ 11. Якими були здобутки і прорахунки державотворчих процесів, що відбувалися в 1994—1999 рр.?

§22. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція»

- ▶▶ 1. Коли відбулися перші позачергові вибори Президента та Верховної Ради України? 2. У якому році було прийнято Конституцію України?

1 Президентські вибори 1999 р. Формування більшості у Верховній Раді України. 31 жовтня 1999 р. відбулися вибори Президента України. У голосуванні взяли участь 70 % виборців. Виборчий бюлетень містив 13 прізвищ кандидатів у Президенти України.

Перший тур не виявив переможця. Перше місце впевнено посів діючий Президент Л. Кучма, друге — П. Симоненко, третє — О. Мороз, четверте — Н. Вітренко. Шість кандидатів набрали менше 1 % голосів. Другий тур голосування був призначений на 14 листопада.

У гострій боротьбі Президентом України вдруге було обрано Л. Кучму. За нього проголосувало 56 % виборців, а за П. Симоненка — близько 38 %.

Із літа 1999 р. навколо виборів точилася гостра боротьба. Кожен із кандидатів у Президенти України висловлював упевненість у перемозі й демонстрував готовність узяти на себе відповідальність за долю країни. Чотири кандидати — Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник та О. Ткаченко, зустрівшись у Каневі, закликали всіх кандидатів до справедливої, чесної боротьби. Вони мали намір висунути напередодні виборів єдиного кандидата, який би мав більше шансів на успіх. Однак «канівська четвірка» не змогла здійснити задумане, а до неї більше ніхто не приєднався. Напередодні виборів Голова Верховної Ради України О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь лідера КПУ П. Симоненка.

Уперше вибори не поділили Україну навпіл, адже Л. Кучма переміг не лише в центральних, а й у західних та східних областях України. Демократизм виборів визнали й іноземні спостерігачі, представники міжнародних організацій.

Після переобрання Президента відбулася зміна уряду. У грудні 1999 р. Прем'єр-міністром України було призначено голову Національного банку України (НБУ) **Віктора Ющенка**, що мав авторитет реформатора. На посаді Прем'єр-міністра В. Ющенко пробув до квітня 2001 р. За період його прем'єрства в економічному житті країни відбулися важливі зрушення. Після десяти років падіння починаючи з 2000 р. намітилося економічне зростання.

За період своєї діяльності уряд В. Ющенко зазнавав значного тиску з боку різних політичних сил і фінансово-промислових груп. Показовою в цьому плані була доля міністра паливно-енергетичного комплексу **Юлії Тимошенко**, якій вдалося дещо стабілізувати становище в галузі й розв'язати значну частину проблем, що накопичилися. Проте її діяльність викликала постійну критику і нападки. Зрештою Ю. Тимошенко усунули з посади, проти неї навіть було порушено судову справу. Важливим починанням уряду стали реформи в системі освіти — перша спроба запровадити 12-річну систему освіти.

На прискорення державотворчого процесу і проведення реформ позитивно вплинуло формування у складі Верховної Ради України парламентської більшості в кількості 237 депутатів. Її сформували в січні 2000 р. депутати 11 парламентських груп і фракцій, а також деякі позафракційні депутати. Більшість надала підтримку уряду В. Ющенка. Формування більшості призвело і до змін у керівництві Верховної Ради України: Головою Верховної Ради України став І. Плющ, 19 із 24 комітетів Верховної Ради очолили представники більшості. Парламентська більшість зосередила основну увагу на підвищенні ефективності законодавчої роботи. Було прийнято ряд законів, зокрема Кримінальний та Земельний кодекси. Останній закріпив право приватної власності на землю. Було внесено зміни в процес приватизації тощо.

2 **Всеукраїнський референдум (квітень 2000 р.).** Після президентських виборів ключовим питанням політичного життя стала реформа законодавчої гілки влади. Л. Кучма прагнув зміцнити президентську вертикаль і, відповідно, свою особисту владу.

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум «за народною ініціативою». Понад 80 % виборців, що взяли участь у голосуванні, висловилися за двопалатний парламент; за скорочення числа депутатів із 450 до 300; за ліквідацію права депутатської недоторканності; за на-

дання Президенту права достроково припиняти повноваження Верховної Ради України, якщо остання протягом одного місяця не сформує постійно діючу парламентську більшість або в разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого й поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів проекту Державного бюджету України.

Виконання рішень референдуму поставило на порядок денний питання про внесення суттєвих змін до Конституції і виборчого закону. Проте через різні причини це не було здійснено. Реалізація результатів референдуму в тих умовах — це був шлях до зміцнення одноосібної влади Л. Кучми й насадження в країні авторитарного режиму.

3 **Політична криза (зима-весна 2001 р.).** Узимку-навесні 2001 р. Україна опинилася в стані політичної кризи, яка була пов'язана з убивством опозиційного журналіста Г. Гонгадзе. Під час слідства почали проявлятися негативні явища у верхніх ешелонах влади. До цього додалися записи майора СБУ М. Мельниченка, зроблені ним у кабінеті Президента, які начебто свідчили про причетність вищих посадових осіб до цього та інших резонансних злочинів (так званий «касетний скандал»).

Опозиція вирішила скористатися нагодою, щоб змінити владу в країні. Були організовані масові демонстрації та акції протесту, які завершилися сутичками з міліцією (9 березня 2001 р.). Проте домогтися свого опозиція не змогла. Її сподівання здобути підтримку Прем'єр-міністра В. Ющенка не виправдалися. 26 квітня 2001 р. Верховна Рада України висловила недовіру уряду В. Ющенка, а 28 квітня 2001 р. його було звільнено з посади. Новим Прем'єр-міністром став **Анатолій Кінах**. Наприкінці весни наступ опозиції пішов на спад, владі вдалося подолати кризу. Проте її авторитет був суттєво підірваний як усередині країни, так і за кордоном. Політична криза значно вплинула на вибори 2002 р.

Плакат із вимогами знайти й покарати вбивць журналіста Г. Гонгадзе. 2001 р.

4 **Вибори до Верховної Ради України 2002 р. та їхні наслідки.** Важливою подією політичного життя країни 2000—2001 рр. стало перегрупування політичних сил у країні, особливо напередодні парламентських виборів 2002 р. Упродовж осені-зими 2001 р. відбувалося формування передвиборчих блоків. Згідно з новим законом, в Україні запроваджувалася змішана система виборів, за якою 50 % депутатів обирають за партійними списками, а 50 % — у мажоритарних виборчих округах.

За підсумками голосування в загальнодержавному багатомандатному окрузі із 30 виборчих блоків і партій 4%-й бар'єр подолали: блок партій «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком — 23,55 %, КПУ — 20,01 %, блок «За єдину Україну!» (В. Литвин) — 11,79 %, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) — 7,25 %, СПУ — 6,87 %, СДПУ(о) — 6,27 %.

На початку роботи Верховної Ради України нового скликання партії і блоки, що перемогли на виборах, утворили свої фракції. До фракції «За єдину Україну!» увійшло 177 депутатів (указана кількість депутатів відповідає моменту утворення фракцій; надалі відбувалися зміни), до фракції «Наша Україна» — 118 депутатів, до фракції КПУ — 64, до СДПУ(о) — 31, до БЮТ — 23, до СПУ — 22, 12 депутатів побажали залишитися позафракційними.

Президентство Л. Кравчука і Л. Кучми

	Л. Кравчук (1991—1994 рр.)	Л. Кучма (1994—2004 рр.)
Здобутки	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Утвердження незалежності України. Мирний вихід зі складу СРСР. Налагодження відносин із країнами світу. ▶ Відмова від ядерного статусу держави. ▶ Консолідація суспільства. ▶ Започаткування економічних перетворень. ▶ Створення державних структур влади 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Здійснення приватизації. ▶ Формування приватного сектору економіки. ▶ Запровадження і зміцнення фінансово-грошової системи. ▶ Подолання економічної кризи 1990-х рр. ▶ Прийняття Конституції 1996 р. ▶ Урегулювання проблеми кордонів України. ▶ Початок реформування системи освіти
Прорахунки	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Неспроможність подолати економічну кризу. ▶ Гіперінфляція. ▶ Стрімке падіння життєвого рівня населення. ▶ Діяльність трастів, фінансових пірамід. ▶ Політична криза 1994 р. 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Значне поширення корупції. ▶ Формування та зміцнення тіньової економіки. ▶ Створення фінансово-промислових кланів. ▶ Накопичення зовнішньої заборгованості. ▶ Зловживання під час приватизації. ▶ Політична криза 2001 р. («касетний скандал»). ▶ Несформованість державних інтересів. Невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом. Провал інтеграційних починань щодо вступу до євроатлантичних структур. Нерівноправні відносини з Росією. ▶ Низький рівень життя переважної частини населення. Невирішеність соціальних проблем

На початку роботи Верховної Ради України точилася боротьба за формування більшості та керівні посади в парламенті. 28 травня 2002 р. було обрано керівництво Верховної Ради: Головою став В. Литвин («За єдину Україну!»), першим заступником — І. Васильєв («За єдину Україну!»), заступником — О. Зінченко (СДПУ(о)). Ключові комітети Верховної Ради України очолили представники «Нашої України». Фракція «За єдину Україну!» виявилася нежиттєздатною і вже в червні 2002 р. розпалася на шість фракцій: Партія регіонів — 52 депутати, «Трудова Україна» — 31, Партія промисловців і підприємців України — 20, «Народовладдя» — 17, Аграрна партія України — 17, «Демократичні ініціативи» — 15. Незважаючи на кількісне переважання опозиційних сил у парламенті, пропрезидентські сили зуміли сформувати більшість, яка, у свою чергу, утворила перший в Україні коаліційний уряд, який очолив **Віктор Янукович** (грудень 2002 р.).

У 2002—2004 рр. в Україні відбувалася гостра політична боротьба. Л. Кучма намагався реалізувати політичну реформу, що передбачала перерозподіл владних повноважень у трикутнику Президент — Прем'єр-міністр — Верховна Рада України. Навколо Президента формувалися потужні політичні сили, які намагалися утримати економічні й політичні позиції. Натомість опозиційні сили, що спиралися на підтримку середнього класу, розгорнули боротьбу з існуючим режимом за демократизацію політичного життя.

5 **Вибори Президента України 2004 р. «Помаранчева революція».** Вибори Президента України 2004 р. стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, почали готуватися до них. Тривалий час залишалася незрозумілою позиція Президента України Л. Кучми. Конституційний Суд України визнав, що Л. Кучма, згідно з Конституцією України (1996 р.), перебуває при владі лише перший термін, хоча фактично минуло вже два терміни. Зрештою Л. Кучма відмовився від участі у виборах 2004 р. Кандидатом від влади став Прем'єр-міністр України В. Янукович. Для створення його позитивного іміджу було залучено всі засоби: від прямого використання адміністративного ресурсу до відкритого поширення неправдивої інформації. Використовуючи своє службове становище, В. Янукович ужив ряд популістських заходів. Зокрема, пенсіонерам було надано доплату до пенсій, підвищено заробітну плату. Проте такі заходи ледь не призвели до економічної кризи в країні.

Опозиційні сили згрупувалися навколо лідера «Нашої України» В. Ющенка.

Заангажованість — вимушені дії представника неполітичної сфери діяти в руслі певної ідеології, доктрини, політичного курсу.

Екзит-пол — вибіркове репрезентативне опитування виборців на виході з виборчих дільниць.

Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України — понад 20. Проте основна передвиборча боротьба точилася між двома кандидатами — В. Януковичем та В. Ющенком. Президентські вибори відбулися **31 жовтня 2004 р.** Голоси виборців роз-

поділилися таким чином: В. Ющенко — 39,26 % голосів, В. Янукович — 39,11 %, О. Мороз — 5,82 %, П. Симоненко — 4,97 %, Н. Вітренко — 1,53 %, А. Кінах — 0,93 %. Решта кандидатів набрала менше голосів.

Під час проведення виборів проявилася **заангажованість** ЦВК на чолі із С. Ківаловим, яка впродовж десяти днів не оприлюднювала остаточні результати голосування.

Такий розподіл голосів не виявив переможця, який мав набрати понад 50 %. Другий тур виборів було призначено на 21 листопада 2004 р. Політичними суперниками, як і в першому турі, були В. Ющенко та В. Янукович. Після першого туру про підтримку В. Ющенка заявили О. Мороз та А. Кінах. В. Януковича підтримала Н. Вітренко.

Новим у другому турі було те, що між двома кандидатами у Президенти України відбулися перші відкриті теледебати.

Голосування другого туру відбулося зі значними фальсифікаціями на користь кандидата від влади. Як результат, оприлюднені ЦВК дані про перемогу В. Януковича різко відрізнялися від даних **екзит-полів**, які засвідчували перемогу В. Ющенка. Обурені таким станом речей виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і вже ввечері **21 листопада** зібралися на мітинг на центральній площі Києва — Майдані Незалежності.

Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до **8 грудня 2004 р.** Прихильники В. Ющенка використовували помаранчевий колір для позначення своєї участі в акції (стрічки, шарфи тощо), тому вона отримала назву «**помаранчева революція**».

На вимогу частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України, щоб обговорити ситуацію і прийняти рішення. Проте проурядові фракції та комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На цьому засіданні В. Ющенко як політичний акт прийняв присягу Президента України. Ця акція додала наснаги мітингувальникам, кількість яких щодня зростала. У різні дні під час акції громадського протесту на Майдані Незалежності перебувало від 500 тис. до 1,5 млн осіб.

Проте 24 листопада ЦВК оголосила переможцем у виборах В. Януковича. Така неприхована зневага та несправедливість призвели до радикалізації дій протестувальників. Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику й Майдані Незалежності. Лідери опозиції закликали взяти в облогу будівлю Адміністрації Президента України, а згодом — і Кабінет Міністрів України.

Того ж дня до Києва почали з'їжджатися і прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які влаштували наметове містечко навпроти будівлі Кабінету Міністрів України.

У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як із боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників різних таборів, політична криза, загроза економічної кризи.

Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на оприлюднення результатів виборів до моменту оголошення свого рішення. 27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадянської непокори.

Прихильники В. Януковича взяли курс на розкол країни. «З'їзд депутатів усіх рівнів» у Северодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали політичні лідери та керівники Донецької, Луганської, Харківської та інших областей. У західних і центральних областях країни місцеві ради прийняли рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

Для вирішення складної ситуації до України з посередницькою місією прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою за допомогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л. Кучма та кандидати у Президенти України В. Ющенко та В. Янукович) виробили формулу політичного врегулювання кризи. Проте все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада взявся за розгляд скарги, поданої довіреними особами В. Ющенка, про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого

Майдан Незалежності в Києві під час «помаранчевої революції». Грудень 2004 р.

Колона свободи. Пам'ятник «помаранчевій революції» в м. Дрогобич

туру виборів і скасування відповідної постанови про його підсумки.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошені ЦВК 24 листопада 2004 р., і призначив переголосування другого туру на 26 грудня 2004 р.

7 грудня Л. Кучма підписав Указ про відпустку В. Януковича на період передвиборчої кампанії і призначив М. Азарова виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра України.

Щоб унеможливити масові фальсифікації під час переголосування, було розроблено зміни до **Закону «Про вибори Президента України»**. Ці пропозиції, згідно з домовленостями, були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами й доповненнями до Конституції України (політична реформа). Як і передбачали, із **вересня 2005 р.** відбувся перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою України, Президентом України і Прем'єр-міністром. Також на голосування було подано в першому читанні проект про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р. за пакет проголосувала більшість депутатів. Одразу в сесійній залі ці документи були підписані Президентом України Л. Кучмою. На цьому засіданні Верховна Рада України затвердила й новий склад ЦВК, яку очолив Я. Давидович.

Після цього масові акції на Майдані Незалежності в Києві припинилися. До переголосування команда В. Януковича підійшла в новому складі та з новими гаслами. В. Янукович заявив про свою опозиційність до Л. Кучми, водночас залишаючись Прем'єр-міністром у відпустці.

Переголосування 26 грудня 2004 р. дало такі результати: за В. Ющенка проголосувало 51,99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Януковича — 44,21 %. Інавгурація нового Президента України В. Ющенка відбулася **23 січня 2005 р.** Прем'єр-міністром країни стала Ю. Тимошенко.

Висновки. Після 1994 р. основним змістом державотворчого процесу стали поступове становлення і розвиток демократичних інститутів. Цей процес проходив у досить запеклій політичній боротьбі. Неодноразово відбувалося перегрупування політичних сил. Зростає організованість і роль опозиції.

► Кульмінацією боротьби стали події «помаранчевої революції». Проте її лідери не змогли скористатися потужною підтримкою народу для прискорення демократичного розвитку України.

Запитання і завдання

1. Хто переміг на президентських виборах 1999 р.?
2. Які питання були винесені на Всеукраїнський референдум за народною ініціативою 2000 р.?
3. Які політичні сили утворили першу у Верховній Раді України пропрезидентську більшість?
4. Коли було запроваджено пропорційну систему виборів до Верховної Ради України?
5. Які події призвели до внесення змін до Конституції України?
6. Хто став третім Президентом України?
7. Якими були наслідки політичної кризи зими-весни 2001 р. і виборів до Верховної Ради 2002 р.?
8. Із якою метою було проведено Всеукраїнський референдум у квітні 2000 р.? Якими були його наслідки?
9. **Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Період президентства Л. Кучми: здобутки і прорахунки».
10. Назвіть причини політичної кризи зими-весни 2001 р. Як вона була подолана? Якими були її наслідки?
11. Справа Г. Гонгадзе і «касетний скандал» були приводом чи причиною політичної кризи зими-весни 2001 р.? Обґрунтуйте свою думку.
12. **Обговоріть у групах.** Чи була «помаранчева революція» революцією?

§ 23. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.

- 1. Коли почалося економічне падіння в Україні? 2. Які реформи були проведені в УРСР у роки «перебудови»?

1 Початок економічних перетворень. Голосуючи за незалежність, виборці керувалися не лише політичними, а й економічними міркуваннями. До того ж економічна складова підживлювалася пропагандою національно-патріотичних сил: вони запевняли, що УРСР, яка за економічним потенціалом посідала друге місце в СРСР, самостійно зможе забезпечити гідний рівень життя населенню. Натомість життєві реалії виявилися набагато складнішими.

На початку 1990-х рр. економічну ситуацію можна охарактеризувати як затяжну глибоку економічну кризу, яка через різні обставини за перші роки незалежності призвела до стрімкого обвалу економіки, що тривав до 1999 р. Звичайно, кризи не можна було уникнути, але можна було скоротити її в часі та зменшити негативні наслідки рішучими економічними перетвореннями. Саме цього бракувало українській владі.

У перші місяці після розпаду СРСР (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснювалися кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштов-

«Шокова терапія» — система заходів для стабілізації економіки та становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

хнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з **початку 1992 р.** ввів в обіг **купоно-карбованець** і став на шлях **«шокової терапії»**, проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла **«Основи національної економічної політики України»** про роздержавлення й приватизацію,

структурну перебудову і модернізацію промисловості. Разом із цим така економічна концепція передбачала відмову від ряду принципових положень, прийнятих під час утворення СНД: Україна залишається

Стартові можливості економіки незалежної України на 1992 р.

Позитивні чинники	Негативні чинники
<ul style="list-style-type: none"> ▶ Висококваліфікована та дешева робоча сила (працездатне населення становить більше половини населення України). ▶ Високий рівень освіти. ▶ Значний науковий потенціал (220 тис. науковців), розвиненість мережі наукових установ, розвиток фундаментальних і прикладних наукових досліджень. ▶ Значні природні багатства. ▶ Розвиненість транспортної мережі (залізниці, порти — найрозвиненіша мережа у світі, газо- і нафто-, аміакопроводи тощо). ▶ Великий морський і річковий флот (четвертий у світі). ▶ Промисловість, здатна випускати значний перелік продукції, аж до ракет і космічної техніки. ▶ Значний потенціал у розвитку сільського господарства (висока природна родючість ґрунтів) 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Економіка України як складова загальносоюзного економічного комплексу. ▶ Деформація структури економіки: переважання важкої промисловості та енергетики (70 %). ▶ Відсутність у більшості галузей (80 %) завершеного циклу виробництва товарів. ▶ Випуск 40 % продукції підприємствами-монополістами. ▶ Висока енергозатратність та енергозалежність. ▶ Неконкурентоспроможність більшої частини промислової продукції на світовому ринку. ▶ 80 % підприємств працювали на потреби військово-промислового комплексу. ▶ Несформованість банківської та фінансової системи в Україні. ▶ Відсутність законодавчо-нормативної бази для функціонування економіки в умовах ринку. ▶ Негативні наслідки невдалих економічних реформ періоду «перебудови». ▶ Відсутність чіткої програми дій щодо реформування економіки. ▶ Постійна криза й затратність сільського господарства. ▶ Відсутність управлінських кадрів і менеджменту, пристосованих до ринкової економіки. ▶ Зневага до приватної власності населення, що звикло до державної опіки

у складі СНД, але повністю виходить із рублевого простору; перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо.

Ця програма стала пропуском для України до Міжнародного валютного фонду (МВФ), куди вона була прийнята у квітні 1992 р. Відповідно до вимог цієї організації було підписано меморандум про політику економічних реформ на 1992 р.

Однак у реальному житті Україна отримала «шок» без «терапії». Лібералізація без здійснення відповідних кроків зі створення механізмів ринкової економіки, приватизації, як це було в країнах Центрально-Східної Європи, і збереження широкого державного контролю тільки поглибили кризу, спричинили подальше зниження обсягів виробництва та за відсутності конкуренції закономірно призвели до значного зростання цін, а отже, і різкого погіршення життєвого рівня більшості населення.

У листопаді 1992 р. Прем'єр-міністром було призначено Л. Кучму. Він заявив про необхідність переходу до справді ринкової економіки, а віце-Прем'єр-міністр В. Пинзеник розробив план перетворень. Зокрема, передбачалися такі заходи:

- ▶ обмеження пільгових кредитів;
- ▶ скорочення субсидій;
- ▶ контроль НБУ за витратами;
- ▶ розгортання широкої приватизації;
- ▶ жорстка економія енергоносіїв тощо.

Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85 %, виробництво промислової продукції — 91 %, виробництво продукції сільського господарства — 89 %. Майже в усіх галузях важкої промисловості панувала криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості, що було зумовлено браком матеріалів і комплектуючих, які надходили з колишніх радянських республік. Стрімко знижувався видобуток вугілля, нафти та природного газу. Здійснена в 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції того ж року призвела до їх зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000 %).

Крім зазначених заходів, Верховна Рада України прийняла низку Законів: «Про зайнятість населення», «Про банки і банківську діяльність», «Про бюджетну систему України», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про власність», «Про приватизацію майна державних підприємств» (декілька законів, було розроблено програму приватизації, яка передбачала вже в 1992 р. приватизацію 15 % підприємств важкої

промисловості й 30 % торгівлі), «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю» (започаткували реформування колгоспно-радгоспної системи на основі розпаювання їхнього майна, також почалося створення фермерських господарств).

Протягом 1992—1995 рр. було проведено паювання або акціонування 94 % колгоспів. Було практично завершено приватизацію майна колективних господарств шляхом його поділу на паї із наданням їхнім власникам — членам колективних господарств права на вилучення своїх паїв, а також на їх передачу в спадок і продаж. Однак право продажу паїв використовували досить рідко.

Відбулося становлення фермерських господарств. Із 1990 до 1995 р. їх кількість зростає з 82 до 34 778. Після прийняття у 2002 р. нового Земельного кодексу та конструктивних державних ініціатив у сільському господарстві розпочалася нова хвиля зростання кількості фермерських господарств та площ їх землекористування (із 38 400 господарств у 2000 р. до 42 400 у 2005 р.).

Одним з основних заходів аграрної реформи стала зміна існуючого механізму закупівель сільськогосподарської продукції за допомогою державно-контрактної та біржової систем. Проте фермерські господарства не стали головними виробниками сільськогосподарської продукції, основними залишалися великі сільськогосподарські компанії.

Однак усі ці заходи на той час не рятували економічну ситуацію, уряди фактично здійснювали управління не економічними, а адміністративними методами. Директивно встановлювалося 80 % цін на товари; підприємства, що працювали на зовнішньому ринку, мали обов'язково здавати 50 % валютної виручки за фіксованим курсом, який був у 6 разів меншим, ніж ринковий. Приватизація майже не здійснювалася (було приватизовано лише декілька сотень підприємств). Більшість державних підприємств припинила роботу в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

За період 1990—1994 рр. ВВП скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва досяг свого максимуму — 27,7 %. Рівень інфляції був найвищим у світі — понад 10 155 %. За межею бідності опинилося 64 % населення.

Саме в цей час «первинного нагромадження» були закладені основи для накопичення значних капіталів в окремих осіб. Більшість із них формувалася за рахунок експлуатації державних коштів: кредитів (кредити українським підприємствам у 1992 р. склали 65 % ВВП, у 1993 р. — 47 %), субсидій і дотацій (у 1992 р. склали 8,1 % ВВП,

у 1993 р. — 10,8 %); використання бартерних схем (оплата поставленої продукції іншою продукцією еквівалентної вартості); «**прихватазації**» державних підприємств, використання «фінансових пірамід» та фінансових спекуляцій; перепродажу енергоносіїв, закуплених під державні гарантії в Росії та Туркменістані, до країн Європи або шляхом кримінальних дій. Більшість капіталу було вивезено за кордон. На 1994 р., за підрахунками закордонних експертів, було вивезено 25—50 млрд дол. (офіційно — 1 млрд). На 1994 р. у «тіні» перебувало 40 % ВВП країни.

«Прихватажізація» — умовна назва; придбання державної власності у процесі приватизації незаконним шляхом або за навмисно заниженою ціною.

2 **Економічний розвиток України в 1994—1999 рр.** Економіка, стан якої погіршувався, потребувала рішучих заходів, які б поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Великі сподівання населення покладало на зміну влади. У 1994 р. Президентом став Л. Кучма. Із цього часу, по суті, розпочався другий етап економічних перетворень в Україні. Однак рішучих кроків із реалізації проголошеного курсу Президент так і не здійснив. Ситуація в економіці погіршувалася. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху начебто придушеної інфляції, удвічі збільшивши курс долара і більше ніж у 2 рази — ціни. Населення зіткнулося з явищем **гіперінфляції**. За межею бідності опинилися мільйони людей.

Причини гіперінфляції 1992—1994 рр.:

- ▶ Вплив лібералізації ціноутворення в Росії. В умовах прозорості кордонів стрімке зростання цін у Росії призвело до швидкого «вимивання» дешевих товарів з України.
- ▶ Примусовий вихід України з рублевої зони (друга половина 1992 р.).
- ▶ Стрімке зростання цін на енергоносії (за 1992 р. у 300 разів). Це призвело до стрімкого падіння виробництва й подорожчання товарів.
- ▶ Страйковий рух середини 1992 — 1993 рр. (шахтарі, транспортники, учителі тощо), спричинений черговим підвищенням цін на продукцію сільського господарства, що змусив уряд збільшити розміри заробітної плати, яка не була економічно підкріплена.

Стандартні марки України через гіперінфляцію випускали без номіналу. Буква означала поштовий тариф. 1994 рр.

► Виділення державою значних ресурсів для підтримки агропромислового комплексу (АПК) та інших галузей промисловості (так, лише АПК у першому кварталі 1993 р. отримав 3 трлн крб державної фінансової допомоги та 1 трлн крб пільгових кредитів).

► Прорахунки у проведенні економічних реформ, фактичне їх припинення в 1993 р.

► Недовіра населення до купоно-карбованців, фінансові спекуляції.

► Загострення політичної боротьби.

Через розрахунки за енергоносії в цей час ускладнилися відносини з Росією та Туркменистаном. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол. Щоб виправити ситуацію з постачанням природного газу, були створені приватні фірми, які завдяки бартерним схемам вирішили питання щодо постачання енергоносіїв, але створили нові проблеми.

Крім того, українські товари стрімко втрачали російський ринок. Відповідно скорочувалися доходи країни, тому що збільшення поставок на інші ринки не компенсувало втрати. Українські товари загалом були неконкурентоспроможними. У цій ситуації Л. Кучма відкинув тезу про виняткову орієнтацію на Захід і заявив про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією та країнами СНД.

Нова стратегія розвитку була викладена в Посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ» у жовтні 1994 р. й отримала схвалення.

Основними напрямками та пріоритетними завданнями нової соціально-економічної стратегії були:

► фінансова стабілізація, що передбачає зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;

► регульована державою поетапна лібералізація цін;

► докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка базуватиметься на приватному секторі;

► децентралізація управління економікою;

► лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків;

► соціальний захист, що передбачав докорінну реформу заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Засоби досягнення:

► децентралізація управління;

► широка приватизація;

► зовнішні та внутрішні запозичення;

► залучення іноземних інвестицій;

► земельна реформа;

► розвиток експортних галузей.

Гіперінфляція — ціни зростали щодня. 1990-ті рр.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася в жовтні-листопаді 1994 р., спричинила новий вибух інфляції, яка до лютого 1995 р. зберігалася на рівні 70 %. Підсумки соціально-економічного розвитку за 1994 р. принесли нові розчарування; для економіки України цей рік виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400 %. За всі роки незалежності падіння обсягів виробництва було найбільшим. У промисловості воно скоротилося на 28,2 %, у сільському господарстві — на 16,5 %. Реальна заробітна плата знизилася на 16,8 % і становила третину від рівня 1990 р. У результаті ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44 %.

У 1995 р. відбулася певна стабілізація грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції склав за рік 181,7 %. Це дало змогу зміцнити грошову одиницю країни, відродити довіру до неї, що створювало передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Завдяки позитивним тенденціям у грошово-кредитній сфері суттєво зросли темпи приватизації. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, із яких 4051 становили загальнодержавну власність. Це було вдвічі більше, ніж за попередній рік. Як результат за 3,5 року частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України виробляли понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р. Однак було допущено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем тощо.

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою майнових приватизаційних сертифікатів (ваучерів), подавши заявки на придбання акцій підприємств, які приватизували через сертифікатні аукціони (їх було проведено близько 50). Сертифікатну приватизацію було закінчено на початку 1999 р. Проте реальну вигоду від неї отримала лише незначна частка населення.

Почався етап грошової приватизації. Ураховуючи подальший кризовий стан української економіки і низьку платоспроможність населення, здійснення приватизації в інтересах певних кіл, а не всього народу України, грошова приватизація також не мала результатів для більшості населення.

Приватизаційний майновий сертифікат. 1995 р.

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його вповільнення (12,2 % проти 22,9 % у 1994 р.). Також цього року було вперше подолано тенденцію до зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної заробітної плати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

У 1996 р. в Україні почався новий етап реформ, метою яких було проголошено створення регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки.

Важливою подією стала **грошова реформа**. У **вересні 1996 р.** було введено в дію повноцінну національну грошову одиницю України — **гривню**. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. У такій пропорції було змінено й ціни. Реформа була неконфіскаційна, і, по суті, обмін здійснювався без обмежень. Однак це був більше політичний акт, оскільки на той час лише Україна серед колишніх республік СРСР ще не ввела свою національну валюту. Крім того, про те, що це була реформа, свідчила тільки заміна однієї валюти — купоно-карбованця (ерзац-валюти) на іншу — гривню. Насправді це була деномінація, тобто ліквідували зайві п'ять нулів на грошових знаках і цінах на товари.

Назва «гривня» бере свій початок із часів Київської держави (Русь-України). У 1918 р. у гривнях випускали кредитні білети Державного банку Української Народної Республіки. Після прийняття в 1991 р. Акта проголошення незалежності України було вирішено власну грошову одиницю назвати гривнею, зберігши назву «копійка» для розмінних монет.

Грошова реформа мала й позитивні результати: зросла довіра до нової валюти; упродовж тривалого часу, із вересня 1996 до кінця 1997 р., валютний курс гривні залишався практично незмінним.

Однак така стабілізація була досягнута за рахунок зростання заборгованості з виплати заробітних плат, пенсій, стипендій (борг на 1999 р. становив 5 млрд грн) та зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його обсяг перевищив 10 млрд дол.). Спад в економіці тривав.

У вересні 1998 р. Україну охопила масштабна фінансова криза, що прийшла з Азії. Почалося стрімке падіння курсу гривні. На фінансову кризу в Україні вплинули внутрішні чинники. Країна виявилася нездатною сплачувати свої як внутрішні, так і зовнішні борги. Проте завдяки вмілому керівництву НБУ обвального падіння курсу не сталося. Зниження курсу гривні відбувалося повільно. Зрештою курс вдалося стабілізувати на співвідношенні 1 дол. = 5 грн.

3 **Економічні процеси у 2000—2005 рр.** У 1999 р. вперше за останнє десятиліття чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації, а з 2000 р. почалося зростання. У 2001—2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн СНД. У той же час у жодній зі сфер економічної діяльності країна не мала логічно завершеного системного законодавчого забезпечення. Постійні зміни чинного законодавства підривали ділову активність і зумовлювали нерівномірність економічних показників.

Позитивні зрушення були зумовлені виваженою бюджетною та монетарною політикою, розширенням внутрішнього попиту поряд зі сприятливою зовнішньою кон'юктурою (високі ціни на метал і продукцію з нього). На цій основі почав підвищуватися життєвий рівень населення, особливо у столиці та великих містах.

Статистичні дані свідчать про утвердження у 2003 р. нової якості зростання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку, початком інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту. У 2004 р. прибуток підприємств збільшився у 1,5 разу порівняно з 2003 р.

У 2000—2001 рр. завдяки заходам уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави перед пенсіонерами, почалося повільне зростання розміру пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. указом Президента Л. Кучми було запроваджено спрощену систему оподаткування. За 11 років її існування кількість платників єдиного податку збільшилася майже в 14 разів (із 95 тис. до 1,3 млн осіб), а надходження до бюджету від сплати єдиного податку зросли в 32 рази (зі 127 млн грн у 1999 р. до 4,107 млрд грн у 2009 р.). При цьому суб'єкти-«спрощенці» створили понад 1,2 млн робочих місць.

Позитивні зрушення створили привабливі умови для іноземних інвестицій у різні галузі економіки. Україна отримала високі рейтингові оцінки. На засіданні Міжнародної групи з протидії відмиванню грошей (ФАТФ) у лютому 2004 р. було прийнято рішення про виключення України зі списку країн та територій, що не співпрацюють у сфері боротьби з «відмиванням грошей». Рішенням Пленарного засідання групи «Еґмонт» (неформальне об'єднання підрозділів фінансової розвідки світу) у червні 2004 р. до цієї міжнародної організації було прийнято Державний департамент фінансового моніторингу України, що свідчило про довіру до нашої держави.

До 2004 р. було приватизовано більшість привабливих для бізнесу підприємств. У країні сформувалися потужні фінансово-промислові групи Р. Ахметова, І. Коломойського, В. Пінчука та інших.

Акції проти продажу землі.
Початок 2000-х рр.

У цей період зміцнилися позиції української економіки на світовому ринку, вона стала однією з найбільш відкритих на пострадянському просторі. Сформувалася стійка тенденція до збільшення українського експорту, що також характеризувало досить високий рівень конкурентоспроможності відповідних галузей виробництва. Протягом 2000—2004 рр. обсяги експорту зросли майже вдвічі. У 2004 р. експорт товарів та послуг становив 72,3 % ВВП країни. Зберігалося додатне сальдо зовнішньої торгівлі. Валютні резерви зросли до 9,9 млрд дол. США. Зовнішній борг на початок 2004 р. склав 23,8 млн дол.

Було продовжено реформи у сфері сільського господарства. У 2002 р. було схвалено **Земельний кодекс**, який закріпив приватну власність на землю. Однак мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення діє й зараз. Незважаючи на це, різними шляхами вже приватизовано мільйони гектарів землі.

Особливістю розвитку сільського господарства в Україні в цей період було створення великих (декілька сотень тисяч гектарів землі) господарств, які виробляють продукцію на експорт. Це переважно зернові культури, соя, рапс, соняшник.

! **Висновки.** Самостійне економічне життя України розпочалося за несприятливих умов. Економіка перебувала у важкому кризовому стані. Урядам довелося вирішувати одразу декілька завдань: виведення економіки з кризи, здійснення реформ, проведення структурної перебудови економіки, включення економіки України у світове господарство тощо. Перші роки реформ не дали відчутних результатів, тривало стрімке падіння економіки України. Обсяги падіння виробництва були більшими, ніж за роки Другої світової війни, а темпи інфляції — найвищими у світі.

► У 1999 р. Україна вперше за роки незалежності завершила рік із додатними основними показниками соціально-економічного розвитку. Десятиліття економічного падіння завершилося. У 2001 р. Україна показала найвищі темпи економічного зростання серед країн СНД.

► Однак економічна ситуація залишалася складною. Існувала низка проблем, без вирішення яких було неможливо забезпечити повноцінне та ефективне функціонування економіки.

Запитання і завдання

1. Коли Україна вийшла з рублевої зони? 2. Який уряд започаткував у країні «шокову терапію»? 3. За якого уряду розпочалися докорінні ринкові перетворення? 4. У який період в Україні спостерігалася гіперінфляція? 5. Коли в Україні було закріплено приватне право на землю? 6. Як називається національна грошова одиниця України? Коли вона була запроваджена?
7. Чому після проголошення незалежності відбулося стрімке падіння економіки України? Якими були основні підсумки економічного розвитку України в 1991—1994 рр.? 8. Як відбувалося становлення власної грошово-фінансової системи незалежної України? 9. Чому, на ваш погляд, у перші роки незалежності економічні зміни значно відставали від політичних? 10. Коли почалися економічні реформи в Україні? Якою була їхня мета?
11. Охарактеризуйте аграрну політику України на початку 1990-х рр. та розкрийте її наслідки. 12. **Обговоріть у групах.** Як була реалізована стратегія розвитку економіки, запропонована Л. Кучмою в 1994 р.? Чи було досягнуто мети реформ? Чи ефективними виявилися засоби досягнення? Відповідь подайте у вигляді таблиці.
13. Чи можна вважати ефективними економічні реформи, проведені за роки незалежності? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 24. Етносоціальні процеси та рівень життя населення

► Які соціальні зміни намітилися в Україні в роки «перебудови»?

1 **Зміни у складі населення України, соціальні проблеми.** Глибока економічна криза 1990—1999 рр. спричинила серйозні зрушення у складі населення України й загострення соціальних проблем. У першу чергу слід відзначити стрімке падіння життєвого рівня людей.

Економічний спад суттєво обмежив можливості державного бюджету щодо виконання соціальних зобов'язань (виникали затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій тощо), різко знизилися реальні доходи працівників. Розміри заробітної плати, пенсійних виплат суттєво відставали від темпів зростання цін на товари та продукти споживання. Якщо до 1992 р. середня пенсія за віком децю перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то в грудні 1997 р. вона становила не більше 40—50 % від цього показника. Із покращенням економічної ситуації розмір пенсій було збільшено, але вони ледь покривали прожитковий мінімум пенсіонерів.

Особисті заощадження громадян, що були зроблені за часів СРСР, були знецінені й фактично втрачені. До того ж усі ці фінансові ресурси в останні місяці існування СРСР були переведені до Росії. У 1992 р. поточне споживання населення (продукти харчування, послуги, транспорт, житло) скоротилося до рівня кінця 1950-х рр.

Гострі проблеми назріли в галузі охорони здоров'я. На початок 1990-х рр. Україна була забезпечена медикаментами лише на 30—40 %, медичним обладнанням — на 30 %. Зріс рівень серцево-судинних, онкологічних та інших захворювань. Знову набули загрозливого масштабу хвороби, які, здавалося, були викорінені, зокрема туберкульоз. Відбулося стрімке поширення ВІЛ-СНІДу. Невпинно зростала категорія населення, яка потребувала соціального захисту з боку держави.

Падіння життєвого рівня громадян, фактичне припинення державного житлового будівництва загострили житлову проблему. Так, 13 % населення країни жило в гуртожитках, майже 3 млн сімей потребували поліпшення житлових умов. Розвал житлово-комунального господарства призвів до зростання кількості аварійного житла.

Щоб хоч трохи зняти гостроту житлової проблеми, в Україні з 1998 р. було запроваджено програму довгострокового фінансування будівництва житла для молодих громадян. Населення отримало можливість брати кредити на будівництво житла. Проте економічна криза 2008—2009 рр. фактично зупинила житлове будівництво. А обсяг боргів населення за кредитами перевищив державний бюджет України в декілька разів.

Падіння життєвого рівня людей, соціальні негаразди вплинули на зниження природного приросту населення України. У 1990-ті рр. смертність почала перевищувати народжуваність.

Із 1990 р. до сьогодні кількість населення України скоротилася з 52 до 45 млн осіб.

Різде зниження народжуваності означало гостру кризу сім'ї як соціального інституту. Кількість розлучень стала більшою за кількість шлюбів.

Помітне зниження народжуваності підвищило показник старіння нації, що свідчило про збільшення питомої ваги людей старшого віку. У державі співвідношення працюючої молоді (віком до 30 років) і літніх людей становило 20 до 80 (для нормальної передачі професійного досвіду і водночас збереження необхідного динамізму інноваційних змін у виробничій діяльності співвідношення має бути 40 до 60).

В Україні частка людей пенсійного віку в цей період становила 23 % (у сільській місцевості — 29 %), молоді — 22,9 % від загаль-

ної кількості населення країни. У той же час стрімко скоротилася середня тривалість життя. Для чоловіків вона становила навіть менше пенсійного віку.

На ситуацію у складі населення в цей період вплинули міграційні процеси. Україна стала відкритою в межах існуючого права для в'їзду, перебування й пересування через її територію іноземних громадян.

У перші роки незалежності в Україну почали повертатися ті її жителі, які з різних причин опинилися за межами своєї батьківщини. Серед них — колишні військовослужбовці Збройних Сил СРСР, репресовані українці, що перебували на засланні, депортовані народи. У 1991—1996 рр. в Україну з колишніх республік Союзу прибуло 1,2 млн осіб. Надалі цей потік значно скоротився.

У цей же час з України почали більше виїжджати. Це були найбільш дієздатні й освічені люди. Усі вони є переважно трудовими мігрантами. Основна їх кількість зосереджена в Росії, Польщі, Італії, Іспанії, Чехії, Греції, Португалії тощо.

Значна частина міграційних потоків прийшла в Україну з інших країн. Україна вперше постала перед проблемою масового в'їзду іноземних громадян, зокрема біженців. Першими почали подавати заяви на отримання статусу біженців представники афганської діаспори. Згодом основну масу біженців становили люди, які тікали з районів збройних конфліктів на території країн СНД. Найбільший приплив біженців був пов'язаний із воєнними діями у Придністров'ї (Молдова). У серпні 1992 р. Україна прийняла понад 60 тис. осіб, половину з яких становили діти. Протягом 1995—1996 рр. дозвіл на тимчасовий притулок в Україні отримали 1883 біженці, що прибули із зони російсько-чеченського конфлікту. Крім того, близько 2,5 тис. біженців з Абхазії звернулися до української влади з проханням вирішити питання про їх перебування в Україні.

Крім вихідців із близького зарубіжжя, до України прибували біженці з країн Африки, Південно-Східної Азії та Близького Сходу. Частина з них на законних підставах жила в Україні та через різні причини не бажала або не могла повернутися додому, але багато іноземців прибувало до України нелегально.

Зараз більшість мігрантів використовує територію України як транзитну, щоб потрапити до країн Європейського Союзу (ЄС). Потік мігрантів став серйозною проблемою у відносинах України з ЄС.

Українські заробітчани в Італії.
1990-ті рр.

Економічна криза призвела до зміни структури зайнятості населення. У 1990 р. основна частина жителів України, на відміну від інших країн Європи, була зайнята у виробничій сфері — 53,8 % населення (у Великій Британії — 29,6 %, у Франції — 30,3 %). У сфері обслуговування в Україні було зайнято 26,4 % населення (у Великій Британії — 68,1 %, у Франції — 62,9 %).

Упродовж 1992—2010 рр. в Україні кількість населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва, значно скоротилася. Проте це скорочення відбулося не завдяки розширенню сфери послуг, а через спад виробництва.

Результати Всеукраїнського перепису населення 5—14 грудня 2001 р.

Загальна кількість населення становила 48,42 млн осіб (у 1989 р. — 51,54 млн). Населення міст на цей період налічувало 32,54 млн осіб (67 % від загальної кількості населення). Порівняно з 1989 р. кількість міського населення скоротилася на 2,3 %. Сільське населення становило 15,88 млн осіб (32 %), порівняно з 1989 р. воно зросло на 1,8 %. Перепис засвідчив значне зниження кількості окремих національних меншин: євреїв, німців, угорців, росіян. Натомість зросла кількість кримських татар, вірмен, грузинів тощо.

2

Загальна характеристика соціальних змін в українському суспільстві.

Перехід до ринкової економічної системи, докорінна зміна принципів соціальної політики призвели до значних змін у соціальній структурі українського суспільства.

Найпомітнішим у цей період стало значне майнове розшарування. Якщо в 1990 р. середній дохід найзаможніших громадян України (10 %) у 4 рази перевищував відповідний показник найбідніших (10 %), то в 1999 р. цей показник збільшився у 3 рази і продовжував стрімко зростати.

У цей період значно зросли масштаби бідності, яка охопила всі верстви населення незалежно від професій, освітніх та демографічних ознак. Якщо раніше бідними були переважно багатодітні родини та малоосвічені люди, люди з вадами здоров'я або такі, що з різних причин не працювали тощо, то тепер у розряд бідних потрапили ті верстви, які за своїми соціально-демографічними ознаками були найбільше захищені від такого ризику: молодь із високою професійно-освітньою підготовкою, люди 30—50 років, що мали високу кваліфікацію й роботу, пенсіонери, які отримували максимальну пенсію, діти.

Повсякденним стало таке явище, як безробіття. Хоча офіційно зареєстрований показник безробіття був невисоким — лише декілька

відсотків працездатного населення, насправді він був значно вищим. Досить поширеним стало приховане безробіття: люди офіційно були працівниками на якомусь підприємстві, але реальної заробітної плати не отримували через простої на виробництві.

Зростання бідності відбувалося за рахунок «розмивання» прошарку людей із середніми доходами. Покращення економічного становища сприяло становленню середнього класу.

Аналіз даних про розшарування населення за рівнем доходів, витрат і реальне споживання в означений період свідчив про те, що переважна частина населення споживала набагато більше, ніж мала офіційних доходів. Тобто поширеним явищем була незареєстрована зайнятість серед усіх верств населення. Різниця полягала лише в тому, що одні групи вдавалися до такої діяльності тому, що це було єдиним джерелом реальних доходів (некримінального походження), яке давало можливість хоч якось прожити, а інші за рахунок порушення законодавства отримували високі та надвисокі прибутки.

Таким чином, можна виділити такі головні риси соціальних процесів:

- ▶ поглиблення соціальної поляризації (розриву між багатими й бідними);
- ▶ зростання бідності;
- ▶ поява безробітних та незареєстрованої зайнятості.

3 Міжнаціональні відносини в Україні. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р. кількість населення України становила 48,42 млн осіб (згідно з переписом 1989 р., понад 51,54 млн осіб). Усього в Україні проживало близько 130 національностей, народностей та інших етнічних груп.

У національному складі населення України більшість **українців**, кількість яких становила 37,54 млн осіб, або 77,8 % від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців зросла на 0,3 %.

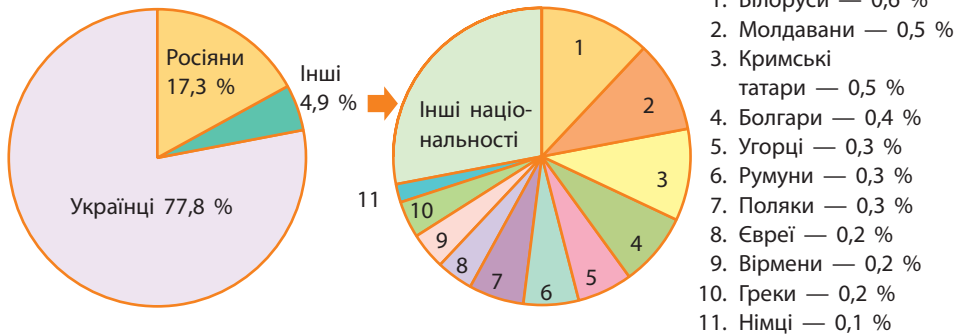
Проте особливістю національного складу України ще з післявоєнних років було те, що частка українців у загальній кількості населення знизилася із 76,8 % у 1959 р. до 72,6 % у 1989 р., тоді як частка росіян за цей період зросла з 16,9 до 22 %. У 2001 р. їх частка в загальному складі населення скоротилася до 17,3 %.

III Форум національно-культурних товариств. Львів. 2018 р.

Національний склад населення України (за переписом 2001 р.)

У листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла **Декларацію прав національностей України**, у якій проголошено, що держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення та забезпечує існування національно-адміністративних одиниць і бере на себе обов’язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Із Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.)

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості; прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України; беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п’ятдесятидвомільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1. Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом.

1. Які права держава гарантує національним меншинам? 2. Чому, на вашу думку, після проголошення незалежності України виникла потреба прийняти Декларацію прав національностей України?

Важливе значення в консолідації українського народу має проголошене державою зобов'язання гарантувати всім громадянам можливість вільно сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у державному житті.

Українська держава на законодавчому рівні забороняє дискримінацію громадян за національною ознакою.

В Україні створено сприятливі умови для розвитку та функціонування мов і культур інших народів нашої країни.

Помітну роль у гармонізації національних відносин в Україні відіграють національно-культурні товариства. Із їхньої ініціативи та за підтримки держави було створено національні культурні центри, театри, музеї, школи, факультативи з вивчення рідної мови та історії. В Україні розпочали роботу вісім редакцій і Головна спеціалізована редакція для випуску літератури мовами національних меншин.

В Україні було створено всі умови для повернення на землі своїх батьків депортованих у сталінські часи народів.

З ініціативи України в жовтні 1992 р. глави держав СНД підписали угоду щодо відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів. В Україні було створено республіканську комісію у справах депортованих народів, існував фонд для депортованих народів Криму.

Повернення кримських татар змінило етнічну структуру півострова. На українську землю також повернулося багато болгар, вірмен, греків (приблизно 12 тис. осіб).

Нашій державі вдалося створити умови для уникнення гострих проблем на міжетнічному ґрунті.

4 Повернення кримських татар на історичну батьківщину. Повернення

кримських татар до Криму стало можливим у роки «перебудови». Цей процес активізувався в 1988—1989 рр. Основну частку переселенців становили нащадки депортованих у 1944 р. осіб. Головною причиною повернення на етнічну батьківщину була символічна цінність етнічної території як землі походження цілого народу.

За чотири роки (1989—1992 рр.) половина всіх кримських татар, що проживали в СРСР (500 тис. осіб), повернулася додому. Інтереси кримськотатарського народу перед владою та в іноземних організаціях представляв створений у 1991 р. Меджліс кримськотатарського народу.

Кримськотатарське село Ходжа-Сала. 1990-ті рр.

Перший Президент України Л. Кравчук наприкінці 1991 р. сформулював специфічне кредо української влади щодо відновлення національних прав кримськотатарського народу: «Ми маємо створити для кримськотатарського народу умови, і економічні також, для його переселення на історичну батьківщину. Це перше й найголовніше нині... Сьогодні потрібно вирішувати питання таким чином, щоб кримськотатарський народ, який перебуває в Криму і є сьогодні меншиною відносно населення Криму, зайняв з урахуванням історичного аналізу відповідне місце в державних владних структурах, які є сьогодні в Криму... Говорити про перетворення територіальної Кримської Автономної Республіки на національно-територіальну немає достатніх підстав».

На історичній батьківщині на кримських татар чекало багато проблем, як побутових, так і політичних. Із 1992 р. процес облаштування кримських татар фінансувався за рахунок коштів із державного бюджету України. У той самий час українське політичне керівництво вбачало в кримських татарах союзників у протидії кримському проросійському сепаратизму, але заперечувало їх право на національну автономію.

Така позиція київської влади спричинила значну частину проблем у відносинах із кримськотатарською громадою. Найгострішою була земельна проблема. Місцева кримська влада чинила всілякі перешкоди в отриманні земель кримськими татарами. Виникали численні силові конфлікти, самозахоплення земель. Кримськотатарській громаді завдяки організованості вдавалося виборювати свої законні права. А органи самоврядування — Меджліс і Курултай — у 1999 р. отримали фактичне визнання. Виникли школи, мечеті, культурні та політичні товариства.

Висновки. Україна — багатонаціональна держава, на території якої проживають представники майже 130 націй і народностей. Усім громадянам незалежно від національності гарантуються рівні права і свободи. Держава забезпечує вільний розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин. Створення цивілізованих міжнаціональних відносин є важливим досягненням української держави.

► Складною етносоціальною проблемою для України стало повернення кримських татар на історичну батьківщину. Ставлення до цього української влади тривалий час було неоднозначним. З одного боку, вона сприяла поверненню, але з іншого — заперечувала можливість створення національної автономії та не звертала уваги на зловживання кримської влади.

? Запитання і завдання

1. Назвіть найбільчіші, на ваш погляд, соціальні проблеми в Україні 1990-х рр.
- ◆ 2. За роки незалежності кількість населення України зросла чи зменшилася? 3. Поясніть термін «приховане безробіття». 4. Представники яких національностей живуть в Україні? 5. Коли було проведено перший за роки незалежності перепис населення? 6. Який регіон України зазнав найбільших етнічних змін?
- ▲ 7. Як економічна криза вплинула на соціальне становище населення України? 8. Які зміни відбулися в динаміці міграційних процесів за часів незалежності України? 9. Які соціальні явища свідчать про соціальне розшарування українського суспільства? Назвіть причини соціального розшарування населення України. До яких соціально-політичних наслідків призводить соціальне розшарування? 10. Яке значення мало прийняття Верховною Радою Декларації прав національностей для розвитку міжнаціональних відносин? Коли було прийнято цей документ? 11. Охарактеризуйте національну структуру населення України. Які зміни в ній відбулися в період незалежності? 12. Які кроки були здійснені державою для гармонізації міжнаціональних відносин? Дайте оцінку національній політиці України.
- ◆ 13. Визначте, які соціальні прошарки існували в українському суспільстві в 1990-ті рр. Складіть схему соціальної структури українського суспільства. 14. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в Україні в період незалежності. Складіть тези.
- ★ 15. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Що сприяло приборканню сепаратистських рухів в Україні в 1990-ті рр.?». 16. Чому, на ваш погляд, в Україні, на відміну від багатьох інших країн СНД, за часів незалежності не відбулося серйозних міжетнічних конфліктів? Що ви можете порадити для запобігання таким конфліктам у майбутньому?

§ 25. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України у 1992—2010 рр.

- ▶▶ 1. Коли було проголошено незалежність України? 2. У якому році Україна стала членом ООН?

1 Міжнародне визнання незалежності України. Набуття без'ядерного статусу. Після проголошення незалежності Україна вперше стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин.

Однією з перших міждержавних угод незалежної України став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою. Нині Україна підтримує активні дипломатичні відносини із 70 країнами світу, має своїх постійних представників у таких міжнародних організаціях, як ООН,

ЮНЕСКО, МАГАТЕ. Україна є членом ОБСЄ (із 1992 р.; до 1995 р. — НБСЄ), Ради Європи (із 1995 р.), тісно співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями — МВФ та Світовим банком (із 1992 р.).

Міжнародне визнання було пов'язане з набуттям Україною **без'ядерного статусу**, про який було проголошено в Декларації про державний суверенітет. У січні 1994 р. у Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. Наприкінці цього ж року в **Будапешті** під час роботи НБСЄ лідери України, Росії, США та Великої Британії підписали **Меморандум про гарантії безпеки України**. Як компенсацію за ліквідацію ядерної зброї нашій країні було виплачено 375 млн дол. Згодом угоди про гарантії були підписані із Францією та Китаєм.

Проте цей документ не став гарантією запобігання збройній агресії Росії через відсутність дієвого механізму його реалізації. Натомість слід зазначити, що інші учасники Меморандуму надали Україні підтримку в протистоянні з Росією.

Професор кафедри української історії Гарвардського університету в США Сергій Плохій про Будапештський меморандум (2016 р.)

Будапештський меморандум — це надзвичайно велика перемога України і, зокрема, української дипломатії, про яку в Україні мало хто знає, бо фактично США і західні країни відмовилися дати будь-які гарантії після вивозу зброї, оскільки вже Україна, у принципі, погоджувалась на це раніше. Тоді через зусилля українських дипломатів вдалося створити окремий текст — Будапештський меморандум, у який були зведені всі зобов'язання, які міжнародна спільнота давала відносно недоторканності кордонів і т. д. Це не були нові зобов'язання, через це вони називаються не гарантії, а assurances. Але такий документ був створений, і США та інші країни підписали його. І фактично сьогодні Україна має цей надзвичайно важливий документ, у якому знову ніяких нових гарантій не було дано, але були підтверджені ті старі. Це було зроблено якраз у зв'язку з входом України як неядерної держави в Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, так що це велика заслуга саме української дипломатії тоді, у 1990-х рр., у дуже складних умовах, коли на них був тиск і зі Сполучених Штатів Америки, і з Росії.

Якби Україна цього не зробила, то це був би failed state. Не було б ні визнання, ні економічної підтримки, ні якоїсь співпраці з рештою світу. Ми би не мали незалежної держави, якби не пішли на це тоді.

1. Яку оцінку Будапештському меморандуму дає історик С. Плохій? 2. Чим він аргументує свою позицію?

У 2010 р. Україна погодилася позбутися запасів плутонію, необхідного для створення ядерної зброї.

2 **Правові засади та пріоритети зовнішньої політики.** У концепції зовнішньої політики незалежної української держави (ухвалені 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України») зазначено, що Україна здійснює свою зовнішню політику на основі взаємної поваги щодо інших держав і народів, взаєморозуміння, партнерства, довіри, політичних та економічних інтересів, дотримання міжнародних правових актів, зафіксованих у міжнародних договорах та конвенціях, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання недоторканності й непорушності їхніх кордонів, поваги до честі й гідності народів, громадян країн світового співтовариства.

Як суб'єкт міжнародного права Україна підтримує відносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у роботі міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки.

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного співробітництва, активно сприяє зміцненню загального миру й міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та роботі європейських структур. Україна визнає пріоритет усталених норм міжнародного права перед нормативами внутрішньодержавного права, виконує всі ці концептуальні положення, дотримується їх у питаннях зовнішніх відносин та міждержавних відносин і зв'язків.

У розділі 1, статті 18 Конституції України зазначено: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства та загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». У Конституції також записано, що Верховна Рада схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави або про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України. До повноважень Верховної Ради також належить надання у встановлений законом строк згоди на обов'язкове підписання міжнародних договорів України. У статті 92 йдеться, що засади зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи визначаються виключно законами України.

У міжнародних відносинах державу представляє Президент. Він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє голів дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі й відкличні грамоти тощо. Кабінет Міністрів України організує і забезпечує зовнішньоекономічну діяльність України, митну справу.

Зовнішню політику України здійснюють Міністерство закордонних справ та Міністерство зовнішньої торгівлі. У Верховній Раді, Кабінеті Міністрів, апараті Президента є комітети, відомства, працівники, які виконують консультативно-радницькі функції з питань здійснення зовнішньої політики, налагодження зовнішньополітичних та економічних зв'язків.

Важливим напрямом зовнішньої політики України є відносини із сусідніми країнами, де головним є вирішення всіх територіальних суперечок, налагодження нормального двостороннього і багатостороннього співробітництва в усіх сферах.

Україна має активні політичні й економічні зв'язки з більшістю країн світу. Було задекларовано, що зв'язки України з Росією, Польщею, Ізраїлем, США, Німеччиною та іншими державами вибудовуються на принципах «стратегічного партнерства».

У перші роки незалежності проголошувалося, що зовнішня політика України базується на принципах багатовекторності, прогнозованості й стабільності, збереження позаблокового статусу, зміцнення міжнародного миру і стабільності.

Ключовими в зовнішньополітичній стратегії України є відносини зі США. За роки незалежності США постійно надавали Україні економічну, політичну, фінансову і технічну допомогу. У відносинах зі США Україна прагне довгострокового, взаємовигідного і рівноправного співробітництва.

Основні пріоритети зовнішньої політики в перші роки незалежності:

- ▶ економізувати зовнішню політику, тобто зовнішньополітичні зв'язки мають підкріплюватися й економічним співробітництвом; зовнішня політика має сприяти пошуку нових ринків для українських товарів;
- ▶ розвивати зв'язки зі стратегічними партнерами;
- ▶ продовжувати рух у бік європейської та євроатлантичної інтеграції;
- ▶ створювати позитивний імідж України;
- ▶ забезпечити диверсифікацію постачання енергоносіїв;
- ▶ реалізовувати своє геополітичне положення як міст між Сходом і Заходом.

3 Співробітництво України з провідними організаціями та країнами світу. Після здобуття незалежності розпочався новий етап діяльності України в ООН та інших міжнародних організаціях. Україна почала виступати як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Про підвищення міжнародного авторитету України свідчило те, що міністр закордонних справ Г. Удовенко в 1997 р. був обраний Головою Генеральної

Асамблеї ООН. Україна виступила ініціатором проведення Саміту Тисячоліття. Із 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава почала виконувати функцію непостійного члена Ради Безпеки ООН.

Українські військові підрозділи брали і беруть активну участь у близько 30 миротворчих операціях ООН (Хорватія, Боснія і Герцеговина, Ліван, Косово (колишня Югославія), Сьєрра-Леоне, Демократична Республіка Конго тощо). Також представники України перебувають у складі місій ООН в інших конфліктонебезпечних зонах планети.

Вагому роль Україна відіграла в урегулюванні конфлікту на Балканах. Так, українські підрозділи під прапором ООН забезпечували припинення вогню в Хорватії, розмежування сторін у Боснії і Герцеговині, сприяли налагодженню мирного життя в Косові. Збройна допомога законному уряду Македонії дала змогу зупинити розгортання громадянської війни й примусила сторони сісти за стіл переговорів.

Крім співробітництва з ООН, важливим напрямом української зовнішньої політики в цей період стала інтеграція в європейські та євроатлантичні структури. На цьому шляху важливим було співробітництво з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), ЄС, Радою Європи, ОБСЄ тощо.

Проголошення Україною без'ядерного статусу сприяло налагодженню тісних відносин із НАТО. У 1994 р. Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру». У 1996 р. було схвалено індивідуальну програму партнерства Україна—НАТО. На території України проходили спільні навчання військових підрозділів (Яворівський полігон, акваторія Чорного моря). У 1997 р. в Мадриді між Україною та НАТО була підписана «Хартія про особливе партнерство». У ній проголошувалося, що НАТО є відкритою для вступу нових членів, що вона підтримує суверенітет і територіальну цілісність України, недоторканість її кордонів. Був визначений механізм консультацій між двома партнерами.

Указом Президента України Л. Кучми в 1998 р. було затверджено державну програму співробітництва з НАТО. Україна розглядала її як найбільш ефективну структуру колективної безпеки в Європі, хоча не схвалила дії НАТО в Югославії. Для більш тісного співробітництва в Києві було відкрито офіс представництва НАТО. Навесні 2002 р. Україна заявила про своє бажання вступити до цієї організації. Розпочався активний переговорний процес у цьому напрямку.

9 липня 2002 р. у межах програми «Партнерство заради миру» Україна й НАТО підписали Меморандум про підтримку Україною операцій НАТО.

У листопаді 2002 р. було схвалено План дій Україна—НАТО, на основі якого почали розробляти річні Цільові плани Україна—НАТО. У 2004 р. був прийнятий закон про вільний доступ сил НАТО на територію України. Однак напередодні президентських виборів 2004 р. Л. Кучма видав указ, у якому зазначалося, що вступ до НАТО не є метою країни — необхідне лише «суттєве поглиблення відносин із НАТО та ЄС як гарантами безпеки і стабільності в Європі».

Після «помаранчевої революції» керівництво на чолі В. Ющенком здійснило нову спробу відновити курс на вступ до НАТО. Проте під тиском Росії та проросійських сил усередині країни цей рух було заблоковано.

Проголошення Україною курсу на побудову демократичного суспільства потребувало врахування світового досвіду в цій справі. Це зумовило необхідність у співробітництві з Радою Європи — впливовою організацією, що виникла в 1949 р., діяльність якої спрямована на захист прав людини, парламентської демократії і забезпечення принципу верховенства права. 14 липня 1992 р. Україна подала заяву на вступ до організації, а 9 листопада 1995 р. стала 37-м членом Ради Європи. Приєднавшись до неї, Україна взяла на себе зобов'язання з організації влади, розвитку правової сфери й самоуправління, захисту прав людини. Так, згідно з рекомендаціями Ради Європи в Україні було скасовано смертну кару. Незважаючи на опір деяких сил у державі, виконання рекомендацій Ради Європи відповідає національним інтересам України, наближає її до демократичного суспільства. Контроль із боку Ради Європи є важливим чинником, який стримує деякі недемократичні дії влади і сприяє становленню демократичного суспільства.

Проголошення Україною стратегічної мети інтеграції в європейські структури зумовило налагодження тісних відносин із ЄС. У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набула чинності **Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами**. У документі проголошувалися такі цілі співробітництва: розвиток політичного діалогу; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій; створення умов для взаємовигідного співробітництва в усіх галузях; підтримання зусиль України щодо зміцнення демократії, розвитку її економічного потенціалу і завершення переходу до ринкової економіки. Загальна стратегія співробітництва ЄС щодо України була затверджена в грудні 1999 р. Документ закладав основи співробітництва з державою, що не є безпосереднім претендентом на вступ до ЄС у найближчий час.

У липні 2002 р. відбувся саміт Україна—ЄС, де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого члена ЄС. У ході роботи саміту зазначалося, що Україна

ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 та 2007 рр. У 2003 р. Україна отримала статус країни — сусіда ЄС. Того ж року Україна уклала угоди з Польщею та Словаччиною про спрощення візового режиму. Згодом такі угоди було укладено і з іншими країнами ЄС.

Як ви вже знаєте, відносини зі США є важливою складовою зовнішньої політики України. Сполучені Штати надали нашій державі суттєву технічну й фінансову допомогу. Проте відносини між двома країнами розвивалися нерівномірно. Керівництво США в першу чергу цікавили питання ліквідації ядерної зброї та недопущення її поширення у світі. Проте воно також гостро реагувало на недемократичні дії української влади. Під час другого терміну президентства Л. Кучми відносини зі США погіршилися. Україна була звинувачена в постачанні сучасної зброї Іраку в обхід міжнародних санкцій.

Щоб домогтися підтримки США, українське керівництво на чолі з Л. Кучмою направило у 2003 р. до Кувейту, а згодом до Іраку військовий контингент. Проте ця зовнішньополітична акція була неоднозначно сприйнята всередині країни. Перебування українських військових у регіоні призвело до втягування їх у збройне протистояння між іракськими партизанами та окупаційними військами і, відповідно, до болючих втрат (загинуло 18 осіб). У 2005 р. військовий контингент було виведено з Іраку.

На початку квітня 2005 р. В. Ющенко відвідав США із п'ятиденним візитом. Він вивів відносини між країнами на новий рівень.

Конгрес США зустрів В. Ющенка як національного героя. Президент України виступив перед повним складом двох палат Конгресу з промовою, що тривала 40 хвилин. У ній він завірив, що нова Україна розділяє євроатлантичні цінності, і переконував, що вступ України до ЄС і НАТО «зміцнить стабільність у всьому стратегічно важливому для США регіоні — від Варшави до Тбілісі й Баку». Крім президента Чехії Вацлава Гавела, жоден східноєвропейський політик не мав честі виступати перед двома палатами Конгресу.

Конгрес США майже всі висловлені В. Ющенком ініціативи зустрів з ентузіазмом. В. Ющенко подякував Конгресу за підтримку столітньої боротьби України за незалежність і недавньої «помаранчевої революції».

Високий рівень прийому гостя забезпечили впливові організації української діаспори. Тисячі людей із помаранчевою символікою зустрічали українського президента біля входу в Джорджтаунський університет, де він прочитав лекцію, і в Бостоні біля Бібліотеки-музею ім. Кеннеді, де йому вручили спеціальну премію «За мужність». Масштабна українська акція була організована у Вашингтоні біля пам'ятника Тарасу Шевченку, що був відкритий у 1964 р. як символ майбутньої незалежності України. На зустріч із В. Ющенком до Вашингтона приїхали тисячі українців із різних штатів.

У цей період Україна також брала участь у регіональному співробітництві. Як член СНД, Організації Чорноморського економічного співробітництва, Балто-Чорноморського співробітництва, вона прагнула більш тісної взаємодії із сусідами на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва.

На протипагу Росії в 1996 р. у межах СНД утворилося об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ), як офіційно було заявлено, для реалізації ідеї євразійського транспортного коридору. У 1997 р. до організації увійшов і Узбекистан (організація отримала назву ГУУАМ), але у 2002 р. він заявив, що виходить із неї.

Погіршення відносин із Заходом на початку 2000-х рр. хитнуло зовнішню політику України в бік Росії. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення **Єдиного економічного простору (ЄЕП)**. Проте ця угода не була реалізована. Росія почала наполягати на створенні наддержавних органів, проти чого виступила Україна. Також між Україною та Росією спалахнув прикордонний конфлікт через острів Тузла в Керченській протоці. У 2005—2009 рр. відбувалося стрімке погіршення відносин із Росією,

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

що фактично розв'язала проти України **гібридну війну**, метою якої було не допустити виходу України із зони впливу Росії. Чергове загострення відносин між країнами відбулося під час

російської збройної агресії проти Грузії у 2008 р. Після обрання Президентом України В. Януковича активізувалися кроки щодо реалізації проросійського курсу.

19 травня 2018 р. Президент **Петро Порошенко** підписав указ, яким увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони (РНБО) про остаточне припинення участі України в статутних органах СНД.

4 Конфлікт навколо острова Тузла. 29 вересня 2003 р. влада Краснодарського краю за вказівкою з Москви почала будівництво греблі від станиці Тамань Темрюцького району в напрямку українського острова Тузла. Працюючи у три зміни, будівельники споруджували по 157 м греблі на день, щоб з'єднати острів із російським берегом.

Україна посіла жорстку позицію щодо цього будівництва, розуміючи його справжню мету (офіційно Росія заявляла, що тривають будівельні роботи для укріплення берегової лінії). На острові було посилено

охорону державного кордону України. Країни опинилися на межі збройного конфлікту.

23 жовтня 2003 р. Росія припинила будівництво за 102 м від українських територіальних вод і за 900 м від Тузли.

Із метою врегулювання конфлікту відбулася зустріч президентів України Л. Кучми і Росії **Володимира Путіна**. Цього ж року було укладено договір, що розмежовував територію Керченської протоки й визначав статус Азовського моря. Хоча Україна відстояла своє право на острів Тузла, Азовське море було визнано внутрішніми водами двох держав, і кордон визначили тільки по дну моря.

5 Відносини із сусідніми країнами. Україна має спільний кордон із Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою. На формування двосторонніх відносин істотно впливає той факт, що на території цих держав проживає чимало українців, а в Україні — росіян (за даними перепису 1989 р., 11,4 млн осіб), білорусів (440 тис. осіб), молдаван (325 тис. осіб), поляків (219 тис. осіб), угорців (163 тис. осіб), румунів (135 тис. осіб), словаків (8 тис. осіб).

Угорщина була однією з перших держав, із якими були врегульовані відносини за всіма статтями. Зростав обсяг українсько-угорської торгівлі. Її основу складали традиційні товари: угорські ліки та спеціальне технологічне обладнання, українська продукція хімічної та металургійної галузей промисловості. Обидві країни не мали територіальних претензій одна до одної. Було налагоджено й військове співробітництво, особливо після вступу Угорщини до НАТО.

Жодними негативними моментами не позначені відносини між Україною й **Словаччиною**. На найвищому рівні було укладено близько 50 угод, що відкрили можливості для взаємних інвестицій, створення спільних підприємств. Обидві країни були зацікавлені в розвитку транзитних перевезень, зокрема в постачанні російських енергоносіїв до Західної Європи.

Важливе значення для реалізації західного вектора зовнішньої політики України мали її відносини з **Польщею**. 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. 18 травня 1992 р. між обома країнами був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Перспективи економічної співпраці вбачаються в галузях фармацевтичної промисловості, сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції, енергетики та теплопостачання, модернізації транспорту, охорони довкілля. Із прикордонних територій України (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька обл.), Польщі, Угорщини та Словаччини

був створений єврорегіон «Карпати». У його межах, а також у межах єврорегіону «Буг» Україна та Польща почали розвивати економічні, наукові, освітні й культурні зв'язки, спільно вирішувати питання екології.

Україна й Польща визнали себе стратегічними партнерами. Україна не мала заперечень щодо приєднання Польщі до НАТО, а Польща, у свою чергу, підтримала Україну в її намаганні інтегруватися в європейські структури. У 1997 р. було підписано спільну українсько-польську заяву «До порозуміння і єднання». Зустрічі керівників України та Польщі стали регулярними. Польщу почали називати «адвокатом України в Європі». У 2008 р. Польща, Литва та Україна домовилися про створення спільної військової бригади. Проте втілити в життя цей проект вдалося лише у 2014 р.

У зв'язку зі вступом Угорщини й Польщі, а згодом і Словаччини до ЄС і НАТО були розроблені заходи, які мінімізували негативні наслідки для двосторонніх відносин.

Певний час зі значними труднощами тривав переговорний процес між Україною та Румунією, яка також прагнула стати членом ЄС і НАТО. Окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). Урешті-решт вдалося досягти згоди, і **2 червня 1997 р.** у румунському місті Констанца був підписаний Договір про

відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, який зняв питання про невизначеність двосторонніх відносин. У ньому, зокрема, було чітко зафіксовано зобов'язання щодо забезпечення прав осіб, які належать до української меншини в Румунії та румунської — в Україні. Найбільш вагоме значення мало те, що були створені міжнародно-правові засади українсько-румунського співробітництва.

У **2009 р.** в міжнародному суді нарешті було розв'язано питання про поділ шельфу між двома державами в районі **острова Зміїний**.

У цей період задовільним був стан відносин між Україною та **Молдовою**. Їхньому розвитку сприяли зустрічі президентів, прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ. Невирішеними залишалися питання завершення делімітації державного кордону та врегулювання ситуації в Придністров'ї. Виявляючи свої до-

Дні добросусідства на кордоні між селами Кречів (Україна) та Крилів (Польща). 2018 р.

бросусідські наміри, Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на Дунаї. У 2001 р. між Молдовою та Україною було підписано договір про кордони.

Відносини між Україною та Росією склалися нерівномірно. 31 травня 1997 р. між державами був підписаний широкомасштабний політичний договір про дружбу, співробітництво і партнерство. Документ юридично закріпив зобов'язання Росії поважати незалежність України і став правовою базою, на якій мали ґрунтуватися двосторонні відносини.

Після приходу до влади в Росії В. Путіна відносини між Україною та Росією почали стрімко погіршуватися. Російське керівництво розглядало Україну як зону свого виключного впливу і прагнуло відновити над нею повний контроль. Договір не став перешкодою для збройної агресії Росії проти України та окупації частини її території. У 2018 р. Україна відмовилася продовжувати чинність цього договору.

Добросусідські відносини встановилися між Україною та Білоруссю. Були досягнуті домовленості про державний кордон. Зовнішньоторговельний обіг між Україною та Білоруссю хоч і становив значну суму, але ще не відповідав потенційним можливостям країн. Відносини між Україною і Білоруссю ускладнює той факт, що Білорусь є частиною Союзної держави з Росією.

Крім кордонів на суходолі, Україна має морський кордон із Болгарією, Туреччиною, Грузією. Співробітництву із цими державами відводиться важлива роль. Так, із ними налагоджене постійне поромне сполучення. Встановлюється двостороннє співробітництво і в межах міжнародних регіональних об'єднань, Чорноморського регіону, ГУАМ тощо.

6

Україна й українська діаспора. Сьогодні за межами української держави проживає близько 11 млн українців. Із них **східна діаспора** налічує близько 8 млн осіб. Найбільша українська діаспора в Росії — 4,5 млн осіб. Тут вони є другою за кількістю етнічною групою. Значна частина українців проживає в Казахстані (900 тис. осіб) та Молдові (650 тис. осіб).

Характерною рисою східної діаспори стала поступова асиміляція. Тут відсутні українські школи та інші навчально-виховні заклади. Тільки завдяки зусиллям активних представників української діаспори вдалося зберегти українську самобутність.

Діаспора — об'єднання людей однієї національності, які проживають за межами країни свого походження, своєї історичної батьківщини. Під східною діаспорою розуміють поселення українців у республіках колишнього Радянського Союзу, під західною — поселення українців у Європі, Америці, Австралії.

Мандрівний табір Спілки української молоді
«Разом і до кінця». Аргентина. 2014 р.

Близько 2,5 млн українців проживають за межами колишнього СРСР. Умовно українців **західної діаспори** можна поділити на три групи:

1) ті, чиї предки залишили батьківщину три-чотири покоління тому (найчастіше вони мають досить приблизне уявлення про своє національне коріння);

2) ті, чиї зв'язки з батьківщиною перервалися одне або два покоління тому (вони знайомі з українською культурою і шанують її);

3) невелика, але найактивніша група — ті, кому вдалося зберегти своє національне обличчя. Вони становлять ядро українських громад.

Найорганізованіші та найактивніші громади західної діаспори існують у Канаді (понад 950 тис. осіб), США (понад 730 тис. осіб) та Польщі (понад 250 тис. осіб). Хоча українці складають лише 3 % населення Канади, вони досягли значних успіхів у соціально-економічній, політичній та культурній сферах. Визнанням цього факту є обрання українців на вищі державні посади. Центрами українства в Канаді є Едмонтон (тут, зокрема, працює Канадський інститут українських студій), Вінніпег, Торонто, де діють кафедри українознавства, існує осередок Всесвітнього конгресу вільних українців.

У Бразилії (близько 360 тис. осіб) та Аргентині (250—300 тис. осіб) українці перебувають у більш складному економічному становищі, це переважно фермери (в Аргентині — штат Місьйонес, у Бразилії — район міста Прудентополіс). Одна з найкраще організованих — 35-тисячна громада Австралії.

У західних країнах діють українські суботні та недільні школи, культурно-освітні установи, хори, ансамблі, танцювальні колективи, політичні партії, громадські та молодіжні організації та об'єднання, організовано видавничу діяльність. Тут працюють спеціальні дослідні установи, факультети, де викладають українську мову та історію при вищих навчальних закладах (Мюнхенський університет у Німеччині, Гарвардський університет у США тощо).

Зв'язок української діаспори з історичною батьківщиною здійснюється через товариство «Україна», різні громадські й культурні організації. Помітну роль у зміцненні цих зв'язків відіграє часопис «Українська

діаспора», що видають Інститут соціології Національної академії наук України та редакція Енциклопедії української діаспори при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (США). Важливого значення для взаємодії різних частин українського етносу набули I Форум української діаспори (серпень 1990 р., Польща), I Форум представників східної діаспори (січень 1992 р., Київ) та Світовий форум (серпень 1992 р., Київ).

Останнім часом значних випробувань зазнали українські громади в колишній Югославії. Під час громадянської війни багато українців залишили місця свого проживання. Товариство «Україна» підтримувало земляків у скрутну хвилину, організуючи їм доставку гуманітарної допомоги.

Із метою координації зв'язків різних гілок українського етносу в червні 1993 р. було створено **Міністерство України у справах національностей та міграції** (із 2010 р. всі функції покладено на Міністерство культури України). У розробленій цим відомством спільно з товариством «Україна» програмі «Українська діаспора до 2000 року» (прийнята в січні 1996 р.) значне місце відводилося заходам, що мали сприяти участі української діаспори в суспільно-політичному житті України. Для зміцнення зв'язків між Україною та діаспорою у 2001 р. Президент видав Указ «Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року», а у 2004 р. було ухвалено Закон «Про правовий статус закордонних українців».

Висновки. Після проголошення незалежності Україна впевнено заявила про себе на міжнародній арені. Головними принципами її зовнішньої політики стали демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва.

▶ У другій половині 1990-х рр. Україна намагалася реалізувати стратегію багатовекторності зовнішньої політики. Стратегічними партнерами України були проголошені США, Росія, Польща та інші держави. Значних успіхів Україна досягла у двосторонніх відносинах. Так, було укладено договір із Росією про дружбу, співробітництво і партнерство та про розподіл Чорноморського флоту (1997 р.); загалом було врегульовано відносини із сусідніми державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною і більшістю держав Європи, передусім із сусідньою Польщею, а також Німеччиною, Італією, Угорщиною.

▶ У цей період відносини зі США мали нестабільний характер. Існували проблеми у відносинах із ЄС і НАТО, зумовлені невиконанням Україною взятих на себе зобов'язань.

? Запитання і завдання

- ◆ **1.** Коли Верховною Радою України були схвалені «Основні напрями зовнішньої політики України»? **2.** У якому році Україна підписала домовленості про відмову від ядерної зброї? **3.** Вступ до якої організації проголошували своєю метою всі Президенти України? **4.** Коли Україна стала членом Ради Європи? **5.** У яких країнах українські підрозділи здійснювали миротворчі місії ООН?
- ▲ **6.** Чим було зумовлено швидке визнання незалежності України іншими державами? **7.** На яких принципах і засадах базується зовнішня політика України? **8.** Коли Україна реально набула без'ядерного статусу? **9.** Яку позицію посідає Україна щодо СНД? **10.** Як розвивається співробітництво України з провідними міжнародними організаціями?
- ✦ **11. Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Багатовекторність політики України в 1991—2005 рр.: здобутки і прорахунки». **12.** Визначте відмінності зовнішньої політики Президентів України. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
- ★ **13.** Чим були зумовлені неодноразові зміни пріоритетів зовнішньополітичного курсу України? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 26. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2010 рр.

- ▶▶ Коли відбулася «помаранчева революція»? Якими були її причини й результати?

1 **Розкол серед «помаранчевих» політичних сил.** Після призначення Прем'єр-міністром країни Ю. Тимошенко новий уряд узявся активно реалізовувати обіцянки, що були дані на Майдані (програма Президента В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям»). Програму уряду підтримала більшість депутатів Верховної Ради України, за неї голосували й опозиційні депутати. Проте втілити в життя гасла й обіцянки виявилось непросто.

Уряд поставив перед собою кілька ключових завдань:

- ▶ наповнити державний бюджет за рахунок ліквідації пільг в оподаткуванні, вільних економічних зон і всіляких тіньових схем отримання доходів; припинення контрабанди, маніпуляцій із поверненням податку на додану вартість (ПДВ);
- ▶ підвищити доходи громадян за рахунок збільшення заробітної плати, розширення соціальних виплат тощо;
- ▶ провести **реприватизацію** незаконно приватизованої власності.

Крім того, відбувалися значні кадрові зміни, що призвели до заміни понад 13 тис. посадовців різних рівнів. Було заарештовано окремих осіб, яких звинувачували в корупції та інших злочинах. Резонансними

стали самогубства міністра транспорту і зв'язку Г. Кірпи, экс-міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка. Планувалося започаткувати адміністративну реформу.

Однак реалізація такого курсу Президента та уряду викликала розбіжності в самій команді й опір тих сил, інтереси яких зачіпали перетворення. Починаючи з весни 2005 р. стрімко зросли ціни на м'ясо. Поштовхом стали програма уряду, спрямована на боротьбу з контрабандою («Контрабанді — стоп!»), та зростання попиту в результаті збільшення доходів громадян. Подорожчали нафтопродукти через стрімке зростання світових цін на нафту й змову російських **нафтотрейдерів**, які монопольно володіли українським ринком. Згодом збільшилися ціни на цукор («цукрові королі» прагнули отримати надприбутки). Наслідком цього стало стрімке наростання інфляції. Для подолання цих негараздів уряд пішов на адміністративне втручання, тим самим заперечуючи проголошені принципи вільного ринку. Іноземних інвесторів відштовхнуло від України питання реприватизації.

Загалом погіршилися економічні показники. Своє невдоволення політикою уряду почали висловлювати середні та дрібні підприємці, які найбільше підтримували «помаранчеву революцію». Не раз спалахували конфлікти в урядовій команді, 80 % якої не були однодумцями Ю. Тимошенко. Особливо загострилося протистояння між керівником

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

Нафтотрейдер — особа або компанія, що займається оптовою торгівлею нафтою.

Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» в Києві, створений у 2008—2010 рр.

Реставрований палац гетьмана К. Розумовського в заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська обл.)

- ? Як ви вважаєте, чому зведення таких важливих об'єктів для пробудження і збереження національної пам'яті не сприяло зростанню авторитету В. Ющенка?

РНБО України П. Порошенком та Ю. Тимошенко. Конфлікт вибухнув 5 вересня 2005 р., коли перший держсекретар В. Ющенко О. Зінченко звинуватив П. Порошенка, помічника президента О. Третякова й лідера фракції «Наша Україна» М. Мартиненка в корупції. Через три дні Президент відправив у відставку Ю. Тимошенко, П. Порошенка та О. Третякова. Таким чином, у команді Президента відбувся розкол. Спроба примирити сили була невдалою, і на парламентські вибори колишні «помаранчеві» сили пішли різними командами.

24 жовтня 2005 р. пройшла найбільша та єдина акція з програми реприватизації — аукціон із перепродажу комбінату «Криворіжсталь», який виграла індійська компанія «Міттал Стіл». Аукціон тривав 50 хвилин, його перебіг транслювали в прямому телевізійному ефірі. Вартість комбінату «Криворіжсталь» перевершила всі очікування та в 6 разів перевищила ціну, сплачену попереднім власником. У результаті продажу комбінату «Криворіжсталь» державний бюджет отримав 24,2 млрд грн, що на 6,6 млрд грн (38 %) перевищило надходження від приватизації власності за всі попередні 14 років.

2 Зростання популярності опозиційних сил. Вибори до Верховної Ради України 2006, 2007 рр. Після перших місяців розгубленості у країні розпочалася консолідація «антипомаранчевих» сил. Вони активно заявляли про себе, використовуючи помилки «помаранчевої» влади. Перший масовий виступ опозиції відбувся у травні 2005 р., коли на вулиці Києва вийшло 10 тис. осіб. Також опозиція використала арешти І. Різака (голова Закарпатської облдержадміністрації), Б. Колеснікова (голова Донецької облради) та Є. Кушнарєва (голова Харківської облради). Проте найбільший «подарунок» опозиції зробив сам В. Ющенко, який в обмін на підтримку в парламенті кандидатури Ю. Єханурова на посаду Прем'єр-міністра фактично відмовився від звинувачень у причетності до фальсифікації виборів 2004 р.

Це призвело до того, що Партія регіонів, навколо якої об'єднувалися опозиційні сили, стрімко почала набирати популярність, підбираючи у свої ряди всіх невдоволених «помаранчевою» владою. Ситуація, що в цей час склалася в країні, позначилася на передвиборчій кампанії.

Ще одним провалом «помаранчевої» влади стали переговори з Росією щодо постачання природного газу. Ціна на нього зросла майже вдвічі, а схема поставок через посередницьку структуру «РосУкрЕнерго» була заплутаною та непрозорою.

У парламентських виборах 2006 р. взяли участь 45 партій і блоків. Проте 3% -й бар'єр подолали лише п'ять із них. Найбільше голосів

набрала Партія регіонів (32,14 %), другу позицію посів БЮТ (22,29 %), далі йшли «Наша Україна» (менше 14 %), СПУ (5,6 %), КПУ (3,6 %). Вибори 2006 р. вперше відбулися за пропорційною системою. Проте головну роль у виборах відіграли не партійні програми, а авторитет лідерів. Парламентська кампанія фактично стала продовженням президентських виборів 2004 р., а перемогу Партії регіонів розглядали як реванш за попередню поразку. Проте набраної кількості голосів регіоналам було недостатньо для формування самостійної парламентської більшості. До того ж «помаранчеві» сили разом мали більше голосів. Така ситуація зумовила тривалий переговорний процес і жорстку боротьбу навколо формування парламентської більшості.

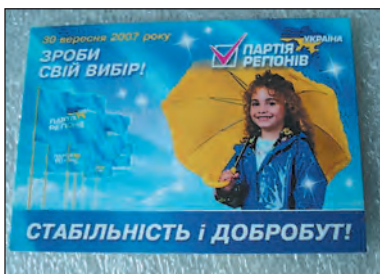
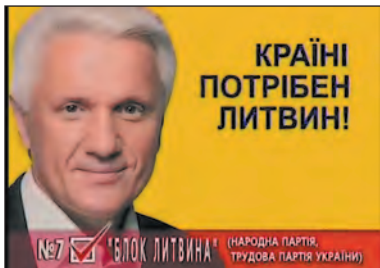
6 липня 2006 р. Головою Верховної Ради України було обрано О. Мороза. Це стало свідченням домовленості про створення Антикризової коаліції між Партією регіонів, КПУ і СПУ. Так, у результаті переходу СПУ до стану «антипомаранчевих» сил «помаранчеві» зазнали поразки. До того ж набули чинності поправки до Конституції України, які значно звужували обсяг повноважень Президента України.

У таких умовах В. Ющенко зробив спробу врятувати становище шляхом підписання політичними силами Універсалу національної єдності. Проте цей документ не набрав юридичної сили. Лідер фракції БЮТ Ю. Тимошенко не підписала документ і наполягала на розпуску парламенту та призначенні нових виборів.

В. Ющенко не наважився на розпуск парламенту й подав до Верховної Ради України кандидатуру В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра. Передбачалося створення широкої коаліції між Партією регіонів та «Нашою Україною», проте спільної роботи не вийшло: міністри — члени «Нашої України» були по черзі звільнені. Почалася боротьба за повноваження Президента, які не були остаточно розмежовані в результаті змін до Конституції (2004 р.). Крім того, частина депутатів «Нашої України» та БЮТ перейшла до Антикризової коаліції, яка оголосила себе **Коаліцією національної єдності**. Виникла загроза створення в парламенті конституційної більшості (300 депутатів) під керівництвом Партії регіонів. Це б нівелювало волевиявлення виборців, більшість яких голосувала за «помаранчеві» партії. Крім того, така більшість могла в будь-який момент змінити конституційні засади України.

У такій ситуації Президент України В. Ющенко **2 квітня 2007 р.** видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.».

Більшість депутатів Верховної Ради (Коаліція національної єдності) не визнала Указ Президента України, вважаючи його неконституційним.

Передвиборча агітація різних партій та блоків на виборах 2007 р.

Їх підтримали Прем'єр-міністр В. Янукович та члени Кабінету Міністрів України, які також відмовилися визнавати цей указ і закликали своїх прихильників до протесту.

У країні розпочалася гостра політична криза, яка супроводжувалася протистоянням демонстрантів на вулицях Києва (прихильники коаліції зібралися на Майдані Незалежності, а опозиція — на Європейській площі), боротьбою в Конституційному Суді України та Генеральній прокуратурі, новими указами Президента, постановами Верховної Ради України. Зрештою обидві сторони усвідомили, що посилення конфлікту не є перспективним, і 27 травня 2007 р. у результаті переговорів було досягнуто політичних домовленостей. Сторони конфлікту заявили про завершення політичної кризи. Домовленість передбачала складання повноважень 150 опозиційними депутатами, що мало стати законною підставою для розпуску Верховної Ради України й призначення позачергових виборів. Відповідно до Указу Президента України від 31 липня 2007 р. вибори було призначено на 30 вересня.

2 серпня 2007 р. в Україні почалася передвиборча кампанія, у якій узяли участь 20 партій і блоків. Таким чином, результати виборів до Верховної Ради України **26 березня 2006 р.** й розстановка політичних сил після них створили передумови для позачергових виборів 2007 р.

На виборах 3%-й бар'єр подолали п'ять партій і блоків: Партія регіонів (34,37 %), БЮТ (30,71 %), блок «Наша Україна — Народна Самооборона» (14,15 %), КПУ (5,39 %), Блок Литвина (3,96 %). СПУ набрала 2,86 % і до парламенту не потрапила.

У новому складі Верховної Ради України БЮТ і блок «Наша Україна — Народна Самооборона» утворили парламентську більшість у складі 227 депутатів. Головою Верховної

Ради України було обрано А. Яценюка, а Прем'єр-міністром України — Ю. Тимошенко.

Однак через постійні конфлікти між Ю. Тимошенко та Адміністрацією Президента В. Ющенка у вересні 2008 р. коаліція припинила своє існування. Відбулося її переформатування. До коаліції приєднався Блок Литвина. У грудні Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина. Нова коаліція теж виявилася нежиттєздатною. Між Президентом і Прем'єр-міністром тривав конфлікт, який поступово набував гостріших форм.

3 **Вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Економічна криза 2008—2009 рр.** На тлі політичних чвар відбулася важлива подія на шляху реформування української економіки: у 2008 р. Україна стала членом **Світової організації торгівлі (СОТ)**. Проте скористатися цими перевагами вона не встигла. До України докотилася світова економічна криза 2008—2009 рр., що виявила слабкість банківської системи України й нерозважливість кредитної політики в попередні декілька років. Низка провідних банків опинилася на межі банкрутства й була націоналізована. Інші отримали чималі фінансові вливання (111 млрд грн за вересень—грудень 2008 р.). Однак це не допомогло. Значну частину отриманих від НБУ на рефінансування коштів комерційні банки витратили на купівлю іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Іншу частину було виведено з банків через кредити, у тому числі не забезпечені реальними заставами. Стабільність гривні вдалося утримати на рівні 1 дол. = 7—8 грн лише завдяки фінансовій допомозі МВФ. Натомість удвічі зросла зовнішня заборгованість України.

Фінансові негаразди й зменшення експорту призвели до зменшення обсягів виробництва в усіх основних секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.). Загалом падіння виробництва у 2009 р. становило 27 %, а ВВП — 14,5 %. Це було найбільше зниження показників серед усіх країн Європи.

Падіння української економіки у 2009 р. стало закономірним наслідком якості економічного зростання в докризовий період. Це було зумовлено переважно двома чинниками: зростанням цін на український експорт, що стало наслідком прискорення темпів розвитку світової економіки, а також високим внутрішнім попитом, який стимулювали м'яка монетарна політика та істотне збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу. Ураховуючи високий рівень вразливості української економіки, погіршення економічної ситуації у світі закономірно спричинило розгортання в нашій країні системної економічної кризи.

Передвиборча агітація кандидатів у Президенти на виборах 2010 р.

4 Президентські вибори 2010 р. Навіть фінансова й економічна криза не вгамувала політичні суперечки й не сприяла об'єднанню політичних сил. Економічні негаразди й політичні чвари у владній команді призвели до стрімкого падіння її авторитету в суспільстві, особливо пропрезидентських політичних сил. На такому тлі в країні розпочалася передвиборча президентська кампанія. Вибори були признані на 17 січня 2010 р.

Перший тур голосування не виявив переможця. Голоси виборців розподілилися таким чином: В. Янукович (35,32 %), Ю. Тимошенко (25,05 %), С. Тігіпко (13,06 %).

У другому турі з мінімальною перевагою перемогу здобув В. Янукович. Обрання нового Президента призвело до чергового переформатування в парламенті. Із порушенням чинної Конституції бу-

ло створено нову пропрезидентську коаліцію кількістю 235 депутатів у складі фракцій Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина, позафракційних депутатів і депутатів, що погодилися увійти до коаліції на основі індивідуального членства. Коаліція сформувала уряд на чолі з М. Азаровим.

Новий уряд і Президент змінили зовнішньополітичний курс і внутрішню політику країни. За рішенням Конституційного Суду України було скасовано конституційну реформу 2004 р. і відновлено дію Конституції 1996 р. Спроба запровадити в Україні парламентсько-президентську форму правління завершилася поразкою.

! **Висновки.** «Помаранчева революція» створила передумови для реформування України. Проте вона не стала чинником демократичного розвитку.

▶ Чвари і боротьба за владу серед лідерів «помаранчевих» сил на тлі економічної кризи 2008—2009 рр. призвели до реваншу «антипомаранчевих» сил.

▶ У 2010 р. на президентських виборах переміг В. Янукович. Він змінив зовнішньополітичний курс і внутрішню політику країни.

Запитання і завдання

- ◆ 1. Які реформи передбачала передвиборча програма Президента В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям»? 2. Коли відбувся розкол серед «помаранчевих» політичних сил? 3. Які партії здобули перемогу на виборах 2006 р.? 4. Чому відбулися дострокові вибори до Верховної Ради у 2007 р.? 5. Коли до України докотилася світова економічна криза 2008—2009 рр.? 6. Хто став четвертим Президентом України?
- ▲ 7. Якими були особливості економічної кризи 2008—2009 рр.? 8. Якими були підсумки виборів до Верховної Ради 2006, 2007 рр.?
- ◆ 9. Складіть структурно-логічну схему перегрупування політичних сил в Україні у 2005—2010 рр. 10. Складіть таблицю «Президентство В. Ющенка: здобутки та прорахунки».
- ★ 11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Якою була головна причина політичної нестабільності України у 2005—2010 рр.?».

Практичне заняття. Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 285.

Узагальнення знань за розділом 5. Становлення України як незалежної держави

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 5. Становлення України як незалежної держави

---

§ 27. Україна у 2010—2014 рр. Революція Гідності

- 1. Коли В. Януковича було обрано Президентом України? 2. На які політичні сили спирався В. Янукович під час свого президентства?

1 Початок президентства В. Януковича. Після приходу до влади В. Янукович та уряд М. Азарова декларували проведення негайних реформ для подолання наслідків світової економічної кризи 2008—2009 рр. і періоду правління «помаранчевих» сил. Було проголошено проведення податкової, пенсійної, судової та інших реформ, скорочення бюрократичного апарату, просування в бік європейської інтеграції. Наявним втіленням активної діяльності нової команди мала бути успішна підготовка до проведення чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012». У другій половині 2010 р. почали проявлятися ознаки поживавлення української економіки. Проте деякі галузі, особливо будівельна, так і не вийшли з кризи. Загалом економіка України за 2010 р. показала зростання (близько 4 %).

Окремі країни світу за ВВП на одну особу (грн, за курсом долара на квітень 2010 р.)

Країна	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2010 р.
Україна	642,41	1842,53	3925,79	2795,49
Казахстан	1229,36	3785,56	8715,86	8107,56
Білорусь	1042,82	3098,15	6234,69	5513,01
Росія	1793,52	5325,82	11 690,2	10 740,34
Польща	4453,74	7964,7	13 858,41	12 575,45
Китай	945,6	1710,0	3403,52	3999,41

Однак уже перші кроки нової влади стали підставою для накопичення протестних настроїв у суспільстві. Першим таким кроком стало підписання з Росією **Харківських угод (2010 р.)**, які на 25 років продовжували базування Чорноморського флоту Росії в Криму. Україна натомість отримувала знижку на природний газ у розмірі 100 дол. за тисячу кубічних метрів.

Щоб продемонструвати суспільству, що нового Президента України В. Януковича сприймають на Заході, була організована його зустріч із президентом США Б. Обамою в обмін на здачу Україною запасів збагаченого урану, що використовувався в науково-дослідницьких цілях. Також В. Янукович після зустрічі з президентом Європейської комісії Ж. М. Баррозу

заявив, що Україна розпочне реалізацію курсу на європейську інтеграцію. У межах цього курсу почалася підготовка Угоди про асоціацію з ЄС. У той самий час було ухвалено рішення про позаблоковий статус України. Такі кроки нагадували повернення до багатовекторної зовнішньої політики часів президентства Л. Кучми.

У внутрішній політиці на тлі декларування необхідності проведення реформ відбувалося поступове обмеження демократичних свобод і придушення опозиції. Із новою силою розгорнулися процеси переділу власності та корупції у вищих колах влади. Фактично доходи країни були поділені між декількома фінансово-промисловими групами й вищими посадовцями.

30 вересня 2010 р. рішенням Конституційного Суду України Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. було визнано неконституційним «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття». Таким чином, без рішення Верховної Ради В. Янукович повернув собі повноваження, які Президент України мав до «помаранчевої революції».

Щоб показати суспільству видимість реформ, було заявлено про скорочення бюрократичного апарату на 10 %, але насправді в наступні роки він лише зріс.

2 **Податковий Майдан. Ув'язнення лідерів опозиції.** Першим спротивом новій політиці влади став **Податковий Майдан (22 листопада — 3 грудня 2010 р.)**. Поштовхом до нього стало прийняття Верховною Радою Податкового кодексу, який у народі прозвали КАТ (кодекс Азарова—Тігіпка).

22 листопада 2010 р. близько 20 тис. представників малого та середнього бізнесу зібралися в Києві на Майдані Незалежності з акцією протесту проти прийнятого Верховною Радою нового Податкового кодексу та з вимогою до В. Януковича накласти вето на документ. Під Монументом Незалежності почалася установка наметового містечка, а саму акцію активісти оголосили безстроковою. Через п'ять днів на Майдан до протестувальників вийшли В. Янукович та М. Азаров і заявили, що ймовірність ветовання Податкового кодексу «досить висока», а влада і підприємці мають «одну мету».

30 листопада 2010 р. Президент частково ветовав кодекс, але мітингувальники відмовилися залишати Майдан, вимагаючи повного

Мітинги проти ратифікації Харківських угод. 2010 р.

Податковий Майдан. 2010 р.

ветування. У ніч на 3 грудня силовики та комунальники під приводом розчищення території для установки новорічної ялинки знесли наметове містечко. Розправа з Податковим Майданом засвідчила, що влада була впевнена в безкарності своїх дій.

2011 рік став часом розправи над опозиційними лідерами та впровадження пенсійної реформи (серпень-вересень), яка значно погіршувала умови виходу на пенсію, особливо для жінок. Такими діями влада намагалася перекласти на суспільство прорахунки в пенсійній політиці та «залатати діри» в бюджеті Пенсійного фонду.

Із грудня 2010 р. тривали судові переслідування колишнього Прем'єр-міністра й найбільш авторитетного лідера опозиції Ю. Тимошенко. 5 серпня 2011 р. її було заарештовано, а 11 жовтня суд визнав її винною в перевищенні службових повноважень і завданні матеріальних збитків «Нафтогазу» в розмірі 189,5 млн дол. Її було засуджено до семи років ув'язнення й зобов'язано виплатити збитки. Згодом до цих звинувачень намагалися додати й інші (аж до організації замовного вбивства).

Арешт і ув'язнення Ю. Тимошенко викликали обурення як усередині країни, так і за кордоном. Опозиція згуртувалася в Комітет опору диктатурі. Провідні світові лідери вважали справу політично вмотивованою. Проте акції протесту в Україні владі вдалося придушити.

27 лютого 2012 р. після тривалого утримання в слідчому ізоляторі було засуджено лідера опозиційної партії «Наша Україна — Народна Самооборона», колишнього Міністра внутрішніх справ **Юрія Луценка**. Йому було призначено покарання: чотири роки позбавлення волі з конфіскацією майна; позбавлення права обіймати посади, що пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків на термін до трьох років; позбавлення 1-го рангу державного службовця.

8 червня — 1 липня 2012 р. в Україні та Польщі відбувся чемпіонат Європи з футболу «Євро-2012». Проведення такого заходу сприяло патріотичному піднесенню в суспільстві й гордості за країну. У той самий час у деяких країнах Європи ширилися заклики бойкотувати змагання на знак протесту проти політичних переслідувань в Україні. Незважаючи на це, захід було проведено на високому рівні.

3 **Мовний Майдан. Вибори до Верховної Ради України 2012 р.** Після завершення «Євро-2012» влада завдала нового удару по опозиції та українській державності. На початку липня Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики» (так званий «закон Ківалова—Колесніченка»), який фактично розширював сферу офіційного вживання російської мови. У відповідь зібрався **Мовний Майдан (3 липня — 8 серпня 2012 р.)**

На Європейській площі під Українським домом зібрався мітинг на підтримку української мови. Деякі учасники акції оголосили голодування. Частина протестувальників залишилася на ніч. Наступного дня між мітингувальниками та співробітниками спецпідрозділу міліції «Беркут», стягнутими на місце подій, відбулися зіткнення із застосуванням сльозогінного газу. 8 липня, незважаючи на акції протесту, що проходили не тільки в Києві, а й в інших містах України, В. Янукович підписав скандальний закон, який передбачав можливість офіційної двомовності в регіонах, де частка представників національних меншин становить понад 10 %.

Опозиція не змогла реально протистояти владі, і за місяць акція зійшла нанівець. Проте ці дії влади активізували радикальні опозиційні сили напередодні виборів до Верховної Ради 2012 р.

Чергові вибори до Верховної Ради України відбулися **28 жовтня 2012 р.** Їх проводили за змішаною виборчою системою (одну половину депутатів обирали за пропорційною системою, за партійними списками, іншу — у мажоритарних округах).

Головними суперниками на виборах були Партія регіонів, до якої приєдналася партія «Сильна Україна» на чолі із С. Тігіпком, та об'єднана опозиція, яка ще 22 січня 2012 р., у День Соборності, підписала угоду про спільні дії.

Незважаючи на шалений інформаційний тиск та адміністративний ресурс, Партія регіонів за партійними списками набрала лише 30 % голосів, її союзник КПУ — 13,18 %. Результати опозиції були такими: «Батьківщина» набрала 25,54 %, «УДАР» — 13,96 %, «Свобода» — 10,44 %. Вибори 2012 р., як і попередні, засвідчили підтримку Партії регіонів у східних та південних областях; опозиції — у західних і центральних областях країни.

У новообраному парламенті різними способами поступово була утворена фракція Партії

Карикатура на мовну ситуацію в Україні. 2012 р.

? Що намагався сказати автор карикатури?

регіонів із 207 осіб (частково це були «тушки» з опозиційних партій). У союзі з КПУ це давало фракції змогу ухвалювати потрібні рішення.

4 Євромайдан. Революція Гідності. Тим часом диктаторські риси режиму В. Януковича посилювалися. Сформувалося вузьке коло наближених, яке отримало назву «сім'я». На користь «сім'ї» відбувалося фактичне розграбування державного бюджету. Інтересами країни поступалися на користь Росії, яка все наполегливіше виступала за відновлення свого впливу в межах колишнього СРСР. Розвиток країни фактично зупинився, корупція сягнула небачених масштабів. Стабільність досягалася накопиченням внутрішніх і зовнішніх боргів.

Така політика набувала все більшого опору в суспільстві. У березні 2013 р. опозиційні сили започаткували акцію протесту «Вставай, Україно!». Проте бажаного результату вона не дала. Лідери опозиції не мали значної підтримки. Восени 2013 р. піднялася нова хвиля акцій протесту. Поштовхом до цих подій стала відмова влади від курсу на європейську інтеграцію.

21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, мотивуючи це «інтересами національної безпеки». У відповідь уже ввечері цього ж дня люди, переважно студентство, зібралися на Майдані Незалежності на підтримку європейської інтеграції. Такі самі акції розгорнулися в інших областях України. Згодом вони отримали узагальнюючу назву **Євромайдан**. Однак навіть під тиском суспільства В. Янукович на саміті Східного партнерства у Вільнюсі (Литва), що відбувся 29 листопада, відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС. А 30 листопада «Беркут» на Майдані Незалежності жорстоко розігнав людей, які протестували проти рішення Президента призупинити переговори із ЄС.

Влада виправдовувала свої дії заявою, що протести не дозволяли встановити новорічну ялинку на час зимових свят. Згодом ця ялинка, прикрашена плакатами й гаслами, стала одним із символів Євромайдану. Жорстоке побиття протестувальників, на думку влади, мало стати «уроком на майбутнє». Однак реакція суспільства була зворотною.

1 грудня 2013 р. Київ зібралася на перше віче — загальні збори громадян (із того часу їх проводили щонеділі опівдні). Учасники були обурені жор-

«Тушки» — принизлива назва депутатів, які обиралися за списками одних партій, а в парламенті приєдналися до їх опонентів.

Євромайдан — масштабні акції протесту кінця 2013 — початку 2014 р. Поштовхом до протестів стала відмова уряду від європейського курсу, який українці пов'язували з реформуванням країни й поліпшенням рівня життя. Спроба уряду силою розігнати Євромайдан спричинила Революцію Гідності, результатом якої стало усунення В. Януковича від влади.

стокістю міліції, застосованою до мирних і незброєних демонстрантів, та вимагали відставки Кабінету Міністрів і розслідування подій 30 листопада 2013 р. За різними джерелами, у цей день у центрі Києва зібралося від 700 тис. до 1,5 млн осіб. Щоб дискредитувати народний виступ, була спровокована сутичка демонстрантів із міліцією біля будівлі Адміністрації Президента. Бійці «Беркуту» знову вчинили жорстоке побиття, але це лише додало рішучості учасникам протестів. У центрі міста з'явився новий Майдан. Протестувальники вимагали усунення чинної влади, проведення реформ і відновлення курсу на євроінтеграцію.

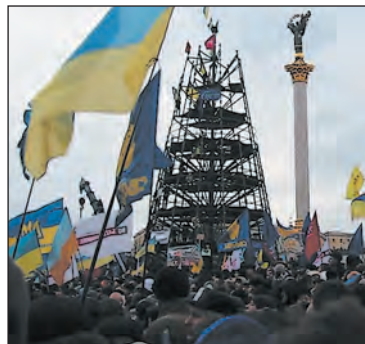
Однак влада не прислухалася до вимог народу. Тоді **8 грудня** на Майдані під час «**маршу мільйона**» було прийнято рішення блокувати урядовий квартал. Цього ж дня в Києві було повалено пам'ятник Леніну. Це започаткувало процес, який розтягнувся на рік та отримав назву «ленінопад» (до кінця року в Україні було зруйновано понад 500 пам'ятників).

У ніч із **10 на 11 грудня 2013 р.** кілька тисяч бійців «Беркуту» та внутрішніх військ зробили спробу звільнити («зачистити») вулицю Хрещатик та Майдан Незалежності від протестувальників. Одночасно співробітники ДАІ заблокували дороги до центру міста. Незважаючи на це, до 5-ї години ранку понад 15 тис. жителів Києва, яких розбудили церковні дзвони, прийшли захищати Майдан. (Першими почали бити дзвони Михайлівського Золотоверхого собору, сповіщаючи в такий спосіб про надзвичайні події.) Зрештою силовики були змушені відступити.

13 грудня відбувся «круглий стіл» В. Януковича і трьох лідерів опозиції — А. Яценюка, В. Кличка, О. Тягнибока, але жодного питання не було вирішено.

Для протидії Майдану влада організувала **Антимайдан**, який розташувався на площі біля будівлі Верховної Ради та в Маріїнському парку. На Антимайдан масово звозили прихильників Партії регіонів зі східних і південних областей країни. Такі Антимайдани були організовані в деяких містах України.

Незважаючи на сильні морози та провокації з боку силовиків та чиновників, люди на Майдані продовжували вимагати змін. Ситуація знову загострилася після прийняття 16 січня 2014 р. «диктаторських законів», які значно обмежували права людей на протест. Вони передбачали блокування веб-сайтів, покарання за встановлення наметів та

Протести на Майдані Незалежності. 1 грудня 2013 р. У центрі недовстановлена новорічна ялинка («йолка»)

звукового обладнання для демонстрацій, заборону носіння шоломів під час демонстрацій, вимогу перереєстрації організацій, які отримували фінансування з-за кордону, тощо.

19 січня 2014 р. приблизно о 15-й годині, після щотижневого віча, кілька сотень людей намагалися прорватися до будівлі Верховної Ради через блокпости підрозділів міліції на вулиці Грушевського, розташовані біля стадіону «Динамо» ім. В. Лобановського. «Беркут» відповів світло-шумовими гранатами, сльозогінним газом, гумовими кулями та водометами (використання водометів за мінусової температури заборонено міжнародними конвенціями). Найбільш радикально налаштовані протестувальники застосовували палиці, каміння, «коктейлі Молотова», палили автомобільні шини.

Щоб дискредитувати протестувальників, влада найняла банди «тітушок» для погромів у Києві. У ніч із 20 на 21 січня по всьому місту сталися підпали автомобілів і напади на учасників демонстрацій. Проте жителі Києва почали створювати загони самооборони і не дали погромникам улаштувати провокації.

Тим часом правоохоронні органи застосували проти протестувальників вогнепальну зброю. 22 січня 2014 р. загинуло троє осіб: вірменин Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський були вбиті з вогнепальної зброї на вулиці Грушевського, українця Юрія Вербицького знайшли мертвим у лісі біля Борисполя, куди його вивезли невідомі. Також цього дня в результаті сутичок було поранено понад 90 осіб. Переважали травми від ураження гумовими кулями, осколкові поранення обличчя та хімічні опіки. Проте жодна зі сторін не бажала поступатися. На Майдані

було створено самооборону, яка активно озброювалася шоломами, щитами й палицями.

В інших областях прихильники Майдану почали брати владу у свої руки. Протягом 22—27 січня було захоплено десять державних установ (усі західні обласні державні адміністрації, крім Закарпатської, та Чернігівська й Полтавська). На півдні захоплення не відбулися. Черкаську обласну державну адміністрацію міліція відбила й почала «зачистку» серед населення. Було схоплено й ув'язнено близько 56 осіб. Розгін Євромайдану силовими засобами за участю міліції та «тіту-

---

«Тітушки» — термін, що виник у травні 2013 р. спочатку для позначення молодих людей, яких негласно використовували в політичних цілях як найманців для організації силових провокацій, бійок, інших акцій із застосуванням фізичної сили. Термін «тітушки» походить від прізвиська спортсмена з Білої Церкви Вадима Тітушка, який 18 травня 2013 р. в Києві брав участь у бійках проти опозиції і напад на журналістів. Напад було знято фотокореспондентами, що й стало основним доказом його вини в суді. Хоча В. Тітушка й було засуджено, це не зупинило в подальшому використання «тітушок» у боротьбі проти опозиції.

шок» відбувся і в інших містах. Події січня стали свідченням того, що влада не прагне мирного розв'язання ситуації.

Завершальним і найбільш трагічним етапом революції стали події **18—20 лютого 2014 р.** в Києві, під час яких загинуло понад 100 протестувальників і кілька сотень було поранено або травмовано.

Уранці 18 лютого протестувальники розпочали ходу до Верховної Ради України, де депутати мали розглянути зміни до Конституції України щодо обмеження повноважень Президента. Натомість за вказівкою Голови Верховної Ради В. Рибака канцелярія Верховної Ради України відмовлялася реєструвати цей документ, що викликало обурення людей і призвело до зіткнень із силовиками в Маріїнському парку та на вулицях Шовковичній та Інститутській. Силовики перейшли в наступ, який переріс у жорстоке побиття неозброєних протестувальників. Їх відтіснили до Майдану Незалежності, понад 20 осіб загинуло.

Однак протистояння не припинилося. У ніч із 18 на 19 лютого й протягом дня на Майдані Незалежності тривали бої. Силовики застосували бронетранспортери й водомети. Згорів Будинок профспілок. Проте зламати опір людей не вдалося. Переговори лідерів опозиції з В. Януковичем були безрезультатними.

Уранці 20 лютого протестувальники перейшли в контрнатуп і, незважаючи на значні втрати (47 осіб було вбито, більшість із них розстріляли снайпери), змогли зайняти Український дім, Жовтневий палац та відтіснити силовиків до урядового кварталу. Наступ озброєних палицями і щитами протестувальників проти силовиків із вогнепальною зброєю остаточно переломив хід подій на користь Євромайдану.

Тим часом було скликано позачергове засідання парламенту. О 22-й годині Верховна Рада ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей», у якій дії силовиків були визнані незаконними, заборонялося застосування сили проти протестувальників у подальшому. За цю постанову проголосували 236 депутатів, у тому числі 35 депутатів від фракції Партії регіонів та 35 позафракційних. Жодного голосу не дала лише фракція КПУ.

21 лютого лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Протягом 48 годин із моменту її підписання передбачалося: відновити дію Конституції України в редакції

Будинок профспілок у Києві під час пожежі. 19 лютого 2014 р.

Алея Героїв Небесної Сотні в Києві

2004 р. та сформувати новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. провести конституційну реформу; до грудня 2014 р. провести позачергові президентські вибори; прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; провести розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи. Також влада та опозиція відмовилися від силових дій. Угоду було зазвичайно підписано главами держав Польщі, Німеччини, представниками Міністерства зовнішніх справ Франції. Представник Росії відмовився поставити свій підпис. Того

дня Верховна Рада 386 голосами прийняла постанову про відновлення легітимного конституційного ладу (у редакції 2004 р.). Це означало, що буде сформовано новий уряд, а В. Янукович втратив можливість диктувати склад уряду.

21 лютого ввечері Майдан зібрав тисячі людей. Уже після виступу лідерів опозиції на трибуну піднявся один із сотників Самооборони Майдану Володимир Парасюк, який заявив, що Майдан не терпітиме В. Януковича ще рік, до виборів у грудні 2014 р. Було проголошено ультиматум: якщо В. Янукович до ранку не піде у відставку, то Самооборона Майдану буде змушена розпочати штурм будівлі Адміністрації Президента. У ніч із 21 на 22 лютого В. Янукович виїхав до Харкова, де 22 лютого мав відбутися з'їзд депутатів усіх рівнів південносхідних областей України, АР Крим і м. Севастополя. Проте не знайшовши підтримки в Харкові, В. Янукович утік до Росії. Україну залишили й інші представники його режиму.

22 лютого Верховна Рада України підтримала (328 голосів) постанову про усунення В. Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення його самоусуненням від виконання своїх обов'язків, і призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р. Головою Верховної Ради України став **Олександр Турчинов**. Наступного дня на нього також було покладено виконання обов'язків Президента.

27 лютого 2014 р. Верховна Рада України призначила лідера партії «Батьківщина» А. Яценюка на посаду Прем'єр-міністра України. Був утворений новий уряд, підтриманий Майданом.

Події листопада 2013 — лютого 2014 р. отримали назву **Революція Гідності**, а 107 героїв, що загинули в боротьбі проти диктатури, назвали **Небесною Сотнею**. Усім їм було посмертно присвоєно звання **Героя України**.

? Запитання і завдання

1. Із якого виду спорту в Україні відбувся чемпіонат «Євро-2012»? 2. За що виступав Податковий Майдан? 3. Що спровокувало зібрання Мовного Майдану? 4. Хто з лідерів опозиції був ув'язнений? 5. Яка подія стала приводом до Революції Гідності? 6. Хто у 2014 р. очолив уряд, підтриманий Майданом?
7. Чому Податковий і Мовний Майдани не мали результатів? 8. Про що свідчили результати виборів до Верховної Ради України у 2012 р.? 9. Як розгорталися події на Майдані в листопаді 2013 — лютому 2014 р.?
10. Створіть презентацію за темою «Революція Гідності». 11. Складіть хронологію основних подій Євромайдану та Революції Гідності. 12. Визначте основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України у 2005—2008, 2008—2014 рр.
13. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому влада застосувала проти мирних протестувальників зброю?».

§ 28. Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Росії

- 1. Із якими країнами в 1991—2005 рр. Україні доводилося розв'язувати територіальні суперечки? 2. Якими були причини й наслідки конфлікту навколо острова Тузла?

1 **Зовнішньополітичний курс України.** Після президентських виборів 2004 р. нове українське керівництво на чолі з В. Ющенком проголосило курс на євроінтеграцію. Країни Європи та США позитивно сприйняли «помаранчеву революцію». Під час проведення в Києві конкурсу «Євробачення-2005» українське керівництво виступило з ініціативою скасування українських віз для громадян країн ЄС та Швейцарії.

21 лютого 2005 р. Україна та ЄС підписали трирічний План дій щодо наближення України до стандартів європейських країн. Цей документ передбачав 270 невідкладних заходів, насамперед вступ до СОТ, демократизацію системи управління й забезпечення верховенства права, покращення інвестиційного клімату.

1 грудня 2005 р. ЄС заявив, що визнає Україну країною з ринковою економікою.

У квітні 2006 р. на сесії Європарламенту було прийнято резолюцію, у якій Єврокомісії пропонувалося розпочати переговори з Україною про асоційоване членство в ЄС.

Також між Україною та ЄС розпочалися переговори про скасування візового режиму. У листопаді 2010 р. було ухвалено План дій, який передбачав, що Україна запровадить біометричні паспорти, упорядкує охорону своїх східних кордонів тощо.

Блокування опозицією трибуни Верховної Ради на знак протесту проти вступу України до НАТО. 2008 р.

24 листопада 2010 р. Європарламент ухвалив резолюцію про те, що Україна може подати заявку на членство в ЄС, як і будь-яка інша європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги до прав людини, основоположних свобод і верховенства права. В. Ющенко також виступав за повноправне членство України в НАТО. Це було записано і у Воєнній доктрині. У квітні 2005 р. у Вільнюсі під час наради голів Міністерств закордонних справ країн НАТО відбулося засідання комісії «Україна—НАТО», яка започаткувала інтенсивний діалог, що мав стати першим кроком на шляху входження України до НАТО. Цьому кроку України сприяли всі члени НАТО, але за умови підтримки його українським суспільством і досягнення внутрішньої стабільності в Україні. Активним противником вступу України до НАТО виступила Росія.

На початку 2008 р. виник скандал, приводом до якого стала заява Генерального секретаря НАТО про те, що організація отримала лист за підписом Президента України, Прем'єр-міністра й Голови Верховної Ради з проханням приєднати Україну до Плану дій із набуття членства в НАТО.

Ситуація, що виникла, паралізувала роботу парламенту України на два місяці. Опозиція блокувала трибуну із гаслами «НАТО — ні!». Після обрання Президентом України В. Януковича нове українське керівництво заявило про позаблоковий статус України й небажання вступати до НАТО.

У квітні 2010 р. В. Янукович підписав указ, за яким ліквідував комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО та національний центр із питань євроатлантичної інтеграції.

2 Відносини зі США. За президентства В. Ющенка були досягнуті певні зрушення у відносинах зі США, які погіршилися наприкінці президентства Л. Кучми.

17 лютого 2006 р. після дев'яти років напружених переговорів США надали Україні статус країни з ринковою економікою. Також США відкрили Україні шлях вступу до СОТ. Для України також було скасовано поправку Джексона—Вейніка — заборону на експорт товарів подвійного призначення (для військового та цивільного використання). На саміті НАТО США лобювали вступ України та Грузії до цієї організації.

Після зміни керівництва України відбулися зміни і в українсько-американських відносинах. Під час візиту до США В. Януковича

у 2010 р. вдалося налагодити діалог між двома країнами, хоча українську делегацію зустріли вкрай прохолодно, а представники української діаспори відмовилися від зустрічі.

3 Гібридна війна Росії проти України. Найскладніше розвивалися відносини України з Росією. Після обрання Президентом України В. Ющенка Росія розгорнула політику щодо забезпечення контролю над Україною, яка передбачала заходи в економічній, політичній, культурній, релігійній сферах, міжнародних відносинах.

В економічній сфері Росія намагалася взяти під свій контроль провідні підприємства й цілі галузі України. Особливо російську сторону цікавив контроль над газотранспортною системою України.

Газові конфлікти між Росією та Україною

Мета Росії	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Підірвати авторитет України як країни-транзитера ▶ Заволодіти газотранспортною системою та газосховищами України. ▶ Переконати Європу, що для досягнення стабільності в газовій сфері потрібні російські газопроводи й збереження лідерства Росії як постачальника енергоресурсів
	Основний зміст
2005—2006 рр.	2008—2009 рр.
<ul style="list-style-type: none"> ▶ У відповідь на відмову України сплачувати ринкову ціну за природний газ Росія припинила його постачання до України 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ 1 січня 2009 р. — російський «Газпром» перекрив постачання природного газу в Україну в обсязі 90 млрд м³, а 7 січня 2009 р. повністю припинив постачання. ▶ Головна вимога — сплата боргів за листопад-грудень 2008 р.
<ul style="list-style-type: none"> ▶ 4 січня 2005 р. — договір між «Газпромом» та «Нафтогазом України» на п'ять років. ▶ Посередником стала компанія «РосУкрЕнерго». ▶ Ціна на природний газ на перше півріччя 2005 р. склала 95 дол./м³ 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Робота газотранспортної системи України в реверсному (зворотному) режимі, щоб забезпечити газом населення сходу й півдня. ▶ Підписання нового договору з Росією (19 січня 2009 р.) на 2009—2019 рр. ▶ Ліквідація компанії-посередника «РосУкрЕнерго». ▶ Середньорічна ціна природного газу для України становила 228,8 дол./м³, у першому кварталі — 300 дол./м³
Результат	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Удар по авторитету Росії як надійного постачальника природного газу. ▶ Поява альтернативних проектів постачання природного газу до Європи

У політичній сфері Росія сприяла приходу до влади проросійських сил, які фактично були її маріонетками.

На міжнародній арені Росія здійснювала кроки, щоб ізолювати Україну й заявити своє право на контроль над нею. Важливою складовою цих заходів була інформаційна політика (контроль над засобами масової інформації, нав'язування російської масової культури тощо) і діяльність Російської православної церкви з просуванням ідей «русского мира».

У руслі цих заходів слід розглядати **газові конфлікти 2005—2006 та 2008—2009 рр.** та торговельні війни.

Серйозне напруження в українсько-російських відносинах виникло у 2008 р. під час агресії Росії проти Грузії. Україна намагалася в тих умовах надати Грузії посильну допомогу.

Ще один конфлікт із Росією у 2008 р. спалахнув у Криму, коли українська сторона намагалася впорядкувати перебування російського Чорноморського флоту на півострові та взяти під свій контроль об'єкти навігації на узбережжі Чорного моря, які незаконно утримувала Росія. Проте внутрішні чвари серед українських політиків і прихід до влади В. Януковича не дали можливості зробити відповідні висновки й підготувати засоби протидії російській агресії в майбутньому.

За роки президентства В. Януковича Україна стала ще більш вразливою для агресії Росії. Збройні Сили України були максимально ослаблені. Під російський контроль було взято СБУ, розвідку, міліцію.

Увесь цей комплекс заходів і наступні дії Росії стали складовими гібридної війни.

4 Окупація Росією Криму. Після подій на Майдані стрімко розгорнулася відкрита агресія Росії. Першим об'єктом став Крим. Операція із захоплення півострова розпочалася **20 лютого 2014 р.** Цю дату можна вважати початком **збройної агресії Російської Федерації проти України.**

Росія створила в Криму потужну агентурну мережу, яка в будь-який час була готова розпочати сепаратистський рух на півострові. Зокрема, 4 лютого 2014 р. Президія Верховної Ради Криму прийняла рішення про розгляд парламентом питання щодо зміни Конституції Криму. Також було заявлено про готовність звернутися до Росії із проханям про забезпечення гарантій прав жителів півострова.

Після усунення від влади Президента України В. Януковича сепаратистські настрої в Криму вибухнули з новою силою. 23 лютого в Севастополі відбувся 20-тисячний мітинг, на якому було прийнято рішення не перераховувати в Київ податки, а міським головою проголошено громадянина Росії **Олексія Чалого**. 26 лютого перед будинком кримського парламенту відбулася акція сепаратистів, але вона була нівельована проукра-

їнським мітингом. У ніч на 27 лютого російський спецпідрозділ захопив парламент та уряд Криму, над ними підняли прапор Російської Федерації.

Уранці депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим зібрали в сесійній залі, де вони «ухвалили» рішення про призначення так званого «референдуму» щодо статусу півострова. Того ж дня російськими військовослужбовцями було захоплено установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі Чорноморський флот Російської Федерації заблокував військово-морські бази, де перебували кораблі ВМС України, а російські спецпідрозділи разом із незаконними збройними формуваннями, які називали себе «Самооборона Криму», блокували українські військові частини.

1 березня самопроголошений голова Ради Міністрів Криму **Сергій Аксьонов**, спираючись на це нелегітимне рішення, звернувся до президента Росії В. Путіна із проханням надати допомогу в «забезпеченні миру і спокою» на території Криму. Того ж дня президент Росії направив до Ради Федерації пропозицію щодо введення російських військ у Крим. Обидві палати Державної Думи проголосували за введення російських військ на територію України й, зокрема, у Крим.

Починаючи з 1 березня російські війська розпочали масштабні силові акції, спрямовані на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. Одразу захопити об'єкти не вдалося, незважаючи на зраду командувача флоту України Д. Березовського. Після майже місячної облоги й силових дій військові об'єкти України в Криму були захоплені. Дві третини особового складу частин перейшли на бік Росії.

Мітинг кримських татар під стінами парламенту. 26 лютого 2014 р.

У той же час були непоодинокими приклади героїзму українських військових. Так, на аеродромі Бельбек українські військові на чолі з полковником Ю. Мамчуром без зброї, строем, із розгорнутим прапором частини, виконуючи гімн України, розблокували частину. Морські піхотинці у Феодосії та моряки корабля «Черкаси» вчинили силовий опір нападникам. Частина курсантів військово-морського училища в Севастополі відмовилася складати присягу на вірність Росії, а екіпажі морської авіації України змогли перегнати свої літаки з Криму до Миколаєва тощо. Завдяки стійкості й опору українських військових вдалося повернути частину техніки і майна армії та флоту України.

11 березня 2014 р. Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Севастопольська міська рада прийняли Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Згідно з нею в разі рішення народів Криму за результатами референдуму увійти до складу Російської Федерації Крим буде оголошений суверенною республікою і саме в такому статусі звернеться до уряду Росії з пропозицією про прийняття на основі відповідного міждержавного договору до складу Російської Федерації як нового суб'єкта.

16 березня 2014 р. за рішенням кримського парламенту був проведений референдум щодо статусу Криму, який суперечив законодавству України. Незважаючи на указ виконувача обов'язків Президента України О. Турчинова про призупинення рішення кримського парламенту, а також усупереч рішенням Конституційного Суду України, який визнав оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України, незважаючи на несправедливу позицію Ради Безпеки ООН, референдум було проведено. В умовах бойкотування референдуму кримськотатарським народом, присутності великої кількості озброєних російських військово-службовців, а також масових фальсифікацій референдум в АРК нібито зібрав понад 1,2 млн заповнених бюлетенів (це відповідає 83,10 % загальної кількості виборців), із яких 96,77 % зробили вибір «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Насправді, як свідчать окремі російські парламентарі та лідери кримських татар, за незалежність Криму проголосувало приблизно 32—34 % виборців, що взяли участь у референдумі.

18 березня 2014 р. у Москві президент Росії В. Путін, прем'єр-міністр самопроголошеної Республіки Крим С. Аксьонов, голова новоствореної Державної Ради самопроголошеної Республіки Крим В. Константинов, представник сепаратистського керівництва м. Севастополя О. Чалий підписали так званий Договір про прийняття Криму до складу Росії.

20 березня договір був ратифікований Державною Думою Російської Федерації (майже одногосно), а 21 березня — Радою Федерації та одразу набув чинності. 11 квітня відповідні зміни було внесено до Конституції Росії.

США та країни ЄС відмовилися визнавати результати референдуму, засудили дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу й високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи та наклавши візові обмеження.

Військові без знаків розрізнення в аеропорту Сімферополя.
28 лютого 2014 р.

27 березня Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про територіальну цілісність України. За прийняття документа проголосували 100 держав, проти — 11, утрималися — 58.

2 липня 2014 р. Парламентська Асамблея ОБСЄ визнала дії Росії «військовою агресією, неспровокованою і заснованою на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах».

5 Початок збройної агресії Росії на сході України. Антитерористична операція (АТО). Події в Криму стали прикладом для поширення сепаратистських рухів на інші регіони України.

Перші масштабні проросійські виступи на сході та півдні України відбулися **1 березня 2014 р.** (Донецьк, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв, Херсон та Одеса). У цей день мітингувальники намагалися підняти над будівлями обласних державних адміністрацій російські прапори, виголошуючи «Росія!», «Путін — наш президент!» тощо. У цих акціях масово брали участь «туристи» з Росії. Мітинги мали підтримку з боку Партії регіонів, КПУ.

Ці акції зустріли опір проукраїнськи налаштованих громадян. Відбувалися сутички. Міліція в більшості випадків була бездіяльною. Події тривали до кінця березня. Українська сторона робила все можливе, щоб уникнути прямого приводу для введення на Донбас регулярних військ Росії, які в повній бойовій готовності були зосереджені на кордоні з Україною.

Найбільшого загострення ситуація набула у квітні. Відбулися спроби проголосити «народні республіки»: 7 квітня — Донецьку та Харківську, 28 квітня — Луганську. Сепаратистський рух у Харкові та інших містах було придушено українськими правоохоронцями та активістами. На Донбасі на боці сепаратистів, які почали створювати незаконні збройні формування, з'явилися збройні загони російських найманців. До керівництва так званих «ДНР» і «ЛНР» увійшли громадяни Росії. Почала розкручуватися ідея створення «Новоросії» з південних і східних областей України.

Одним із найважливіших форпостів сепаратистів став Слов'янськ, де 12 квітня відбулося збройне захоплення районного відділу міліції, і над ним підняли прапор Російської Федерації. Дії сепаратистів схвалила міський голова, член Партії регіонів Н. Штепа. Участь в операції брав загін російського спецпідрозділу із Криму та Росії на чолі з відставним полковником російських спецслужб І. Гіркіним (Стрелковим), до якого приєдналися місцеві жителі.

Того ж дня було захоплено відділ міліції та виконком у Краматорську, над будівлею виконкому піднято прапор самопроголошеної ДНР. Те

Захоплення будівлі
Донецької облдержадміністрації.
7 квітня 2014 р.

саме сталося і в Артемівську. Подібні збройні акції почали ширитися регіоном.

До кінця квітня сепаратисти зайняли Донецьк, Луганськ, Горлівку, Краматорськ, Слов'янськ, Лисичанськ, Маріуполь; під їхнім контролем опинилася половина території та населення Луганської та Донецької областей. Із 18 квітня російські прапори на захоплених адміністративних будівлях сепаратисти замінювали прапорами самопроголошених ДНР і ЛНР, які асоціювалися із символікою Росії.

Для легалізації своєї влади в ДНР і ЛНР **11 травня 2014 р.** були проведені псевдореферендуми, на яких нібито була підтримана незалежність «республік». Ініціатори референдумів оголосили заздалегідь визначені результати: явка виборців у Донецькій області склала

74,87 %, «за» ДНР проголосували 89,07 %, «проти» — 10,19 %, 0,74 % бюлетенів зіпсовані; у Луганській області явка становила 75 %, незалежність ЛНР підтримали 96 % виборців, «проти» проголосувало 3,8 %, недійсними визнано 0,2 % бюлетенів.

13 квітня 2014 р. уряд України оголосив про початок **антитерористичної операції (АТО)** на Донбасі, а Генеральна прокуратура 17 травня визнала ДНР і ЛНР **терористичними організаціями**. Незважаючи на досить гучні заяви, українська влада не форсувала початок бойових дій. Повномасштабні бойові дії почалися наприкінці червня.

Головною проблемою для України стала нестача боєздатних частин. Для її вирішення почали терміново формувати батальйони добровольців у складі МВС і Збройних Сил України. Загалом було створено близько 30 батальйонів (1-й батальйон Національної гвардії, «Айдар», «Азов», «Донбас», «Дніпро-1», «Київська Русь», «Київ-1», обласні територіальні батальйони тощо). Політичні партії та організації теж створювали добровольчі батальйони («ДУК “Правий сектор”», «ОУН», «Карпатська Січ», «Свята Марія» та інші). Однак у цьому процесі слід було впорядкувати патріотичний порив, що охопив українське суспільство, і не допустити негативного явища «отаманщини», яке було характерним для Української революції 1917—1921 рр. З осені 2014 р. всі добровольчі батальйони були розпущені або увійшли до частин МВС і Збройних Сил України.

Тим часом загальна кількість створених Російською Федерацією незаконних збройних формувань на сході України перевищила 15 тис.

осіб із російськими танками, артилерією та реактивними системами залпового огню («Град»).

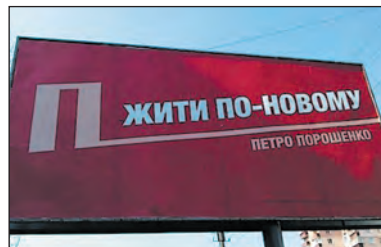
Було влаштовано до 50 таборів підготовки бойовиків як на території Російської Федерації, так і на окупованих територіях України. Основні осередки бойовиків розміщувалися в містах Донецьк, Луганськ, Слов'янськ, Горлівка, Макіївка, Сніжне тощо.

6 Президентські вибори 2014 р. Мирний план П. Порошенка. Після усунення від влади В. Януковича єдиним вищим легітимним органом влади залишилася Верховна Рада України. Під впливом подій Революції Гідності відбулося переформування її більшості. Частина депутатів колишньої більшості втекла за кордон, боячись переслідувань. Решта взяла на себе відповідальність за долю країни. 22 лютого Головою Верховної Ради України став О. Турчинов, він же із 23 лютого був виконувачем обов'язків Президента України.

За короткий час парламент ухвалив важливі рішення, які відновили вертикаль влади, і запровадив заходи щодо захисту країни. Було скасовано «диктаторські закони», ухвалено заходи щодо відновлення боєздатності армії, відновлено Національну гвардію, створено добровольчі батальйони спецпризначення, прийнято пакет законодавчих актів із реформування правоохоронних органів, антикорупційний пакет, законодавство в межах асоціації України з ЄС тощо. 28 лютого в країні був створений новий уряд на чолі з А. Яценюком, метою якого було уникнути економічного краху в умовах розграбованої державної скарбниці та агресії Росії.

Одним із важливих завдань нової влади стало проведення президентських виборів. Вибори Президента України відбулися в один тур **25 травня 2014 р.** Уперше за історію незалежності голосування проходило не по всій території країни: не мали змоги проголосувати жителі окупованого Росією Криму та багатьох районів Донбасу, захоплених терористичними силами.

У бюлетені були зазначені прізвища 21 кандидата, четверо з яких зняли свої кандидатури. Перемогу на виборах здобув П. Порошенко (54,7 % голосів). 7 червня 2014 р. він склав присягу на вірність Україні.

Передвиборчі плакати кандидатів у Президенти України. 2014 р.

П. Порошенко запропонував план щодо відновлення миру, який передбачав такі заходи:

- ▶ гарантії безпеки для всіх учасників переговорів;
- ▶ звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів;
- ▶ звільнення заручників;
- ▶ створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російсько-му кордоні; виведення незаконних збройних формувань;
- ▶ гарантований коридор для виходу російських та українських найманців;
- ▶ роззброєння;
- ▶ створення у структурі МВС підрозділу для ведення спільного патрулювання;
- ▶ звільнення незаконно утримуваних адміністративних будівель у Донецькій та Луганській областях;
- ▶ відновлення діяльності місцевих органів влади;
- ▶ поновлення центрального теле- і радіомовлення в Донецькій та Луганській областях;
- ▶ децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів), захист російської мови, проект змін до Конституції;
- ▶ узгодження кандидатур губернаторів до виборів із представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури), якщо є розбіжності — рішення приймає Президент;
- ▶ дострокові місцеві й парламентські вибори;
- ▶ програма створення робочих місць у регіоні;
- ▶ відновлення об'єктів промисловості та соціальної інфраструктури.

Цю ініціативу підтримали ООН, ЄС, ОБСЄ, лідери провідних держав світу, світова громадськість. Також протягом 20—30 червня діяло одностороннє припинення вогню з боку українських військових. Проте проросійські терористи ігнорували мирні ініціативи та не припиняли напади. Зрештою бойові дії відновилися.

7 **Бойові дії влітку 2014 р. Мінські домовленості.** Після припинення перемир'я українські війська спробували відновити контроль над кордоном, тобто відрізати ДНР і ЛНР від Росії. Протягом одного тижня наступом у північно-східному напрямку на «ДНРівській ділянці» був пробитий «коридор» до смт Изваріне вздовж кордону протяжністю близько 100 км і завширшки від 10 до 20 км. Провести подібну операцію на Луганщині не вдалося. 14 червня 2014 р. на підльоті до Луганського аеропорту російськими найманцями було збито військово-транспортний літак Іл-76. Загинуло 49 десантників і членів екіпажу.

Ця катастрофа зірвала плани накопичення сил для операції на кордоні.

На цьому наступ військ України зупинився, а досягнутий раніше результат фактично втратив значення, оскільки в руках протилежної сторони залишилася ділянка кордону з Росією у 120 км, через яку надходило підкріплення у вигляді російських добровольців, зброї та боєприпасів, а згодом і регулярних військових підрозділів.

Більше того, затиснуті у вузькому «коридорі» українські військові опинилися під систематичним артилерійським обстрілом гармат і реактивних систем «Град» із боку російського кордону. Першим зазнав обстрілу базовий табір українських військ під Зеленопіллям (у ніч із 10 на 11 липня 2014 р.). Загинуло 37 солдатів і офіцерів. Близько 100 осіб було поранено. Згоріла велика кількість техніки. Це було перше безпосереднє масоване застосування регулярних військ Російської Федерації проти Збройних Сил України. Такого удару командування Збройних Сил України не очікувало, а відповісти вогнем по позиціях на території Росії не наважувалося. Це могло спровокувати відкрите російське вторгнення. Як результат, із великими втратами українські військові частини довелось відвести від кордону.

Дещо успішніше розвивався наступ на центральному напрямку. Повільно просуваючись із заходу на схід, частини Збройних Сил України до середини липня відновили контроль над містами Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Держинськ, Дебальцеве. На півдні був зайнятий стратегічно важливий Маріуполь. На початок липня все узбережжя Азовського моря та 100-кілометрова ділянка суходільного кордону на північ від нього були під контролем української армії.

Український прапор знову над Слов'янськом.
5 липня 2014 р.

17 липня 2014 р. над територією Донецької області в районі міста Сніжне російським зенітно-ракетним комплексом «Бук-М» під управлінням російського екіпажу було збито пасажирський літак Боїнг-777 компанії «Малайзійські авіалінії» рейсу МН17, унаслідок чого загинули всі пасажери та екіпаж (загалом 298 осіб). Ця трагедія порушила плани Росії щодо нагнітання ситуації в Україні й відтермінувала пряме російське вторгнення. США й країни Заходу запровадили нові санкції проти Росії.

Новий етап наступу української армії розпочався в серпні. Потужним танковим ударом вдалося пробити 40-кілометровий «коридор» від

Понівечений прапор бійців 93-ї механізованої бригади, знайдений у машині, яку було обстріляно 29 серпня 2014 р. під Іловайськом

Дебальцевого до Тореза. Одночасно зустрічним ударом від кордону на північний захід війська Збройних Сил України відтіснили противника до лінії Іловайськ—Шахтарськ. Станом на ранок 24 серпня донецьке угруповання противника було відрізане від луганського, тобто від ліній постачання з території Росії. На півночі українські війська зайняли Лисичанськ, Первомайськ, Лутугіне, Станицю Луганську й майже повністю оточили Луганськ. Контрольована сепаратистами територія зменшилася до однієї п'ятої від території Луганської та Донецької областей. Однак українські війська були виснажені, значними були втрати в техніці (переважно через технічні проблеми). Деякі підрозділи фактично втратили боєздатність і були направлені на переформування. Добровольчі батальйони не були спроможні компенсувати нестачу сил.

Уранці 24 серпня, у День незалежності України, основне ударне угруповання російських регулярних військ перетнуло кордон у районі Амвросіївки й за потужної артилерійської підтримки почало наступ у західному напрямку — на Кутейникове—Старобешеве. Нечисленні українські підрозділи в цьому районі не очікували на такий удар у спину й почали неорганізований відступ.

25—26 серпня противник просунувся на 35—40 км від кордону і в районі міст Іловайськ та Кутейникове оточив українські частини (у «котлі» опинилися підрозділи п'яти добровольчих батальйонів та окремі частини регулярних військ). Спроби 27 серпня деблокувати оточених виявилися безуспішними. 29 серпня колона українських військ, яка за домовленостями з російською стороною виходила з оточення, була піддана на марші масованому обстрілу.

Загинуло понад 400 українських солдатів. Вирватися з-під вогню вдалося лише окремим розрізненим підрозділам та поодиноким бійцям. Загалом втрати українських військ за п'ять днів боїв у районі Амвросіївки та Іловайська становили майже половину від сукупних втрат за весь час боїв.

Одночасно із цим російські війська й сепаратисти почали наступ уздовж узбережжя Азовського моря на Маріуполь, але героїчними зусиллями добровольчого батальйону «Азов» та українських військових були зупинені у східних передмістях.

На Луганщині українські війська також були атаковані підрозділами терористів. Перший їхній натиск було зупинено зі значними втратами, але надалі українські війська були змушені зняти облогу Луганська, повністю здати зруйнований аеропорт міста й відступити на північ, за р. Сіверський Донець, зосередивши свої сили біля стратегічно важливого селища Щастя. Загалом за десять днів контрольована проросійськими силами територія збільшилася вдвічі.

Хоча українська армія була змушена відступити, вона не була розгромлена. Втрати агресора у 5 разів перевищували українські. У цій ситуації **5 вересня 2014 р.** в Мінську було підписано угоду про припинення вогню, а **19 вересня** — про розмежування сторін і відведення важкого озброєння з лінії зіткнення.

Проте сепаратисти й російські війська не дотримувалися підписаних домовленостей (Росія продовжувала заперечувати присутність своїх військ в Україні). Під виглядом «гуманітарних конвоїв» відбувалося постачання терористам зброї, боєприпасів і обмундирування. Регулярно здійснювалися обстріли й атаки українських військ (від 30 до 100 разів на добу). Час від часу відбувалися спроби прорвати оборону Маріуполя, вибити українські війська з Донецького аеропорту, селища Щастя та важливого транспортного вузла Дебальцеве, але всі вони виявилися марними.

Оборона **Донецького аеропорту**, що тривала 242 дні, стала символом незламності українського духу.

9 грудня 2014 р. українські військові знову пішли на односторонній крок, щоб примусити Росію і її ставлеників виконувати Мінські домовленості. Був оголошений «режим тиші». Українська армія намагалася не відповідати на провокації проросійських бойовиків.

Крім прямої збройної агресії, Росія чинила й економічний тиск на Україну. Була розв'язана **торговельна війна**. 16 липня 2014 р. було припинено постачання природного газу в Україну. Проте завдяки допомозі країн ЄС та США Україні вдалося організувати постачання природного газу з Європи. Згодом Україна взагалі відмовилася від постачання російського природного газу.

У захоплених регіонах здійснювався демонтаж і вивезення до Росії промислових об'єктів та сировини.

У 2017 р. Росія здійснила найбільшу хакерську атаку на об'єкти промисловості та державні інституції України, запустивши вірус Petya.A.

Захисники Донецького аеропорту, яких прозвали «кіборгами». 2014 р.

8 Дострокові вибори до Верховної Ради України 2014 р. 25 серпня 2014 р. Президент України П. Порошенко публічно оголосив про рішення достроково припинити повноваження Верховної Ради України VII скликання. Цей крок був здійснений відповідно до статті 90 Конституції України, за якою «Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції...». Парламентська коаліція розпалася 24 липня 2014 р., коли фракції «УДАР» та «Свобода» оголосили про свій вихід. Протягом місяця нову коаліцію не було сформовано.

Рішення Президента України стало логічною та очікуваною відповіддю на один із ключових запитів українського суспільства про переважання влади: згідно з опитуваннями, 80 % громадян України підтримували необхідність проведення позачергових виборів парламенту. Цим було також реалізовано одну з головних вимог Революції Гідності, оскільки вибори до парламенту є найкращим способом люстрації.

9 жовтня П. Порошенко підписав Закон «Про очищення влади». Фінальна версія закону обмежила право високопосадовців режиму В. Януковича обіймати посади в органах влади на п'ять і десять років (залежно від категорії).

14 жовтня П. Порошенко підписав Указ про створення Національної ради з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчого органу при Президенті. Згідно з Указом, Національна рада готуватиме Президенту пропозиції щодо визначення та вдосконалення антикорупційної стратегії, здійснюватиме системний аналіз стану запобігання і протидії корупції, ефективності реалізації антикорупційної стратегії та заходів. Того ж дня Національна рада прийняла Закон «Про прокуратуру», який заборонив їй втручатися в цивільне життя, чинити вплив на громадян та бізнес.

Дострокові вибори до Верховної Ради України відбулися **26 жовтня 2014 р.** Їх проводили за змішаною системою, половину депутатів обирали за партійними списками, іншу половину — у мажоритарних округах. Як і під час президентських виборів, не мала змоги проголосувати більшість жителів окупованого Росією Криму та окремих районів Донбасу.

У новообраному парламенті утворилася більшість у складі 302 депутатів. На першому засіданні Головою Верховної Ради було обрано В. Гройсмана, а Прем'єр-міністром — А. Яценюка. Згодом був сформований і новий уряд, до якого увійшли інозем-

Люстрація — законодавча заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

ні фахівці (Н. Ярьсько, О. Квіташвілі, Е. Згуладзе, А. Абромавичус та інші). Перед урядом стояло декілька важливих завдань: зупинити падіння економіки й зубожіння населення, забезпечити фінансування армії, проведення реформ, які б сприяли реалізації євроінтеграційних прагнень. Уряд А. Яценюка пропрацював півтора року. Йому вдалося зупинити падіння економіки, наповнити скарбницю, забезпечити фінансування армії, знайти спільну мову з міжнародними кредиторами, які реструктуризували борг України, підписати Угоду про асоціацію з ЄС, розпочати реформи в МВС України та Збройних Силах України, які переводяться на стандарти НАТО, започаткувати процес децентралізації системи управління державою (збільшено фінансову базу місцевих органів влади) тощо. Позитивно для України було розв'язане питання про безвізовий режим із ЄС.

Проте найбільш складним випробуванням для влади стала **боротьба з корупцією**, механізми якої запроваджувалися зі значними труднощами. Загальмувалися судова реформа й реформа прокуратури. Активізувалася організована злочинність. Усе це на тлі зниження життєвого рівня призвело до падіння довіри населення до уряду.

Перші серйозні розбіжності в коаліції проявилися під час голосування за закон про децентралізацію. У грудні 2015 р. виникла політична криза, яка тривала майже три місяці. Зрештою відбулася зміна уряду й керівництва Верховної Ради України. Прем'єр-міністром України став В. Гройсман, Головою Верховної Ради України — А. Парубій.

9 **Активізація бойових дій. Мінські домовленості 2015 р.** На початку січня 2015 р. бойові дії на фронті спалахнули з новою силою. Скориставшись тим, що українські підрозділи дотримувалися «режиму тиші», проросійські бойовики впритул наблизилися до українських військ, зайнявши вигідні позиції для атак у районі Бахмутської траси, Донецького аеропорту, Дебальцевого. Під час перемир'я сепаратистам вдалося примусити українські підрозділи відступити з блокпосту № 32 на Бахмутській трасі, зайняти окремі села в нейтральній смузі. Загалом вони захопили територію площею понад 500 км². Зрештою в середині січня перемир'я було остаточно зірвано, і проросійські терористи розгорнули широкомасштабний зимовий наступ, метою якого, згідно із заявами лідерів сепаратистів, було захоплення всієї території Донецької і Луганської областей та бажання примусити Україну погодитися на вимоги Росії: федералізацію

Карикатура на Мінські домовленості. 2015 р.

України, відновлення Україною фінансування соціальної сфери на території ДНР і ЛНР, відмову України від євроінтеграції.

Спочатку основні бої точилися в районі Донецького аеропорту. Терористи зуміли зруйнувати башту аероруху й захопити старий і половину нового терміналу. Спроба провести контратаку, щоб вибити їх і закріпитися на нових позиціях на околиці Донецька, виявилася невдалою. Після того як терористи підірвали перекриття нового терміналу аеропорту, 22 січня українські військові були змушені залишити свої позиції. Проте вони зберегли вогневий контроль над аеропортом і закріпилися на західній його околиці та вздовж злітної смуги (селища Піски, Водяне, Опитне). У боях за аеропорт проросійські сили втратили близько 800 бійців і сотні одиниць техніки. Українські втрати склали понад 250 осіб.

У той же час проросійські сепаратисти завдали потужного танкового удару в напрямку Лисичанська на Бахмутській трасі. Однак цей наступ був зупинений із великими втратами для них.

Наприкінці січня та в лютому основні бої розгорнулися навколо Дебальцевого. Тут сепаратисти кинули в бій всі свої боездатні частини з метою оточити українські війська, що захищали важливий транспортний вузол. Шалені танкові атаки українські підрозділи відбили, завдавши протилежній стороні відчутних втрат.

Під час зимового наступу проросійські бойовики здійснили нові злочини проти цивільного населення. 24 січня було завдано ракетного удару по житлових кварталах Маріуполя, а 10 лютого — Краматорська, жертвами яких стали сотні мирних громадян.

Обстріл Маріуполя став приводом для звернення Верховної Ради України до міжнародної спільноти про визнання Російської Федерації державою-агресором.

Зі звернення Верховної Ради України до ООН, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором (27 січня 2015 р.)

...Від початку агресії наприкінці лютого 2014 р. Російська Федерація систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права, права людини, у тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу. Цинізм кремлівської агресії, яка включає активну підтримку терористів на державному рівні, перетворює вбивство безневинних мирних громадян на звичне повсякденне явище. Очевидною є причетність Росії до таких терактів, як збиття цивільного пасажирського літака рейсу МН17, трагедій у Волновасі, Донецьку та Маріуполі.

Попри злагоджені дипломатичні зусилля в Женевському, Нормандському та інших форматах, Росія не виконує своїх зобов'язань щодо дотримання загально-визнаних норм міжнародного права та вже досягнутих домовленостей. Так, Крим залишається окупованим, а вимоги демократичної спільноти щодо припинення агресії, постачання зброї, техніки та живої сили терористам ігноруються Кремлем. Добрі наміри залишати двері відкритими для діалогу з керівництвом Російської Федерації лише провокують нові криваві терористичні акти в Україні.

У зв'язку із цим, беручи до уваги Статут ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р., Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України:

- не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України;

- визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані «ДНР» і «ЛНР» визнати терористичними організаціями;

- посилити тиск на Російську Федерацію, у тому числі шляхом запровадження нових секторальних обмежувальних заходів (санкцій), щоб зупинити російську агресію та примусити російське керівництво виконати в повному обсязі всі пункти Мінських домовленостей, припинити незаконну окупацію Криму, звільнити всіх заручників та незаконно утримуваних на території Російської Федерації громадян України, включаючи члена постійної делегації Верховної Ради України в Парламентській Асамблеї Ради Європи Надію Савченко;

- обмежити повноваження російської делегації в Парламентській Асамблеї Ради Європи доти, доки Російська Федерація не припинить ігнорувати вимоги міжнародної демократичної спільноти;

- надавати Україні необхідну військову допомогу з метою посилення її оборонних можливостей, гуманітарну допомогу для постраждалого мирного населення та внутрішньо переміщених осіб і сприяти відновленню критично важливої інфраструктури на Донбасі.

Закликаємо міжнародне співтовариство визнати факт агресії проти України, окупації її території і посилити вимоги щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України, запобігши створенню небезпечного прецеденту у вигляді грубого порушення світового порядку та системи безпеки, що склалися після Другої світової війни.

1. Що спонукало Верховну Раду України до ухвалення цієї постанови? 2. Про які факти російської агресії ідеться в документі? 3. До чого закликає Верховна Рада України?

Щоб відкинути російські війська й незаконні збройні формування від Маріуполя, 10 лютого українські війська несподівано перейшли в наступ і звільнили чотири населені пункти, просунувшись у східному напрямку на 10—20 км і забезпечивши нову лінію оборони міста. Основні бої розгорнулися поблизу с. Широкине.

Мужність і стійкість українських солдатів дала змогу Президенту України посісти тверду позицію під час переговорів «Нормандської четвірки» (лідери України, Росії, Німеччини та Франції) у **Мінську 11—12 лютого 2015 р.** Було укладено нову угоду, яка передбачала припинення вогню з 15 лютого й низку заходів, які конкретизували процес реалізації угод, укладених у вересні 2014 р. Країни Заходу запровадили чергові санкції проти Росії.

Незважаючи на нові домовленості, сепаратисти, яким допомага-ли регулярні російські підрозділи, посилили натиск на Дебальцевській дузі. Їм вдалося прорватися до траси, якою здійснювалося забезпечення українських з'єднань на виступі. Виникла реальна загроза оточення українських військ кількістю понад 2 тис. бійців. Зрештою українське командування прийняло рішення залишити Дебальцеве, транспортна інфраструктура якого була зруйнована. **20 лютого 2015 р.** українські війська відступили з міста. У цих боях сепаратисти й російські війська втратили близько 3,5 тис. солдатів і понад сотню одиниць бойової техніки. Українські втрати складали близько 200 осіб загиблими. Становище на фронтах тимчасово стабілізувалося. Проте не вщухали позиційні бої біля міста Щастя, сіл Піски й Широкине та в інших місцях.

Нове загострення ситуації на фронті відбулося **влітку 2015 р.** Інтенсивність обстрілів іноді становила майже 100 разів на добу. Найнебезпечнішим був наступ сепаратистів і російських військ 3 червня на с. Мар'їнка, проте він був зупинений українськими військами. Із того моменту проросійські сили більше не наважувалися на широкомасштабні наступальні дії. Щоб унеможливити в подальшому наступ терористів по всій довжині фронту (350 км), було створено три лінії оборони з фортифікаційними спорудами. Стрімко нарощувався потенціал збройних сил як за рахунок власного виробництва, так і завдяки міжнародній допомозі. Зрештою США погодилися надати Україні «летальну» (смертоносну) зброю. Через паритет сил і погіршення міжнародного і внутрішнього становища Росії бойові дії набули позиційного характеру. Крім того, стримуючим чинником була спостережна місія ОБСЄ, що діяла на лінії розмежування.

Проведення в Донецькій та Луганській областях АТО виявило проблему бездіяльності місцевих органів влади. Це негативно позначилося на безпеці та життєдіяльності населення, особливо у звільнених населених пунктах. Після відповідної пропозиції РНБО Президент П. Порошенко підписав Закон України «Про військово-цивільні адміністрації», який був прийнятий Верховною Радою України 3 лютого 2015 р. Створені з військових військово-цивільні адміністрації взяли на себе вирішення всіх проблем місцевого населення. **17 березня 2015 р.** Верховна Рада України визнала окремі райони Донецької і Луганської областей тимчасово окупованими територіями України.

30 квітня 2018 р. Президент України П. Порошенко оголосив про офіційне завершення АТО на сході України та початок **Операції Об'єднаних сил (ООС)**.

Під час бойових дій не припинялися переговори контактної групи в Мінську. Єдиним значним успіхом цих переговорів стало звільнення більшості полонених і заручників, переважно завдяки тиску світової громадськості. Проте частину полонених сепаратисти утримують і досі.

Агресія Росії забрала життя багатьох людей, призвела до втрат в економічній та фінансовій сферах. Окуповано 7 % території України (Кримський півострів та окремі райони Донецької і Луганської областей). Кількість жертв перевищує 4 тис. осіб («Книга пам'яті полеглих за Україну»). Близько 1,5 млн людей були змушені залишити свої домівки. Понад 3 млн українців проживають на окупованих територіях.

Було втрачено 15 % ВВП та 25 % промислового потенціалу країни (у тому числі 80 % родовищ природного газу та 10 % портової інфраструктури).

Інфляція у 2014 р. склала 25 %, а у 2015 р. зросла до 43,3 %. Прямі іноземні інвестиції впали до рівня історичного мінімуму. Дефіцит бюджету зріс до 14 %. На початку 2015 р. золотовалютні резерви зменшилися майже втричі — до 5,6 млрд дол. Гривня знецінилася, стрімко сягнувши п'ятикратного падіння вартості. Ситуацію вдалося стабілізувати за два роки. У 2018 р. ВВП зріс на 3,5 %.

10

Українська діаспора. Євромайдан, Революція Гідності та агресія Росії стали поштовхом до хвилі активності у світі. Українські громади в понад 70 країнах світу долучилися до творення нової України, її захисту від збройної агресії. Як в Україні, так і за її межами активізували свою діяльність волонтери. Виникла низка організацій, які допомагали українській армії, переселенцям і біженцям.

Активну позицію в допомозі Україні посіли й організації української діаспори. Саме вони здійснювали потужний вплив на уряди країн світу, щоб ті долучалися до антиросійської коаліції, спонукали до запровадження санкцій проти Росії, допомагали Україні в лікуванні важкопоранених бійців, налагодженні гуманітарної допомоги біженцям і переселенцям тощо.

Значну роль українська діаспора відіграє в боротьбі проти російської дезінформації

Акція на підтримку України.
Нью-Йорк (США). Березень 2014 р.

у світовій пресі. Неоціненною є роль діаспори в організації сучасної першої медичної допомоги на фронті. Так, лише за перший рік агресії Росії Світовий конгрес українців передав на фронт 13 тис. аптечок, укомплектованих сучасними препаратами, організував курси з підготовки використання новітніх засобів медичної допомоги, у яких узяли участь 18 тис. бійців.

Таким чином, світове українство робить вагомий внесок у зупинення російської агресії. Діаспора не обмежується допомогою лише у військовій та гуманітарній сферах. Світові організації українців сприяють становленню в Україні громадянського суспільства, проведенні економічних, освітніх реформ, реформ з охорони здоров'я тощо. Діаспора залишається могутнім лобістом українських інтересів у багатьох країнах світу.

11 **Україна на шляху до реформ. Декомунізація. Президентські вибори 2019 р.** Війна загострила всі проблеми українського суспільства, але натомість стала стимулом до прискорення реформ, які відкладали або взагалі не проводили за роки незалежності. Ключовою проблемою стала боротьба з корупцією серед вищих посадовців. Із цією метою за підтримки США та ЄС були створені різноманітні антикорупційні органи: Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів), Комітет Верховної Ради з питань запобігання і протидії корупції, Вищий антикорупційний суд.

Також були започатковані реформи пенсійної системи й соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо.

У цей період відбувся важливий для України історичний процес — **декомунізація**. 15 травня 2015 р. Президент П. Порошенко підписав чотири закони, за якими комуністичний режим було порівняно з націонал-соціалістичним, заборонено радянську символіку та відкрито архіви радянських спецслужб. А через три місяці Міністерство юстиції заборонило КПУ брати участь у всіх виборах та позбавило її статусу політичної партії.

У процесі декомунізації Україна позбавляється назв і символів радянської епохи. Станом на 2019 р. перейменовано 32 міста, 955 сіл і селищ, 52 тис. вулиць, демонтовано 2,5 тис. пам'ятників В. Леніну й комуністичним вождям.

Усі зазначені зміни й реформи спрямовані на те, щоб Україна стала повноправним членом НАТО і ЄС. Цей курс був закріплений на

законодавчому рівні. **7 лютого 2019 р.** набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)».

31 березня 2019 р. відбулися вибори Президента України. Своє бажання обійняти президентську посаду виявили 44 кандидати (це найбільша кількість, яка була зареєстрована в історії України). У першому турі були визначені два кандидати, які продовжили боротьбу: **Володимир Зеленський (30,24 %)** і **П. Порошенко (15,95 %)**. Новиною другого туру стали дебати претендентів на посаду на стадіоні «Олімпійський» у Києві у присутності прихильників. **21 квітня** відбувся другий тур виборів Президента України. За його результатами переможцем став **В. Зеленський**, що набрав **73,22 %** голосів, у той час як чинний Президент України **П. Порошенко** отримав **24,45 %**.

Запитання і завдання

- ◆ **1.** Коли було скасовано українські візи для громадян країн ЄС та Швейцарії? **2.** Коли Україну було визнано країною з ринковою економікою? У якому році вона стала членом СОТ? **3.** Чому в 2008 р. спроба України подати заявку на вступ до НАТО зазнала невдачі? **4.** Яку державу підтримувала Україна в агресії Росії проти Грузії у 2008 р.? **5.** У яких регіонах України були ініційовані проросійські виступи? **6.** Коли Росія здійснила окупацію Криму? **7.** Що стало приводом для здійснення АТО в окремих районах Донецької та Луганської областей? **8.** Що примусило Україну у вересні 2014 р. укласти Мінські домовленості? **9.** Скільки днів тривала оборона Донецького аеропорту? **10.** Хто був Президентом України у 2014—2019 рр.? **11.** Яка ділянка фронту стала епіцентром бойових дій взимку 2015 р.? **12.** Що таке декомунізація? Якими є її результати?
- ▲ **13.** Чим були зумовлені різкі зміни в зовнішній політиці України у 2005, 2010 та 2014 рр.? **14.** Як розвивалися події, що призвели до окупації Криму Російською Федерацією? **15.** Охарактеризуйте перебіг бойових дій на Донбасі. **16. Обговоріть у групах** прояви гібридної війни Росії проти України.
- ★ **17.** Заповніть таблицю «Газові конфлікти з Росією».

Період	2005—2006 рр.	2008—2009 рр.	2014—2015 рр.
Зміст			
Шляхи розв'язання			
Результат			

- 18.** Визначте передумови, ознаки та наслідки агресії Росії проти України. **19.** Підготуйте презентацію на тему «Добровольчий і волонтерський рухи в роки російської агресії». **20.** Складіть хронологію основних подій АТО. **21.** Які реформи були проведені або започатковані в період президентства П. Порошенка?

- ★ **22.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Мінські домовленості: за і проти». **23.** Визначте особливості президентських виборів 2019 р. Дайте власну оцінку їх результатам.

§ 29. Культурне та релігійне життя

- ▶▶ **1.** Коли Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР»? **2.** Який вплив мали процеси «перебудови» у СРСР на відродження української культури й поживлення суспільно-культурного життя?

1 **Загальні тенденції розвитку культури в роки незалежності. Відродження національної культури.** Проголошення незалежності України дало новий імпульс розвитку національної культури. Відбулося утвердження орієнтації на загальновизнані цінності світової культури. У літературно-мистецькому житті закріпився **плюралізм**, що змінив притаманне тоталітарній системі однотипне заідеологізоване художнє відображення дійсності. Поступово почали переосмислювати основи соціалістичного реалізму.

Уже в лютому 1992 р. Міністерство культури України підготувало програму розвитку національної культури, яка практично поривала зв'язки з тоталітарним минулим і спрямовувала розвиток культури на шлях сповідування вищих гуманістичних цінностей. Парламент України невдовзі схвалив цю програму. Президент Л. Кравчук своїм указом передбачив заходи соціального захисту діячів культури й мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин.

У перші роки незалежності було створено Комітет Національної премії ім. Т. Шевченка. До його складу увійшли відомі діячі української культури. Серед перших лауреатів **Шевченківської премії** незалежної України були в'язень сталінських концтаборів Б. Антоненко-Давидович (помертньо), дисиденти І. Калинець, Т. Мельничук, художники М. Максименко, Г. Синиця, Українська капела бандуристів Північної Америки ім. Тараса Шевченка з Детройта (США) та Хор ім. О. Кошиця з Канади.

Почали повертатися твори, зібрання книг, архіви та інші культурні й духовні цінності, які з різних причин були вивезені з України за кордон. Щоб прискорити повернення незаконно переміщених культурних цінностей, було створено спеціальну урядову комісію. У лютому 1992 р. Україна підписала відповідну угоду з країнами СНД. До України повернули особисті архіви Олександра Олеся та Олега Ольжича. Громадськість України отримала можливість ознайомитися з великим архівом незмінного протягом

Почесний знак лауреата Шевченківської премії України

багатьох років голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка академіка А. Жуковського. Українська культурна скарбниця поповнилася і творчою спадщиною художниці Л. Морозової, яка була серед тих, хто, ризикуючи життям, захищав Михайлівський Золотоверхий собор від руйнування. Значний науковий інтерес становлять передані в Україну копії документів Державного архіву Швеції, що висвітлюють зв'язки України й Швеції у XVIII ст. Зі США до України повернулися архівні матеріали уряду УНР в екзилі. Було започатковано роботу з повернення в Україну спадщини професора І. Огієнка, праці якого налічують майже 2 тис. томів із різних галузей знань. У Спільці письменників України була створена спеціальна комісія, що активно долучилася до відродження імен діячів культури, які стали жертвами сталінських репресій. На книжкових полицях з'явилися твори письменників «розстріляного відродження»: М. Зерова, Миколи Хвильового, Є. Плужника, Г. Косинки та інших. Вийшли друком твори українських дисидентів В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Рубана, М. Руденка. Українські читачі долучилися до раніше недоступних творів митців української еміграції — І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, С. Гординського, Л. Мосендза та багатьох інших.

В Україні не тільки зберігаються раніше створені осередки культурного життя, але й виникають нові.

Національне відродження стимулювало розширення мережі музеїв. В областях було відкрито 29 нових державних музеїв. Започатковано нові історико-культурні заповідники в Батурині (Чернігівська обл.), Глухові (Сумська обл.), Дубні (Рівненська обл.), Збаражжі (Тернопільська обл.), Корсунь-Шевченківському (Черкаська обл.) тощо.

Було відновлено випуск журналів «Київська старовина», «Літературно-науковий вісник». Із 1992 р. в Україні почалося видання щомісячного часопису «Сучасність». З'явилися нові періодичні видання суспільно-політичного, науково-популярного і наукового спрямування. Широку видавничу діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Київське видавництво «Глобус» розпочало перевидання в Україні «Енциклопедії українознавства», підготовленої представниками української діаспори. Власні періодичні видання мали товариства, громадські об'єднання й політичні партії. Майже в кожному обласному центрі України з'явилися нові видавництва, у тому числі ті, що працювали на комерційних засадах.

Значної популярності набули Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні й популярної музики «Червона рута», «Країна мрій», «Таврійські ігри» (1992—2008 рр.) тощо. Увійшли в практику народні свята-конкурси «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», міжнародні фестивалі українського фольклору «Берегиня», авторської пісні «Золоті ворота» тощо.

Ставши незалежною, Україна почала відновлювати та захищати свою історико-культурну спадщину. Указом Президента в 1996 р. було створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара. Було покладено початок роботам із підготовки зводу пам'яток історії та культури України. Держава взяла під свою охорону понад 160 тис. пам'яток, що мають тисячолітню історію. 49 визначних ансамблів і комплексів історико-архітектурної спадщини оголосили державними заповідниками.

Найвизначніші пам'ятки нашої держави було внесено до **списку Світової спадщини ЮНЕСКО**. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври в Києві, ансамбль історичного центру Львова. Було відновлено Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші зруйновані храми. Відповідну роботу з відновлення історико-культурної спадщини розпочали в багатьох регіонах країни.

Через економічну кризу вповільнився культурний розвиток, що для держави стало складною проблемою не тільки в плані розвитку, але й утримання культурної інфраструктури. Із 1993 р. тенденція щодо скорочення видання книжок та періодичної преси українською мовою стала загрозливою.

Комерціалізація культури в умовах відсутності потужного приватного сектору та стійких традицій меценатства поставила на межу виживання значну кількість творчих колективів, талановитих особистостей, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними цінностями й орієнтирами.

2 **Наука незалежної України.** Провідним науковим центром незалежної України стала **Національна академія наук України**. На сьогодні в ній накопичилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася зниженням престижу фундаментальних досліджень, понад 90 % нових технологічних розробок не впроваджувалися у виробництво. Значним недоліком був і залишається поділ науки на академічну, галузеву та науку у вищих навчальних закладах. Значні труднощі в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні виникали через низький рівень фінансування. Окремі науково-дослідні інститути втратили 50—60 % свого кадрового потенціалу (на початок 1990-х рр. в Україні налічувалося 220 тис. вчених).

Досить помітним стало зниження професіоналізму частини наукових співробітників через відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесного й відкритого обміну думками; односторонню орієнтацію української науки на російську та ізолюваність від європейської

і світової науки. Низька технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до масового виїзду багатьох вчених за кордон. Понад 20 % науковців перейшли працювати до комерційних структур.

Такий стан науки не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча чимало вчених самовіддано працюють у цьому напрямі й досягли вагомих результатів. Збереглися і продовжують плідно розвиватися ті галузі науки, у яких Україна має перевагу: математика, кібернетика, електрозварювання, аеродинаміка тощо. Робота Національної академії наук України набуває нового формату, змінюються пріоритети. Зростає увага до фундаментальних досліджень, іде перегрупування наукових сил.

Було створено **Міністерство освіти і науки України**, Українську наукову асоціацію, засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук тощо. У 1989 р. відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Тіснішою стала співпраця з українською діаспорою. Зроблено помітні кроки у справі гуманізації та гуманітаризації освіти. Значну увагу почали приділяти вивченню української історії, релігії, народознавства.

Кілька нових науково-дослідних інститутів було відкрито в системі Національної академії наук України. У грудні 1991 р. було створено Інститут національних відносин та політології. Археологічна комісія Інституту історії України Національної академії наук України була перетворена на Інститут української археографії ім. М. Грушевського (із філіями у Львові та Дніпропетровську).

Було відкрито Інститут української мови, Інститут східознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства. Як навчальний і науковий заклад у 1992 р. при Київському університеті було створено Інститут українознавства. У 2006 р. постав Інститут національної пам'яті.

У світовому співтоваристві Україна належить до держав, що здійснюють дослідження космічного простору. У нашій країні діє **Національне космічне агентство**. Україна має потужну базу з виробництва ракетноносіїв, супутників та різноманітного космічного обладнання й агрегатів.

У 1997 р. з території США було запущено космічний корабель типу «Шатл», на борту якого був перший космонавт незалежної України **Леонід Каденюк**.

Леонід Каденюк. 1997 р.

Із весни 1999 р. активно реалізується міжнародна програма «Морський старт», що передбачає використання модернізованої української ракети «Зеніт» із плавучого космодрому. Практичне значення мають розробки українських вчених та конструкторів для створення й діяльності міжнародної космічної станції «Альфа» — найграндіознішого проєкту в історії космонавтики. За роки незалежності було здійснено понад 70 пусків українських ракетноносіїв і понад 150 супутників. У космічній галузі українські вчені тісно співпрацюють зі своїми колегами з Росії, США, Франції, Італії, Бразилії тощо.

3 Розвиток освіти в роки незалежності. У складних умовах перебувала і перебуває освіта, хоча процеси оновлення охопили і цю важливу галузь. Основним нормативним документом у галузі освіти став Закон України «Про освіту». Із 1991 р. освіта була визнана пріоритетною сферою, основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства й держави; було передбачено докорінні зміни в її роботі. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями та народами. Закон встановлює основні принципи освіти, її структуру, права та обов'язки учнів, студентів, викладачів, батьків, порядок організації управління та самоуправління в галузі освіти тощо.

Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою, але низька оплата праці вчителів, слабке матеріальне забезпечення шкіл призвели до загального падіння освітнього рівня в країні.

На початковому етапі незалежності в Україні було відкрито або відновлено роботу тисяч шкіл з українською мовою навчання, організовано українські класи у школах із російською мовою навчання. Освітня система поступово ставала більш гнучкою і різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів та гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяли поглибленому розвитку здібностей учнів та студентів. Значно більше уваги почали приділяти вивченню української історії, народознавства, помітні зрушення відбулися у викладанні інших суспільних наук.

Законом України від 13 квітня 1999 р. було визначено перехід із вересня 2000 р. на 12-річний термін навчання. Із початку 2000/2001 навчального року в школах України було запроваджено 12-бальну систему оцінювання знань учнів. Здійснювалися подальші кроки з реформування середньої освіти. Важливим заходом стала комп'ютеризація шкіл. На II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти (8 жовтня 2001 р.) було прийнято Національну доктрину розвитку освіти. У 2003 р. були затверджені нові стандарти, розроблені нові програми, концептуальні підходи

у вивченні предметів. Проте у 2010 р. відбулося повернення до 11-річної системи навчання із запровадженням обов'язкової дошкільної освіти. Було взято курс на переосмислення стандартів і концепції середньої освіти в напрямку наближення до російських. У 2016 р. були розроблені заходи з реформування, які отримали назву «**Нова українська школа**» (НУШ). Ще одним важливим елементом змін в освіті стало впровадження з 2007 р. обов'язкового **зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО)** для абітурієнтів. Система ЗНО стала вагомим чинником боротьби з корупцією під час вступу до вищих навчальних закладів.

Понад 75 % шкіл України здійснюють навчання українською мовою. Натомість національні меншини мають усі можливості в місцях свого компактного проживання навчатися рідною мовою. В Україні функціонують державні школи з російською, румунською, угорською, кримсько-татарською, польською мовами навчання, а також на івриті.

У 1990-ті рр. було зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної і вищої освіти. Із метою більш тісного зв'язку Міністерства професійно-технічної освіти та вищої освіти були об'єднані. Поступово почали скорочуватися обсяги підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання, відбувся перехід на ступеневу підготовку: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними почали створювати навчальні заклади різних форм власності.

За роки незалежності відбулася реорганізація і у вищій освіті. Вищі навчальні заклади стали більш самостійними у своїй діяльності. Було проведено роботу з ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) університетів, інститутів, академій. Поряд із державним замовленням було введено контрактну форму навчання. Виникли приватні вищі навчальні заклади. Україна долучилася до **Болонського процесу** — створення єдиного навчального простору в Європі.

4 Основні здобутки української культури та спорту. У розвитку національної культури в 1990-ті рр. відбулися суттєві зрушення. Після проголошення незалежності були ліквідовані всі перешкоди на шляху розвитку національної культури: скасовано будь-які цензурні заборони, звільнено від ідеологічних штампів, відкрито вільний доступ до здобутків усієї культурної спадщини людства.

Виставка інноваційного обладнання для НУШ. 2017 р.

Фестиваль «Берегиня». 2018 р.

Водночас культура виявилася найбільш уразливою в умовах становлення ринкових відносин. Позбавлені державного фінансування заклади культури опинилися на межі закриття і зникнення. Незважаючи на складність нових умов існування, українська культура продовжувала розвиватися.

У розвитку **літератури** відбулася докорінна переоцінка суспільних ідеалів. Набула бурхливого розвитку художня публіцистика, що пояснюється високим рівнем політизації суспільства. Багато письменників заглибилися в політику. Деякі з них поєднували творчість із політичною або громадською діяльністю: І. Дзюба, І. Драч, Р. Іваничук, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Яворівський та інші.

Історична проза збагатилася новими романами П. Загребельного, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика. У літературу увійшло нове покоління, представлене насамперед іменами І. Андрусяка, Ю. Андруховича, О. Забужко, В. Медвідя, В. Цибулька та інших.

У перші роки незалежності повернулися із забуття твори В. Винниченка, М. Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, В. Стуса, Миколи Хвильового тощо. Читачі отримали можливість ознайомитися з творчістю літераторів діаспори: І. Багряного, Ю. Барабаша, В. Барки, Олега Ольжича, Ю. Липи, У. Самчука, О. Теліги та інших.

Відбувся розквіт **театрального мистецтва**. Творча самостійність сприяла збагаченню тематики вистав і, відповідно, зростанню популярності театрів. Новаторами театрального мистецтва можна назвати таких режисерів, як Р. Віктюк, С. Данченко, С. Мойсеєв, В. Петров, Б. Шарварко та інші.

Набуло розвитку й українське **образотворче мистецтво**. За роки незалежності було організовано декілька сотень виставок провідних українських майстрів. Для художніх галерей держава придбала понад 3 тис. творів, митцям надавалися спеціальні стипендії.

Музичне і хореографічне мистецтво України, яке має високий авторитет у світі, продовжує активно розвиватися. Провідні українські колективи й солісти вдосконалюють свою майстерність. Пісенну творчість демонструють на фестивалях «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Берегиня» тощо.

Незважаючи на засилля закордонної кінопродукції, **український кінематограф** продовжує розвиватися. У 1990 р. вперше в історії українське кіно отримало нагороди Каннського кінофестивалю (кінофільм

Ю. Ілленка «Лебедине озеро. Зона»). Продовжують свою діяльність дві студії художніх фільмів (у Києві та Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика України і Студія анімаційних фільмів, хоча фільмів зараз випускають у 10 разів менше порівняно з 1990 р.

Спорт став своєрідною «візитною картою» України. Із моменту проголошення суверенітету Україна проявляла турботу про створення власної системи спортивних організацій, які б мали представляти український спорт на міжнародній арені. У 1990 р. було утворено Національний олімпійський комітет України, який у 1992 р. визнав Міжнародний олімпійський комітет. Україна брала активну участь в Олімпіадах:

▶ Літні ігри: 1992 р. — у складі спільної збірної СНД у Барселоні (Іспанія), 1996 р. — в Атланті (США), 2000 р. — у Сідней (Австралія), 2004 р. — в Афінах (Греція), 2008 р. — у Пекіні (Китай), 2012 р. — у Лондоні (Велика Британія), 2016 р. — у Ріо-де-Жанейро (Бразилія);

▶ Зимові ігри: 1994 р. — у Ліллегаммері (Норвегія), 1998 р. — у Нагано (Японія), 2002 р. — у Солт-Лейк-Сіті (США), 2006 р. — у Турині (Італія), 2010 р. — у Ванкувері (Канада), 2014 р. — у Сочі (Росія), 2018 р. — у Пхьончхані (Південна Корея).

За період 1992—2018 рр. українські спортсмени більше трьох тисяч разів сходили на п'єдестал пошани на чемпіонатах світу та Європи з олімпійських видів спорту.

Найбільшого успіху українські спортсмени досягли в таких видах спорту: фігурне катання (О. Баюл), біатлон (О. Зубрилова та інші), спортивна й художня гімнастика (О. Вітриченко, Л. Подкопаєва та інші), боротьба, бокс (брати Сидоренки), велоспорт, біг, плавання (Д. Силантьєв, Я. Ключкова та інші), футбол (А. Шевченко) тощо. Вагомі успіхи також були досягнуті в ігрових видах спорту: футболі, гандболі, баскетболі тощо.

Яна Ключкова,
п'ятикратна олімпійська
чемпіонка

Андрій Шевченко,
володар «Золотого м'яча»
2004 р.

5 Релігійне й церковне життя. Після проголошення незалежності церковне життя в Україні пожвавилася: відбулося помітне зростання кількості релігійних громад, почали будувати храми (лише в 1991—1994 рр. було побудовано й тривало будівництво близько 2 тис. храмів), відроджувалися монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи.

Відносини з релігійними громадами, особами, які належать до різних конфесій, у країні регулюють Конституція України (стаття 35 про право на свободу світогляду і віросповідання) і Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р., який підтверджує, що ніхто не може встановити обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-який примус щодо визначення громадянином свого ставлення до релігії, участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігій. У Законі закріплено рівноправність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви.

Одразу після проголошення незалежності виникла криза в православ'ї України, яке функціонувало на платформі **Російської православної церкви (РПЦ)**. Собор православної церкви в Києві проголосив автокефальність (незалежність) і визнав себе **Українською православною церквою (УПЦ)**. Собор звернувся до Московського патріархату з проханням канонізувати її в такому статусі. Проте Московський архієрейський собор категорично відхилив прохання українського Собору. Таким чином, Московський патріархат виступив категорично проти існування окремої незалежної УПЦ.

РПЦ організувала проведення наради частини українських єпископів у Харкові, яку оголосили Собором. Відповідно до настанов Московського патріархату в Харкові предстоятелем православної церкви в Україні було призначено єпископа Ростовського й Новочеркаського, керуючого справами Московської патріархії **Володимира** (світське ім'я Віктор Сабодан), який на Харківському соборі навіть не був присутній. Слідом за тим Україною прокотилася хвиля захоплення храмів, монастирів прибічниками Володимира, що нерідко супроводжувалося насильницькими діями. Унаслідок такого протистояння до **Російської православної церкви Московського патріархату (РПЦ МП)** відійшли понад 5 тис. церковних громад, низка монастирів, зокрема Києво-Печерської та Почаївської лавр.

Митрополит **Філарет** (світське ім'я Михайло Денисенко) не визнав цього рішення й утворив **Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП)**. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор УПЦ КП та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка діяла паралельно. Патріархом УПЦ КП (так вона фактично почала називатися після об'єднання) обрали **Мстислава** (світське ім'я Степан Скрипник), а його заступником — Філарета. Проте єдина УПЦ КП тоді не склалася. Після смерті Мстислава розкол поглибився і, по суті, був закріплений собором УАПЦ, на якому її патріархом обрали **Димитрія** (світське ім'я Володимир Ярема).

У свою чергу, на соборі УПЦ КП у жовтні 1993 р. патріархом цієї церкви обрали колишнього політичного в'язня, українського правозахисника **Володимира** (світське ім'я Василь Романюк), а його заступником став Філарет. У липні 1995 р. патріарх Володимир (Романюк) помер. Похорон патріарха в Києві переріс у справжню трагедію. Через відмову влади дозволити поховати патріарха на території Софійського собору виникло масове заворушення із застосуванням сили з боку бійців «Беркуту» та внутрішніх військ МВС. Тіло покійного патріарха поховали на тротуарі біля входу в головну браму собору.

Через деякий час патріархом УПЦ КП на соборі вищих ієрархів церкви цієї конфесії в Києві обрали Філарета. У 1997 р. РПЦ наклала на Філарета анафему (відлучення від церкви), звинувативши в розколі.

Покійний патріарх конфесії Володимир, а потім Філарет порушували питання про об'єднання всіх гілок православ'я в одну. Їхні пропозиції знаходили розуміння в уряді, оскільки були спрямовані на консолідацію українського суспільства, передусім віруючого населення. Перша спроба домовитися про об'єднання й автокефалію УПЦ була зроблена під час візиту Вселенського (Константинопольського) патріарха **Варфоломія** до Києва. Проте Московський патріарх Кирил зумів переконати Варфоломія не надавати автокефалії УПЦ. Це питання було відкладено на десять років, до настання сприятливих умов.

Тим часом у 2000 р. на Архієрейському соборі РПЦ було уточнено статус УПЦ МП і скасовано дію окремих положень статуту РПЦ щодо УПЦ МП. Однак статусу автономії українська церква так і не отримала.

У 2007—2008 рр. керівництво УПЦ МП здійснило ряд кроків, спрямованих на закріплення та розширення самостійності від РПЦ, розбудову відмінної від російської системи адміністративного управління церкви, оновлення системи духовної освіти, подолання проросійських та політичних тенденцій усередині церкви. Однак ці дії викликали опір промосковських сил. А митрополита Володимира (Сабодана), який мав авторитет у церкві, почали поступово усувати від влади. Фактично була прискорена його смерть шляхом організації неправильного лікування. У 2014 р. митрополитом УПЦ МП було обрано єпископа Онуфрія (світське ім'я Орест Березовський), який діяв за вказівками з Москви.

Таким чином, в Україні існувало кілька православних течій (конфесій): УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ, Православна старообрядницька церква, Українська православна апостольська церква, Українська реформаторська православна церква. Дві останні мали незначну кількість парафій. Крім того, низка церковних громад, зокрема у східних областях країни, була підпорядкована безпосередньо Московському патріархату, тобто перебувала поза впливом патріархів, що функціонували в Україні.

Кількість релігійних громад в Україні в 1997—2018 рр.

Назва	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2004 р.	2014 р.	2018 р.
Українська православна церква Київського патріархату	1529	1901	2187	3352	4651	4807
Українська автокефальна православна церква	1167	1063	1026	1154	1185	1048
Українська греко-католицька церква	3098	3151	3212	3328	3765	3323
Римо-католицька церква в Україні	716	732	751	854	926	900
Українська православна церква Московського патріархату	6882	7386	7996	10 310	12 714	12 064

У 2018 р. склалася реальна можливість об'єднатися всім православним конфесіям у єдину помісну Українську православну церкву. Вселенський патріарх Варфоломій і Собор визнали незаконними приєднання Київської митрополії до Москви в 1686 р., накладання анафем на гетьмана Івана Мазепу, патріархів УПЦ КП Філарета та УАПЦ Мстислава. Також було ухвалено рішення про надання **Томосу** Українській православній церкві.

Томос — церковний документ. Раніше томоси були указами, які видавали з різних причин, але в останні кілька століть томосом називають декларації визнання незалежності церкви того чи іншого регіону. Саме на підставі томосу нова церква формує власний статут — церковну конституцію.

Томос Православної церкви України.
7 січня 2019 р.

15 грудня 2018 р. відбувся об'єднавчий Собор, на якому було ухвалено рішення про створення єдиної **Православної церкви України**, митрополитом якої було обрано **Єпіфанія** (світське ім'я Сергій Думенко). **6 січня 2019 р.** він отримав Томос від Константинопольського патріарха Варфоломія.

Ці важливі історичні рішення загострили відносини з РПЦ, яка заявила про розрив відносин із Вселенським патріархом.

Розкол і негаразди у православній церкві призвели до швидкого скорочення прихильників православ'я. Зараз православними вважають себе лише половина населення України. Значна частина українців віддає перевагу протестантським церквам, які проводять активну місіонерську діяльність.

Близькими до православ'я є давньосхідні церкви. У Ніжині (Чернігівська обл.) діє церква асирійських християн — послідовників несторіанства (течії, заснованої у Візантії у 428 р. н. е. патріархом Несторієм). Також представлена Вірменська апостольська церква (16 парафій у великих містах, де є значна вірменська громада).

Найбільшою неправославною християнською організацією в Україні є **Українська греко-католицька церква (УГКЦ)**, що має найбільше прихильників у Західній Україні. Із початку XXI ст. УГКЦ активно поширювала свій вплив на всю територію України й перенесла резиденцію митрополита зі Львова до Києва. Чимало послідовників має **Римо-католицька церква в Україні (РКЦУ)**.

Найбільші й найвпливовіші серед протестантських церков — Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Українська лютеранська церква, Закарпатська реформаторська церква, що об'єднує прихильників кальвінізму. Євангельські християни (Собор незалежних євангельських церков України) представлені двома найбільшими місіями — «Нове життя» і «Світло на Сході». Вони здійснюють переважно місіонерську і благодійну діяльність. Близькими до них є баптисти. В Україні вони представлені низкою спілок баптистських церков: Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, Братство незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів, а також Рада церков, до яких належать незареєстровані баптисти. Має популярність п'ятдесятництво — новий напрям у протестантизмі, що виник у XX ст.

Нехристиянські конфесії представлені прихильниками юдаїзму та ісламу. Найбільші мусульманські громади існують у Криму, де їхніми прихильниками є переважно кримські татари.

Важливою подією релігійного й церковного життя України став візит у **червні 2001 р.** глави держави Ватикан, глави католицької церкви Папи Римського Іоанна Павла II. Україна стала 123-ю країною, яку він відвідав. Відбулися зустрічі Папи й Президента України з представниками політичних, культурних, наукових та ділових кіл, зустрічі Папи з представниками Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, громадськістю. Іоанн Павло II відслужив

Патріарший собор Воскресіння Христового в Києві — головний собор Української греко-католицької церкви

літургії за римським та візантійським обрядами в Києві та Львові. Головним противником візиту Папи Римського в Україну були РПЦ і, відповідно, УПЦ МП.

Візит глави Ватикану, незламного поборника прав і гідності людини, безкомпромісного противника тоталітаризму, нетерпимості й дискримінації, став закликком до порозуміння та процесів єднання. Іоанн Павло II переконував, що треба спільно розвивати діалог культур і цивілізацій. Україна, за словами Папи, має виразне європейське покликання, підкріплене християнськими коренями культури, і тому треба сподіватися, що ці корені допоможуть зміцнити національну єдність і далі розвивати незалежну Україну.

УПЦ МП активно втручалася в політичне життя країни під час виборів Президента України 2004 р. на боці кандидата в Президенти В. Януковича. Вона влаштовувала хресні ходи, поширювала політичну літературу, священники церкви брали участь в агітації серед мирян. Активну роль відігравали священники УПЦ МП в організації агресії Росії проти України у 2014 р.

Висновки. Здобуття незалежності мало значний вплив на розвиток культури, який набув характеру національного відродження. Проте низка негативних явищ стримує цей розвиток.

▶ Приєднання до світового культурного простору спонукає до активних пошуків ефективної моделі освіти, розвитку науки. Значний науковий потенціал України дає змогу відігравати значну роль у розвитку світової науки. Проте недофінансування й неувага до науки щороку зменшують ці можливості.

▶ За роки незалежності відродилося та активно розвивається церковно-релігійне життя, яке стало важливим елементом духовного і національного відродження України. У 2019 р. Українська православна церква здобула автокефалію.

Запитання і завдання

1. Коли в Україні було вперше зроблено спробу запровадити 12-річну систему освіти?
2. Які видатні пам'ятки нашої держави внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО?
3. Хто став першим космонавтом незалежної України?
4. У яких видах спорту українські спортсмени є найуспішнішими?
5. Яка подія дала поштовх відродженню релігійного життя в Україні?
6. Які релігійні конфесії існують у сучасній Україні?

7. Які зміни відбулися в культурному житті України за роки незалежності? 8. Чим зумовлені різкі зміни в розвитку освіти України за роки незалежності? Визначте основні напрями реформування системи освіти в Україні. 9. Яким чином в Україні забезпечуються мовні та культурні права національних меншин? 10. Які основні проблеми постають перед сучасною українською наукою? 11. Які чинники найбільше впливають на розвиток культури на сучасному етапі? 12. Що дало можливість Українській православної церкві отримати Томос?
13. Охарактеризуйте умови розвитку культури за часів незалежності України. 14. Охарактеризуйте розвиток української науки за роки незалежності. 15. Складіть перелік основних галузей науки, у яких українські вчені мають найвагоміші здобутки, і наведіть приклади. 16. Назвіть здобутки України в космічній галузі. 17. Складіть таблицю «Культура України на сучасному етапі».

Література	Музика і театр	Образотворче мистецтво	Кінематограф	Фестивалі, конкурси

18. Обговоріть у групах. Визначте причини міжконфесійних конфліктів у незалежній Україні. 19. Дайте характеристику змінам у релігійному житті України, що відбулися в умовах незалежності.
20. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Яким має бути баланс між загальнолюдським і національним у розвитку української культури?».

Практичне заняття. Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в період гібридних війн

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті наведено на с. 285.

Узагальнення знань за розділом 6. Творення нової України

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 6. Творення нової України

Основні дати та події

- 1945 — початок 1950-х рр. — період відбудови
- 16 серпня 1945 р. — договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон
- Осінь 1945 — весна 1946 р. — «велика блокада»
- Березень 1946 р. — рішення Львівського (неканонічного) собору УГКЦ про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків РПЦ
- 1946 р. — запуск першого в УРСР і СРСР атомного реактора
- 1946 р. — схвалення плану четвертої п'ятирічки — «п'ятирічки відбудови»
- 1946—1947 рр. — масовий штучний голод в Україні
- 1946—1953 рр. — «ждановщина»
- Лютий 1947 р. — підписання делегацією УРСР мирних договорів із союзниками Німеччини (Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія)
- Березень—липень 1947 р. — операція «Вісла»
- 21 жовтня 1947 р. — операція «Захід»
- 1947 р. — грошова реформа, скасування карткової системи
- 1947—1948 рр. — репресії проти біологів (генетиків), кібернетиків та інших вчених
- 1948—1949 рр. — УРСР є непостійним членом Ради Безпеки ООН
- 1948—1950 рр. — виготовлення під керівництвом С. Лебедева першої в Європі цифрової обчислювальної машини
- Серпень 1949 р. — приєднання Мукачівської єпархії УГКЦ до РПЦ
- 1949 р. — зміна державних символів УРСР
- 5 березня 1950 р. — загибель Р. Шухевича
- 1950 р. — завершення колективізації на західноукраїнських землях
- 1951 р. — обмін прикордонними ділянками між Польщею та УРСР, остаточне визначення західного кордону УРСР
- 5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна, початок десталінізації
- 1953—1954 рр. — зміна партійно-державного керівництва в УРСР
- Лютий 1954 р. — передача Кримської області до складу УРСР
- 1954 р. — початок освоєння цілинних земель
- 1955 р. — стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність»
- Лютий 1956 р. — XX з'їзд КПРС, доповідь М. Хрущова «Про “культ особи” та його наслідки»
- 30 червня 1956 р. — постанова ЦК КПРС «Про подолання “культу особи” та його наслідків»
- 1956 р. — створення Міністерства культури УРСР
- 24 грудня 1957 р. — звільнення О. Кириченка з посади першого секретаря ЦК КПУ; обрання на цю посаду М. Підгорного
- 1957 р. — запровадження системи раднаргоспів; початок масового житлового будівництва
- 1958 р. — запровадження обов'язкового 8-річного навчання
- 1958 р. — ліквідація МТС
- 1958—1961 рр. — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)

- Квітень 1959 р.** — ухвалення Закону УРСР «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», за яким вивчення української мови здійснювалося за бажанням батьків учнів
- 1959 р.** — адміністративне запровадження в сільському господарстві вирощування кукурудзи без урахування природно-кліматичних та інших умов
- 1960 р.** — утворення клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві
- 1960 р.** — створення республіканських раднаргоспів в УРСР
- Друга половина 1960-х рр.** — економічна реформа («косигінська реформа»)
- Жовтень 1961 р.** — ухвалення XXII з'їздом КПРС нової Програми партії, у якій зазначалося, що «сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі»
- 1961 р.** — грошова реформа
- Лютий 1963 р.** — республіканська конференція з питань культури української мови
- Липень 1963 р.** — звільнення пленумом ЦК КПУ від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного; призначення на цю посаду П. Шелеста
- 14 жовтня 1964 р.** — усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС; обрання на цю посаду Л. Брежнєва
- 20 листопада 1964 р.** — пленум ЦК КПРС скасував реформи М. Хрущова щодо перебудови партії та об'єднав промислові й сільськогосподарські комітети в єдині органи
- 1964 р.** — запровадження пенсій для колгоспників
- 1964—1967 рр.** — діяльність дисидентської організації Український національний фронт (УНФ)
- 1964—1982 рр.** — період «застою»
- Квітень 1965 р.** — демонстрація у Львові під час судового процесу над братами Б. і М. Горинями
- Серпень-вересень 1965 р.** — перша велика хвиля арештів інтелігенції (дисидентів), працівників культури України (брати Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та інші)
- 4 вересня 1965 р.** — маніфестація проти арештів української інтелігенції в кінотеатрі «Україна» в Києві
- Вересень—грудень 1965 р.** — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- 1966—1970 рр.** — восьма «золота» п'ятирічка
- Квітень 1968 р.** — протест 139 діячів України проти арештів і утисків української культури. Лист творчої молоді Дніпропетровська проти зросійщення
- Червень 1969 р.** — лист українських політ'язнів (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) до ООН про жорстокість щодо політ'язнів
- Січень 1970 р.** — судовий процес над ініціаторами листа молоді Дніпропетровська (І. Сокульський, М. Кульчицький, В. Савченко)
- 1970 р.** — початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В. Чорновіл)

- Січень—травень 1972 р.** — друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, О. Романюк, Н. Світлична та інші)
- 25 травня 1972 р.** — звільнення П. Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ; обрання на цю посаду В. Щербицького
- 9 жовтня 1976 р.** — заснування Української Гельсінської групи (УГГ) на чолі з М. Руденком
- 1978 р.** — запровадження обов'язкової загальної середньої освіти
- 19—20 квітня 1978 р.** — ухвалення останньої Конституції УРСР
- 1982 р.** — прийняття Продовольчої програми СРСР 1982—1990 рр.; створення агропромислових комплексів (АПК)
- 1985—1991 рр.** — період «перебудови» в СРСР
- 26 квітня 1986 р.** — аварія на Чорнобильській АЕС
- Січень 1987 р.** — пленум ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику»
- Червень 1987 р.** — пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою»
- 18 червня — 1 липня 1988 р.** — XIX Всесоюзна конференція КПРС
- 1988 р.** — святкування 1000-ліття прийняття християнства на Русі
- Березень 1989 р.** — вибори народних депутатів СРСР на альтернативній основі
- Травень-червень 1989 р.** — I З'їзд народних депутатів СРСР
- Липень 1989 р.** — загальноукраїнський страйк шахтарів
- 8—10 вересня 1989 р.** — Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову
- Жовтень 1989 р.** — прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про мови в Українській РСР»
- 1989—1991 рр.** — формування багатопартійної системи в Україні
- Березень 1990 р.** — вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі
- 16 липня 1990 р.** — прийняття Декларації про державний суверенітет України
- 23 липня 1990 р.** — обрання Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука
- 3 серпня 1990 р.** — Закон УРСР «Про економічну самостійність»
- 2—17 жовтня 1990 р.** — «революція на граніті»
- Лютий 1991 р.** — ухвалення постанови Верховної Ради УРСР про відновлення автономії Криму
- 17 березня 1991 р.** — Всесоюзний референдум про подальшу долю СРСР
- 19—21 серпня 1991 р.** — спроба державного перевороту в СРСР
- 24 серпня 1991 р.** — ухвалення Акта проголошення незалежності України
- 1 листопада 1991 р.** — прийняття Декларації прав національностей України
- 1 грудня 1991 р.** — підтвердження Акта проголошення незалежності України на Всеукраїнському референдумі. Вибори Президента України. Перемога Л. Кравчука
- 6 грудня 1991 р.** — прийняття Закону «Про Збройні Сили України»
- 1991 р.** — прийняття Закону «Про свободу совісті та релігійних організацій»
- 1992 р.** — запровадження багаторазових купоно-карбованців; вихід із рублевої зони; створення Української православної церкви Київського патріархату

- Липень 1993 р. — схвалення Верховною Радою України «Основних напрямів зовнішньої політики України»
- 19 жовтня 1993 р. — прийняття Воєнної доктрини України
- 1992—1994 рр. — період гіперінфляції
- Січень 1994 р. — підписання Україною угоди про ліквідацію ядерної зброї
- 27 березня 1994 р. — позачергові вибори до Верховної Ради України
- Червень-липень 1994 р. — позачергові вибори Президента України; перемога Л. Кучми
- 8 червня 1995 р. — прийняття Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України
- 9 листопада 1995 р. — набуття членства України в Раді Європи
- 28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України
- 1996 р. — запровадження власної грошової одиниці — гривні
- 31 травня 1997 р. — Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (у грудні 2018 р. не був продовжений)
- 29 березня 1998 р. — вибори народних депутатів України за змішаною виборчою системою
- 1999 р. — вибори Президента України; перемога Л. Кучми
- 16 квітня 2000 р. — Всеукраїнський референдум за народною ініціативою
- 5—14 грудня 2001 р. — Всеукраїнський перепис населення
- Зима-весна 2001 р. — політична криза, «касетний скандал»
- 2001 р. — запровадження 12-річної освіти в загальноосвітніх закладах і 12-бальної системи оцінювання
- 31 березня 2002 р. — вибори народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад
- Травень 2002 р. — заява України про бажання вступити до НАТО
- 2002 р. — прийняття Верховною Радою України Закону «Про вищу освіту»
- 2003 р. — конфлікт України та Росії навколо острова Тузла
- Жовтень—грудень 2004 р. — вибори Президента України; перемога В. Ющенка
- Листопад-грудень 2004 р. — «помаранчева революція»
- 2005 р. — визнання за Україною статусу країни з ринковою економікою
- 2005—2006, 2008—2009 рр. — «газові війни» Росії проти України
- Березень 2006 р. — вибори до Верховної Ради України
- 28 листопада 2006 р. — прийняття Верховною Радою Закону «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні»
- 2007 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України
- 2008 р. — вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ)
- 2008—2009 рр. — економічна криза
- 2010 р. — вибори Президента України; перемога В. Януковича
- 22 листопада — 3 грудня 2010 р. — Податковий Майдан
- 3 липня — 8 серпня 2012 р. — Мовний Майдан
- 28 жовтня 2012 р. — вибори до Верховної Ради України
- Листопад 2013 — лютий 2014 р. — Революція Гідності
- 20 лютого 2014 р. — початок прямої збройної агресії Росії проти України
- Березень 2014 р. — окупація Криму Росією

- Квітень 2014 р.** — початок проведення антитерористичної операції (АТО) на сході України
- 25 травня 2014 р.** — позачергові вибори Президента України; перемога П. Порошенка
- Вересень 2014 р.** — укладення перших Мінських домовленостей
- 2014 р.** — укладення Угоди про асоціацію України з ЄС
- Січень 2015 р.** — укладення других Мінських домовленостей
- 14 жовтня 2015 р.** — підписання указу про створення Національної ради з питань антикорупційної політики
- 30 квітня 2018 р.** — завершення АТО, початок Операції Об'єднаних сил (ООС)
- 25 листопада 2018 р.** — атака російського флоту проти українських кораблів, полонення українських моряків
- 15 грудня 2018 р.** — об'єднавчий Собор, створення єдиної Православної церкви України
- 6 січня 2019 р.** — надання Томосу Православній церкві України
- 7 лютого 2019 р.** — Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)»
- 31 березня 2019 р.** — вибори Президента України; перемога В. Зеленського
- 21 липня 2019 р.** — дострокові вибори до Верховної Ради України

Основні поняття й терміни

Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

Амністія — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

Атеїзм — заперечення віри в існування Бога.

«Буржуазний націоналізм» — традиційний термін комуністичного режиму, який використовували щодо національно свідомих представників радянських республік та інших держав.

Відбудова — відновлення зруйнованого господарства.

«Відлига» — неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна. Поняття «відлига» походить від однойменної повісті радянського письменника І. Еренбурга. Із цим періодом пов'язане перш за все засудження «культу особи» Й. Сталіна.

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

«Велика блокада» — каральна акція радянської влади в Західній Україні, що відбувалася з 1945 до весни 1946 р., під час якої радянські війська блокували райони дій УПА.

Воєнний злочин — поняття в міжнародному праві, яке об'єднує групу серйозних порушень правил ведення бойових дій та норм і принципів міжнародного гуманітарного права, що вчиняють умисно або через грубу необережність.

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення агресії.

Глобальні проблеми людства — комплекс проблем і ситуацій, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу, характеризуються динамізмом і потребують для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, хвороби тощо). Від їх вирішення залежать подальший прогрес людства та збереження цивілізації.

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінської влади.

ГУТАБ (рос. ГУЛАГ) — Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць утримання, що існувало в СРСР у 1934—1956 рр.

Депопуляція — вимирання населення регіону або країни, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

Депортація — примусове виселення з місць постійного проживання особи, групи осіб або народу, яких влада визнала соціально небезпечними.

Державотворчий процес — процес формування й становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

Десталінізація — процес ліквідації найбільш одіозних проявів сталінського режиму, що відбувався в СРСР після смерті Й. Сталіна (період хрущовської «відлиги»). Здійснювалася непослідовно і мала обмежений характер.

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

Дисиденти (від латин. — незгодні) — термін, який спочатку західні, а потім радянські засоби масової інформації із середини 1970-х рр. застосовували до осіб, які відверто заперечували офіційні доктрини в тих або інших сферах суспільного життя СРСР.

Дисидентський рух в УРСР — складова частина руху опору тоталітарній системі в СРСР, що стихійно виник у період хрущовської «відлиги».

Діаспора — об'єднання людей однієї національності, які проживають за межами країни свого походження, своєї історичної батьківщини. Під східною діаспорою розуміють поселення українців у республіках колишнього Радянського Союзу, під західною — поселення українців у Європі, Америці, Австралії.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції, депортація, геноцид.

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва завдяки кількісному приросту всіх елементів продуктивних сил за незмінного рівня технічної основи виробництв.

«Ждановщина» — радянська культурна доктрина, розроблена секретарем ЦК ВКП(б) Андрієм Ждановим у 1946 р.

«Застій» — назва одного з останніх періодів існування радянської економічної і політичної системи. Офіційна назва цього періоду в радянській пропаганді — «розвинений соціалізм».

Злочини проти людства — найбільш ненависні злочини, що мають серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію людської особистості (за визначенням у пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду). До них належать убивства, масове знищення людей, тортури, політичне, расове або релігійне переслідування тощо.

Зросійщення (росіянізація, русифікація) — сукупність дій та заходів царського, а пізніше радянського уряду в національних регіонах і неросійських республіках СРСР, спрямована на звуження сфери використання й витіснення національних мов, культури, історії з одночасним висуванням на провідні позиції російської мови, культури та історії.

Командно-адміністративна економіка — система управління економікою країни, за якої вирішальна роль належить командно-адміністративним методам, а влада зосереджується в руках вищого бюрократичного апарату.

Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян; засіб політичного управління суспільством, юридична база всього законодавства держави, основа наукових розробок у сфері права, найважливіше джерело права.

Космополітизм — ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, Батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

«Культ особи» — безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка посідає найвище становище в політичній або релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій та ролі лідера.

«Лисенківщина» — політична кампанія з переслідування вчених-генетиків, заперечення генетики як науки й тимчасова заборона відповідних досліджень у СРСР.

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

Люстрація — законодавча заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

Модернізація — оновлення, узгодження чогось із сучасними вимогами з метою досягнення нового якісного стану.

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва на базі

перетворення науки на провідний чинник виробництва, у результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне.

Неформали — загальна назва представників різних субкультурних молодіжних рухів у СРСР у 1960—1980-х рр., а також на сучасному пострадянському просторі. Назва «неформали» виникла на противагу «формальним» об'єднанням, які були дозволені владою.

Нафотрейдер — особа або компанія, що займається оптовою торгівлею нафтою.

Обмін населенням — взаємне добровільне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, що по суті була етнічною чисткою, здійснена в 1947 р. за домовленістю партійно-державного керівництва Польщі, СРСР та Чехословаччини. Полягала в депортації українців із їхніх етнічних територій на території в західній частині польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині, із метою обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

Операція «Захід» — примусове переселення населення Західної України (за винятком Закарпаття), здійснене 21 жовтня 1947 р. радянською владою з метою послаблення українського визвольного руху в краї.

Партійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована правляча верства, еліта, «політичний клас», відносно закрита соціальна група в країнах соціалістичного суспільства. У науковий обіг цей термін запровадив югославський політичний діяч, письменник і дисидент М. Джилас.

Політична нація — суверенна спільнота громадян певної держави незалежно від етнічного походження.

Постіндустріальне суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку (постійне технічне вдосконалення) із високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, конкуренцією в усіх видах економічної та іншої діяльності, а також більшою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві.

Правозахисний рух у УРСР у 1960—1980-х рр. — складова дисидентських рухів в Україні; його діяльність передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій тощо.

Раднаргоспи (ради народного господарства) — державні органи територіального планування й управління промисловістю УРСР та СРСР, що існували в 1918—1931 і 1957—1964 рр.

Реабілітація — заходи з відновлення доброго імені й прав осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності як за життя, так і після їхньої смерті.

Репатріант — особа, яка через економічні, соціальні або особисті причини добровільно переселяється до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання.

Репатріація — повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися за її межами, і поновлення у громадянських правах. Термін має особливий політичний зміст, коли його застосовують щодо повернення політемігрантів до країни походження.

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

«Розвинений соціалізм» — ідеологема, запроваджена в життя з метою прикрити провал програмової цілі КІРС — «побудови матеріально-технічної бази комунізму». Термін використовували для не визначеного в часі періоду переходу до комунізму.

«Самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури в Україні в 1960—1980-х рр.; створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, а також прозових та поетичних творів, у яких зображувалися деформації радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його своєрідною формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова та «інтелектуально-го» опору комуністичному режиму.

Системна криза — криза базових цінностей, на яких побудована певна модель розвитку.

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.

Томос — церковний документ. Раніше томоси були указами, які видавали з різних причин, але в останні кілька століть томосом називають декларації визнання незалежності церкви того чи іншого регіону. Саме на підставі томосу нова церква формує власний статут — церковну конституцію.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в Україні 9 листопада 1976 р.

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на території України.

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організував виробництво дефіцитних у країні товарів широкого споживання.

«Шістдесятники» — опозиційний владі рух творчої молоді, що сповідувала нові, відмінні від офіційної комуністичної ідеології думки й прагнула оновлення радянського режиму шляхом реформ.

«Шокова терапія» — система заходів для стабілізації економіки та становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

Як проводити інтерв'ювання

Основним методом збору матеріалів з усної історії є **інтерв'ю**. Дослідник, який його проводить, називається кореспондентом, а особа, у якої беруть інтерв'ю, — респондентом.

1. Проведіть попередню роботу з респондентом, заздалегідь ознайомте його із запитаннями, щоб він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свою відповідь.
2. Створіть емоційний фон розповіді, змалюйте можливу аудиторію читачів, для яких створюється текст, щоб респондент був натхненний важливістю поставленого перед ним завдання й намагався максимально відповідати вимогам кореспондента.
3. Складіть опитувальник так, щоб питання побічно перекривали одне одного й тим самим дозволяли перевірити ступінь щирості та об'єктивності розповіді респондента.
4. Для опитування використовуйте аудіотехніку, однак це не має бути нав'язливим. Найкраще підійде невеликий диктофон, щоб респондент не відчував себе скутим перед мікрофоном або камерою.
5. Під час бесіди ставте не навідні, а уточнюючі запитання. Уникайте нав'язування респонденту певних оцінок, але стежте, щоб кожен факт, що ним згадується, був зрозумілим.
6. Під час розшифровки інтерв'ю обов'язково позначте паузи, особливості реакції респондента, буквально відтворюйте всі його слова й вирази, не піддаючи текст навіть граматичному редагуванню. Укажіть дату запису; дату розшифровки; прізвище того, хто робив запис і розшифровку; прізвище, ім'я, по батькові респондента, дату його народження й домашню адресу.
7. До аудіофайла додайте текстовий файл інтерв'ю.

(За матеріалами: europsyhistory.wordpress.com)

Рекомендації щодо роботи на практичному занятті

1. З'ясуйте тему і мету практичного заняття.
2. Повторіть матеріал, який необхідно пригадати для роботи на практичному занятті.
3. Відповідно до рекомендацій учителя виконайте завдання для підготовки до практичного заняття.
4. Опрацюйте до заняття джерела, наведені в рубриці «Документи розповідають» (якщо вчителем не визначено іншого завдання) і дайте відповіді на запитання до них.
5. На практичному занятті працюйте відповідно до пропозицій, наведених у підручнику (хід роботи), якщо відсутні інші вказівки вчителя.

Передмова	3
§ 1. Вступ	5
Розділ 1. Україна в перші післявоєнні роки	
§ 2. Адміністративно-територіальні зміни й зовнішньополітична діяльність УРСР	13
§ 3. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР	20
§ 4. Політика радянзації та репресії в західних областях УРСР	28
§ 5. Культура України в перші післявоєнні роки	37
Практичне заняття 1.	
Людський вимір війни: демографічні зміни в УРСР	45
Практичне заняття 2.	
«Війна пішла, а горе залишилось...»: повсякденне життя післявоєнних років	45
Практичне заняття 3.	
«Вирвані з коренем». Депортації українців і українок у 1944—1951 рр.: причини, етапи, наслідки (на підставі дослідження документальних джерел)	45
Узагальнення знань за розділом 1.	
Україна в перші післявоєнні роки	45
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 1.	
Україна в перші післявоєнні роки	45
Розділ 2. Україна в умовах десталінізації	
§ 6. УРСР на початку десталінізації	46
§ 7. Суспільно-політичне життя в Україні	52
§ 8. Розвиток економіки	57
§ 9. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво»	65
§ 10. Культура та духовне життя в УРСР	72
Практичне заняття.	
Входження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність (дослідження документів)	82
Узагальнення знань за розділом 2. Україна в умовах десталінізації	
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 2.	
Україна в умовах десталінізації	82
Розділ 3. Україна в період загострення кризи радянської системи	
§ 11. Наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті республіки	83
§ 12. Економічна ситуація в УРСР	88
§ 13. Зміни у складі та соціальній структурі населення	96
§ 14. Дисидентський рух	104
§ 15. Розвиток культури й духовного життя	116
Практичне заняття 1. Конституції УРСР: «сталінська» і «розвиненого соціалізму» (порівняння Основних Законів 1937 та 1978 рр.)	
Практичне заняття 2. Український «самвидав»: теми, ідеї, автори	
Практичне заняття 3. Повсякденне життя в місті та селі: переваги і проблеми (на прикладі України 1970—1980-х рр.)	

Узагальнення знань за розділом 3.	
Україна в період загострення кризи радянської системи	130
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 3.	
Україна в період загострення кризи радянської системи	130
Розділ 4. Відновлення незалежності України	
§ 16. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР	131
§ 17. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи	139
§ 18. Зростання громадської активності українського суспільства. Проголошення Декларації про державний суверенітет України	145
§ 19. Проголошення Україною незалежності	158
Практичне заняття. «За живе...»: непоправні наслідки Чорнобильської трагедії ...	166
Узагальнення знань за розділом 4. Відновлення незалежності України	166
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 4.	
Відновлення незалежності України	166
Розділ 5. Становлення України як незалежної держави	
§ 20. Державотворчі процеси в перші роки незалежності	167
§ 21. Україна в 1994—1999 рр.	179
§ 22. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція»	185
§ 23. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.	193
§ 24. Етносоціальні процеси та рівень життя населення	203
§ 25. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України у 1992—2010 рр.	211
§ 26. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2010 рр.	224
Практичне заняття. Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми	231
Узагальнення знань за розділом 5. Становлення України як незалежної держави	231
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 5. Становлення України як незалежної держави	231
Розділ 6. Творення нової України	
§ 27. Україна у 2010—2014 рр. Революція Гідності	232
§ 28. Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Росії	241
§ 29. Культурне та релігійне життя	262
Практичне заняття. Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в період гібридних війн	275
Узагальнення знань за розділом 6. Творення нової України	275
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом 6. Творення нової України	275
Основні дати та події	276
Основні поняття й терміни	280
Плани-схеми для самостійної роботи	285

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»
підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*.
Комп'ютерна верстка *І. А. Кожанової*.
Коректор *Н. В. Красна*.

Окремі зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 12.07.2019. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,06. Обл.-вид. арк. 24,3.
Тираж 111 231 прим. Зам. №5932.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «Фактор-Друк»,
вул. Сараговська, 51, Харків, 61030.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5496 от 23.08.2017.
Тел. +38(057) 717-51-85. E-mail: office@druk.factor.ua

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11 клас

Особливості підручника:

- ▶ знайомить із подіями, явищами й тенденціями історії України другої половини ХХ — початку ХХІ ст.
- ▶ унаочнює уявлення про історичні події завдяки ілюстраціям, схемам і таблицям
- ▶ розвиває вміння порівнювати історичні явища, висловлювати свою думку за допомогою системи різнорівневих запитань і завдань

Інтернет-підтримка дозволить:

- ▶ підготуватися до практичних занять та опрацювати історичні документи
- ▶ виконати узагальнюючі завдання
- ▶ здійснити онлайн-тестування за розділами

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-5215-8

Інтернет-підтримка

